

Kamal Abdulla

**AZƏRBAYCANÇILIQ
və
“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”
DASTANI**

ADA Universiteti - 2020

Kamal Abdulla

**AZƏRBAYCANÇILIQ
VƏ
“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”
DASTANI**

ADA Universiteti - 2020

GİRİŞ

Qloballaşma prosesi bəşəriyyətin gələcək inkişafında millətlərarası münasibətləri artırmaqla yanaşı daha təkmil mədəniyyətlərarası ünsiyyətin vacibliyini də qarşımıza qoydu. Bu ünsiyyət üçün istifadə etdiyimiz “dil” isə bizi linqvistikadan daha geniş sahələrə yönəltdi- milli kimliyimizi anlayıb, tarix və mədəniyyətimizin bizə açdığı imkanlardan istifadə edib qərarlarımızı formalaşdırmalı və tərəflərə bildirməliyik.

Azərbaycanlıların “milli kimliyi” deyəndə, onlara məxsus dəyərlər, ənənələr, mədəniyyət, dil və dinlə çərçivələnən vahid özünüdərk başa düşülsə, tətbiqdə bu, bir xalqın inkişafda olan hekayəsi kimi də qəbul oluna bilər və, beləliklə, elmi baxımdan daim diqqətdə saxlanılmalıdır. Bu kitabın nəşr olduğu 2020-ci il də göstərdi ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin acı nəticələrinin uzun zaman milli kimliyimizə hopdurduğu “məğlubiyət” hissi az bir zamanda dəyişərək “milli zəfər”ə dönə bilər.

Minilliklərlə yaşı olan xalqımız tarixi siyasi səbəblərə görə istiqlal arzusunu yalnız XX əsrdə gerçəkləşdirə bildi. Bu başlanğıcda öz köklərindən ayrı salınmış, milli və dövlətçilik maraqları tapdanmış, keçmişinin zəngin irsi, o cümlədən intellektual, mənəvi və ictimai dəyərləri basılmış azərbaycanlılar ciddi ideoloji boşluq yaşayırdılar. Müstəqil Azərbaycanın memarı, ümummilli lider Heydər Əliyev “azərbaycançılıq” məfkurəsinin banisi kimi kimlik ideologiyasını dövlət quruculuğunun bütün sahələrinə tətbiq etdi. Bunu edərkən o, Şərqi ilk demokratiyası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının azərbaycançılıq ideologiyasına müraciət etdi.

Müstəqil Azərbaycan dövləti xalqımız üçün ən qiymətli və ali tarixi nailiyyətdir. Onun qorunması, möhkəmləndirilməsi özünü azərbaycanlı hesab edən hər bir insanın müqəddəs

borcudur. Bu missiyanı təmin etmək üçün “azərbaycançılıq” ideologiyası təhsilimizin müxtəlif pillələrində öz əksini tapmalıdır. Belə fəlsəfədən irəli gələrək universitetimizin təşəbbüsü ilə 2014-cü ildən başlayaraq “Azərbaycanşünaslıq” fənninin tədris edilməsi başlandı. O zamana qədər tələbələrimizə milli kimliyin aşılınması həyata keçirdikləri çoxsaylı sosial məsuliyyət layihələri vasitəsi ilə öyrədilirdisə, “Azərbaycanşünaslıq”ın tədrisi bu sistemli yanaşmanı elmi baza ilə möhkəmlətdi. Bu fənni tədris edəcək müəllim kimi milli-mənəvi dəyərlərimizin toplusu və ədəbi fikrimizin zirvəsi hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının aparıcı mütəxəssisi, bütün ədəbi və elmi əsərlərində dərin simvolik mənaları məharətlə və metodoloji şəkildə açan Kamal Abdullaya müraciət etdik. O, təklifimizi qəbul edərək bakalavr proqramının ilk ilinin tələbələri üçün “Azərbaycanşünaslıq” fənnində mühazirələr oxudu. Kursun bəzi mövzularına tanınmış alim və yazıçı Nəriman Qasımoğlu və Universitetimizin müəllimi Şəfəq Mehrəliyeva da töhfələrini verdilər.

“ADA” Universitetinin oxuculara təqdim etdiyi “Azərbaycançılıq və Kitabi-Dədə Qorqud” kitabı həmin fənnin mühazirələri əsasında tərtib edilib. Ümid edirik ki, bu kitab digər təhsil müəssisələrində də “azərbaycançılıq” məfkurəsinin tədrisində dəyərli vəsaitə çevriləcək.

Hafiz Paşayev

“ADA” Universitetinin rektoru

MÜƏLLİFDƏN

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bizə öz keçmişimizi, bu günümüzü, gələcəyimizi daha dəqiq anlamaq, düzgün nəticələr çıxarmaq, perspektivləri doğru-düzgün nəzərə almaq üçün geniş imkanlar verir. Dastanın həm dil qatında, həm məzmun-süjet qatında, həm də mədəni-mənəvi sistem çərçivəsində elmimizə, cəmiyyətimizə, dövlətimizə açıq və gizli mesajlar var. Xüsusilə, gənc nəsil üçün bu Dastanı öyrənmək öz daxili ilə və digər tərəfdən dünya ilə adekvat münasibətlər qura bilmək işində bəlkə də əvəzsiz mənbədir. Mifoloji tarixdən orta əsrlərə qədər olan bir zaman ərzində ictimai şüurumuzun mütəmadi inkişafını və formalaşmasını yalnız bu dastan vasitəsilə öyrənə bilərik.

Bu günün vacib siyasi çağırışlarından biri də milli dəyərlərlə yanaşı, multikultural dəyərlərin ciddi şəkildə öyrənilməsi və təşviqidir. Azərbaycan bu istiqamətdə çox iş görüb. İlk mərhələdə müxtəlif şifahi və yazılı abidələrimizdə bədii təfəkkürün refleksləri kimi qalmış milli və multikultural dəyərlər artıq müstəqillik illərində həm də ciddi siyasi platforma qazanmış, beləliklə, həm mənəvi, həm də siyasi müstəvidə ölkə daxilində və ölkə xaricində Azərbaycanın başucaldan simvollarından birinə çevrilmişlər. Ölkə prezidenti İlham Əliyev hətta multikulturalizmi ölkəmizin dövlət siyasəti kimi qiymətləndirmiş, həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə əvəzsiz işlər görmüşdür.

Dünya mədəniyyətinin ən dəyərli incilərindən olan bu qədim Dastanımız həm azərbaycançılıq, həm də multikulturalizm dəyərlərinin bir-birilə qaynayıb-qarışdığı son dərəcə zəngin bir mənəvi xəzinədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” öz daxili quruluşunun ölçülən və ölçülməsi mümkün olmayan zaman kəsiklərində

azərbaycançılıq (təbii ki, Dastanın qədimliyini nəzərə alsaq bu, yurdçuluq, el-obaçılıq kimi anlayışların sonrakı proyeksiyası kimi qəbul edilməlidir) və multikulturalçılıq ideyalarının rüşeymini, özəyini qoruyub saxlayır, onları potensial qata ötürür, daha da formalaşmaları üçün münbit münasibətlər kələfi və süjet dolambacları ortaya qoyur. Sanki azərbaycançılıq və multikulturalizm ideyaları ilk baxışda bir-birinə zidd qütblərdir – bir qütbdə özününkünü sevməyi, özünün olana xidmət etməyi tövsiyə və tərbiyə edirlər, o biri qütbdə özünün olmayanı, dünyada olanları təqdim və təqdir edirlər. Dədə Qorqud dastanı bu iki qütbün üzvi surətdə birləşməsidir. Bu qütblərin hər ikisinə bu Dastandan kifayət qədər geniş yollar açılır. El-oba, ata-ana, yaxın əqrəba, icma təəssübünü çəkməklə yanaşı, biz buradakı qəhrəmanlarda başqa millət və dinlərin nümayəndələrinə tolerant, sevgi dolu münasibəti açıq-aşkar hiss edirik. Qədim zamanların son dərəcə ilginclik əlamətlərini özündə saxlayan Dastanımızda, eləcə də, ondan sonra yaranmış çeşidli poeziya və nəsr nümunələrimizdə (Nizamidə, Nəsimidə, Xətaidə, Füzulidə, Axundovda, Mirzə Cəlildə, Haqverdiyevdə, Caviddə, Qurban Səiddə...) Azərbaycançılıq və multikulturalizm ideyalarının bəzən açıq-aşkar, bəzən isə gizli şəkildə özünə yer tapması bütövlükdə milli mədəniyyətimizin eyni zamanda həm genişliyindən, həm də dərinliyindən xəbər verir.

Son dərəcə gözəl haldır ki, Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan multikulturalizm bir model kimi artıq beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, təqdirini qazanmışdır. Multikulturalizmin Azərbaycan modeli bütün dünyaya onun bu məkanda necə münbit bir şəraitdə yaşadığını və inkişaf etdiyini bir daha sübut edir. Artıq təkcə ədəbi-bədii səviyyədə deyil, həm də ciddi dövlət siyasəti kimi bu gün ölkəmizdə multikultural ideyalar və institutlar daha da güclənir. Buna həm xalq və cəmiyyət, həm də dövlət tərəfindən böyük dəstək verilməkdədir. Cəmiyyətin

həmrəylik və bütövlüyünə, mənəvi birliyinə nail olmaq üçün, dövlətin özgüvəninə artması, digər dövlətlər arasında özünü rahat hiss etməsi üçün bu dəyərlərin təbliği zəruridir. Cəsarətlə demək olar ki, multikultural təhlükəsizlik bu gün Azərbaycanda tam şəkildə öz həllini tapmış bir ideoloji doktrindir.

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək istərdim. Haqqında danışdığımız bu iki qütb bir-birinə o qədər bağlıdır ki, onlardan birinin inkişafı istər-istəməz o birinin inkişafına gətirir. Birinin öyrənilməsi, faktiki olaraq o birinin öyrənilməsini şərtləndirir. Elə buna görə də bu dərs vəsaitini “Kitabi-Dədə Qorqud”da təkəcə azərbaycançılığın öyrənilməsilə məhdudlaşdırmaq yox, onu həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında multikulturalizmin öyrənilməsi istiqamətində atılmış bir addım, bir cəhd kimi qəbul etmək daha doğru olardı.

Azərbaycan mədəniyyətinin, tarixinin, mədəni irsinin, insanların həyat tərzinin, düşüncəsinin araşdırılmasında və bu barədə etibarlı məlumat alınmasına köməkçi olmaqda oxucuya təqdim olunan bu kitab son dərəcə vacib mənbə rolunu oynaya bilər.

Və nəhayət. Mənə bu kitabda əks etdirdiyim fikirlərimi ADA Universitetinin tələbələri ilə bölüşmə fürsəti verdiyinə görə Universitet rektoru görkəmli alim, elm qurucusu, diplomat, professor Hafız Paşayevə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Eyni zamanda şifahi mühazirələrimi yazıya çevirməkdə mənə kömək etmiş Universitet əməkdaşlarına minnətdaram. Əlbəttə ki, ADA Universitetinin tələbələri bu mühazirələri dinləyə-dinləyə öz sualları, təklifləri ilə mənə əvəzəlməz dərəcədə faydalı oldular. Onlar da sağ olsunlar. Və sonda. Bu kitabı oxuyub fikrini mənimlə bölüşmək istəyəcək oxucular, arzu edirəm ki, bu istiqamətdə yazılan yazının ilk təcrübə olduğunu nəzərə alacaq və müəllifin yazdıqlarına mümkün qədər anlayışla yanaşacaqlar.

I HİSSƏ

AZƏRBAYCANÇILIQ – İNTUISİYADAN HƏYAT TƏRZİNƏ DOĞRU

§1. Azərbaycan nədir?

Biz bu kitabla Azərbaycan nədir, azərbaycançılıq və azərbaycanşünaslıq anlayışı, termini və fənni ətrafında söhbətlərimizə başlayırıq. Azərbaycançılığın bir məfkurə, siyasi hərəkət, mənəvi məkan kimi bu gün həm gənclərin, həm yaşlıların həyatında rolu haqda, demək olar ki, hər səhifədə fikir mübadiləsi aparacağıq. Həqiqətən, ən aydın cavabı olan sualları da bəzən özümüzə verməkdə fayda var. Gəlin biz də ilk olaraq belə bir sual ətrafında düşünək: Azərbaycan nədir?

Bu kitabın ilk oxucuları tələbələrdir. Daha dəqiq desək, ADA Universitetinin tələbələrindədir. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, bu kitab akademiya tələbələrinə oxunan mühazirələr əsasında akademiya rəhbərliyinin təqdiri və lütfkar təklifi ilə ərsəyə gəlmişdir. Ümid edirəm ki, tələbələrimlə canlı ünsiyyət və ondan doğan xüsusi intonasiya kitab çapa hazırlanarkən onun səhifələri arasında itməmişdir. Çünki məhz həmin intonasiya məsələlərin həllində, doğru sualların və doğru cavabların üzə çıxmasında dinləyicilərin və əlbəttə ki, oxucuların dialoqa gətirən müdaxilələri üçün müəllifin ehtiyacında olduğu xüsusi ünsiyyət müstəvisi yaradır. Ola bilər ki, qaçılmaz, amma diqqəti çəkən təkrarların, mətn içində ritorik görünə bilən sual-cavabların, müraciətlərin, ricət və haşiyələrin əsl səbəbi elə budur. Oxucunu səbirli və dözümlü olmağa çağırıram. Beləliklə, sualımıza qayıdaq: Azərbaycan nədir?

Bəri başdan deyək ki, siz bu yer adına “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlməyəcəksiniz. Orada Azərbaycandan söhbət getmir. Ümumiyyətlə, Dastanın formalaşdığı qədim

dövrə, belə deyək, biz anladığımız şəkildə vətən anlayışının özü yoxdur. Necə ki, qədim yunan miflərində Ellada kəlməsi, qədim Nibelunqlar dastanında Almaniya sözü, qədim Gil-qameş dastanında şumer, yaxud Şumeristan kəlməsi, Vedalarda Hindistan sözləri yoxdur. Təkcə sözlər deyil, bu sözlərin öz arxalarınca çox-çox sonralar çəkib gətirdiyi anlayışlar da yoxdur. Yəni, bizim qəbul edib tanıdığımız anlayışlar nəzərdə tutulur. Amma bu anlayışların relikt forması, külçə təsəvvürü, intuitiv proyeksiyası var. Dastanda, əlbəttə ki, vətən anlayışı yox deyil. O, el-oba, yurd, yaşayış yeri şəklindədir. Önəmli olan odur ki, bu yerin vətənə çevrilməsinin bütün rüşeymləri Dastanda mövcuddur. Bu yeri qoruyurlar, bu yerin uğrunda ölümə belə gedirlər, bu yerin suyunu, dağını-daşını, hətta vəhşi heyvanını (qurdunu) sevirilər, nəhayət, bu yerin müxtəlif icma üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş gizli adı da var. Qəhrəmanların birindən onun hardan olmasını sorarkən belə deyir: Babam yerin sorar olsan – Günortac. Bu ad bütün Dastan boyu bir dəfə səslənir. Onun belə formada və belə şəraitdə (az qala gizlilik məqamında) üzə çıxıb anıdan və ani olaraq görülməsi, bəlkə də bizim anlamadığımız hansısa tabu nəticəsindədir. Bəs bu vətən sözü və anlayışı necə olur ki, zaman-zaman bizim şüurumuza, qəlbimizə girir və bizi bu gün artıq ən ali anlayış kimi məşğul və narahat edir?!

Bu gün biz hamımızı vətən anlayışını eyni cür anlayır və qəbul edirik?! Xüsusilə, gənc nəsil buna nə cür münasibət bəsləyir?!

Əvvəlcə ondan başlamaq istərdim ki, bu mühazirənin dinləyiciləri və oxuculardan bəziləri məktəblə yenicə vidalaşmışlar. Etiraz etmirsinizsə, çıxış nöqtəmiz hələlik bu olsun. Çıxış nöqtəsini tapandan sonra sualımızın istiqamətini bir balaca dəyişək. Üzümü gənclərə tuturam: Məktəb sizin üçün nədir? İstəsəniz, bu sualı bir qədər də “həyatiləşdirmək” olar.

Darıxırsınızmı məktəb üçün? Yoldaşlarınız, müəllimləriniz, məktəb həyatı və həyəti üçün? Əlbəttə darıxırsınız. Şəxsən mənim üçün məktəb bir vətəndir. Məktəblə çox illər əvvəl vidalaşdığımıza baxmayaraq, mən də sizin kimi bəzən öz gənclik vətənim üçün darıxıram. İndi isə gəlin sualımızın yönünü bir qədər də dəyişək. Sizin aranızda kimsə Bakıya rayondan gəlib, kimsə uzaq kənddən gəlib. O gəldiyiniz məkan sizi özünə çəkirmi? Qoyub gəldiyiniz o yerlər üçün ürəyiniz sızlayırmı? Əgər sızlama varsa, həmin yer Vətəndir.

Doğrudan da, Azərbaycan nədir? Bu adın arxasında nə durur, hansı hikmətlər gizlənir? Mənim doğulduğum ev Bakıda xeyli dar, kiçik bir küçədə yerləşirdi. Balaca vaxtı, 6-7 yaşında olarkən, mən məhlə uşaqları ilə bu küçədə futbol oynayırdıq. Top dalınca o tərəfə, bu tərəfə qaçardıq. İndi o küçədən keçərkən baxıb öz-özümə deyirəm ki, burada heç iki adam yanaşı yol gedə bilməz, biz burada futbolu necə oynaya bilirdik? Amma elə deyil. Bizim üçün o dar küçə bir dünyaya çevrilirdi. Bax, o küçə də, əslində, Vətən idi.

Gəlin düşünək: Vətən sözünün daha hansı sinonimləri var? Diyar, məmləkət, yurd. Hərdən “el-oba” da deyirik. Fikir verdinizmi, biz artıq Dədə Qorqud elinin, yurdunun həndəvərinə gəlib çıxdıq. Bu cürənə Vətən anlayışı dağ başını alan dumandan gözə görünmədən yarandı, yavaş-yavaş ölkə, diyar, məmləkət halına düşdü, sonra insanların hissələr aləmi incələşdikcə, vətən də individuallaşdı – küçəyə, kəndə, obaya qayıtdı. Hətta yarın tərək edilə bilməyən səri-kuyinə də çevrildi. Bu, artıq bədiiləşmiş və sufizm girdabına düşüb heç cür çıxa bilməyən fikrin – Füzuli dühasının təzahürü idi.

Vətən anlayışı! Bu, həm Azərbaycandır, həm də Azərbaycanın təşkil olunduğu, Azərbaycan anlayışının içinə sığan (sığışdırılan), bu doğma ad altında nəyi yada sala biliriksə,

odur. İnsan Vətən ola bilər, sizcə? Məncə, ola bilər. Bizim üçün əziz, doğma olan insanlar da Vətən kimidir, məsələn, ata, ana, bacı, qardaş, dostlar, müəllimlər... Böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin bir gözəl şeiri var. “Qızlar məktəbində” adlanır. O şeir belə başlayır:

– *Quzum, yavrum! Adın nədir?*

– *Gülbahar...*

Bu şeirin sonluğu çox ibrətamızdır və əslində, bizim bir azərbaycanlı kimi mənəvi ruhumuzu bütün varlığı ilə ortaya qoyur. Şeirin sonunda Gülbahar “Bu dünyada kimi sevirsen?” sualına belə cavab verir: “Allahı, onun göndərdiyi elçiləri, anamı, atamı, müəlliməmi, bir də bütün insanları...”

Bir də bütün insanları sevən bu kiçik qızcıgaz ruhən necə də əzəmətli və böyükdür. Baxın, azərbaycanlı ruhunun köklərini, qaynağını məhz belə humanist deyimlərdə axtarmaq lazımdır. Gülbaharın vətəni bu saydıqlarıdır – Allahıdır, onun elçiləridir, anası-atasıdır, müəllimidir və bütün insanlardır.

Vətən ancaq çöldən-biyabandan, dağdan-daşdan, sərhədlərdən başlamır. Sovet dövründə bir məşhur rus filmi vardı. O filmin leytmotivi, aparıcı mahnısının sözləri bu cür idi — с чего начинается родина (Vətən nədən başlanır?). Çox maraqlı bir şeir parçası idi. O şeirdə deyilirdi ki, vətən heç də hansısa bir ucqar nöqtədən, ağacdən, sərhəd dirəklərindən başlamır. Vətən bir dostun baxışından, isti münasibətindən başlaya bilər. Vətən insanlığa sevgidən başlaya bilər. Bilirsinizmi, əslində, Vətən bütün Yer kürəsidir. Və bu, həqiqətən, əsl insanlar üçün belədir. Vətən Yer kürəsidir deyəndə mənim yadıma Azərbaycan haqda yazılmış bu məşhur misralar düşür:

El bilir ki, SƏN mənimsən,

Yurdum, yuvam məskənimсэн...

Bu misralar bizə nəyi deyir? Bunun bir çox cavabı ola bilər. Gəlin, bu misraların gözəgörünməz dərinliyinə kiçik bir gəzinti eləyək. Doğrudan da, diqqətlə düşünsək, tapa bilərikmi bu nə deməkdir?! Şairin dediyi nədir?! El, yəni, bütün azərbaycanlılar bilir ki, Azərbaycan Səməd Vurğunundur?! Başqa sözlə, Azərbaycan azərbaycanlıdır?! Bu iki misranı formal-məntiqi, riyazi dilə çevirsək, məhz bu anlama uyğun gələcək. Bəlkə burada absurd nə isə var, bəlkə də, əksinə, bu misralar dərin və möhkəm məntiqə malikdirlər?! Bu iki fikirdən hansı həqiqətə uyğundur? Bunu təsəvvür etmək üçün gəlin bir az uzağa gedək və bu misralardan aralanmağa çalışaq. Sizcə, bir ingilis özü özünə, yaxud bütün xalqına belə bir bədii müraciət edə-mi? Nəhayət, bütün dünyaya müraciət edə bilərmiki, İngiltərə mənimdi?! Ya da bir fransız deyərmi, bütün dünya bilsin ki, Fransa mənimdi! Onun belə bir müraciətə ehtiyacı ola bilərmiki?!

Demək, buradan belə çıxır ki, bizim vaxtilə bütün dünyaya Azərbaycanın kimə məxsus olduğunu deməyə ehtiyacımız olub. Səməd Vurğun da bunu tam intuitiv olaraq qələmə alıb. Misranın təhtəşüurdakı məntiqi buna əsaslanır. Məhz belə bir ehtiyac nəticəsində bu misralar yaranıb. Əslində, formal məntiqinə görə absurd misradır, amma şeirdə ancaq məntiq olmur, şeirdə məntiqin arxa tərəfi də olur, mənəvi tərəfi də olur. Bu misraların daşdığı mənəvi yük o qədər böyükdür ki, onları eşidəndə, az qala, gözlərimiz yaşarır. Boğazımıza qəhər gəlir. Məntiq və fəhm burada üzbəüz durub. Biz özümüz də bu misraları eşidəndə niyə və nə üçün qəhərləndiyimizi bilmirik. Fəhm, intuisiya nədir?! Sözə keçirilə bilməyən, sözlə ifadəsi mümkün olmayan təəssürat. Bəs o zaman sözə keçirilə bilən təəssürat nədir?! Bu isə artıq məndir. Cümlələr ardıcılığıdır. Ancaq biz yenə də cavab tapa bilmirik ki, mənəca absurdluğunu etiraf etməli olduğumuz bu misralar bizi niyə qəhərləndirir?

Yəqin ki, sənətin, yaradıcılığın əbədi sirlərindən biri də budur.

Qəhərlənmə, ümumiyyətlə, maraqlı məqamdır. Onun sayəsində biz bəlkə də özümüz özümüzü daha yaxşı tanıyırdıq. Hər birimizi qəhərləndirən başqa-başqa səbəblər, fərqli məqamlar ola bilər. Bu məqamlar ictimai və ya şəxsi müstəvidə yer tuta bilərlər. Kimsə sevdiyi adamdan "yox" cavabı alarsa, qəhərlənə bilər. Bu, şəxsi müstəvidə qəhərlənməyə misaldır. Kimsə, məsələn, milli himnin çalınmasından qəhərlənə bilər. Bu isə artıq ictimai mənada qəhərlənməyə misaldır. Bayrağımızın dalğalanması da bizi qəhərləndirə bilər. Prezidentimiz İlham Əliyevin çıxışı qəlbimizi təlatümə gətirər və biz qəhərlənərik. Buna bariz bir misal. Bir beynəlxalq tədbirdə türk təmsilçilərinin olmadığı bir vaxt erməni lobbiçiləri tərəfindən Türkiyəyə şər atılan zaman "Türkiyə burda yoxdur, amma mən burdayam!" deyib ümumi mənafeyə Azərbaycan prezidentinin qahmar çıxması qəhər gətirən möhtəşəm məqam deyilməyirdi?!

Ricət. Bu hadisə Praqada dövlət başçılarının sammitində baş vermişdi.

Beləliklə, belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, Vətən – himnin, bayrağın, coğrafi-mənəvi məkanın, xalqın, prezidentin vahid bir qavrayışda qəbul edilməsi, anlaşılmasıdır.

Biz fəhmlə, intuisiya ilə duyuruq və anlayışlarımızla dərk edib onu (duyduğumuzu) sözə çevirə bilirik. İntuisiya və dərk! Bu məqamlar bəzən üz-üzə durur, bəzən bir-birini inkar edir, bəzən isə bir-birinin tərkib hissəsinə çevrilir. Bizim nəzərdən keçirdiyimiz zaman bunlardan biri digərinə keçir. İntuisiyadan dərkə keçid baş verir.

Bütün digər dünya xalqlarının taleyində olan kimi tarixən Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar da qədim zamanlarda

vətən anlayışını heç də bu günkü kimi dərindən və adekvat şəkildə dərk etməmişdilər. Bu hal, çox güman ki, universal xarakter daşıyır. Bütün xalqlar müxtəlif dövrlərdə belə bir keçidlə – intuisiyadan dərkə keçidlə qarşılaşmışlar. Amma orası da var ki, torpağın, məkanın adının üzə çıxması ilə o adın Vətənə çevrilməsi arasında zaman fərqi ola bilər. Baxmayaraq ki, artıq VI-VII əsrlərdən müəyyən alimlərin, sənətkarların adlarının qarşısında “əl-Azərbaycani” yazılırdı, ancaq vətən anlayışı həтта o zaman belə bizim indi dərk etdiyimiz kimi qavranmırdı. Azərbaycan o qədim dövrdə, sadəcə, adamın doğulduğu bir yer adı idi. Zaman keçdi, insanlar və dünya inkişaf etdi və bu gün Azərbaycan daha artıq mənə çalarlarını özündə saxlayan bir anlayışa çevrildi. Azərbaycan Vətən oldu.

§2. Azərbaycan dili

Azərbaycançılığın və onu öyrənən azərbaycanşünaslığın dərkinin əsasında Azərbaycan dili durur. Bizim danışdığımız dil bir sütundur, o, hamımızı birləşdirir. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı öz yaranışı ilə millətə Allah tərəfindən göndərilən böyük bir töhfədir. Dastan Azərbaycan dilinin həm yaradıcısı, həm qoruyucusu, həm də yeni nəsillərə ötürücüsüdür. Məhz bu şəkildə dil Dastan vasitəsilə bir Azərbaycanlı obrazını yaratdı desək, səhv etmərik.

Dastanın dili eyni zamanda bizim – müasir azərbaycanlıların təfəkkürünü formalaşdırmışdır. Hələ XIX əsrdə bir sıra görkəmli dilçilər, xüsusilə, bu məqamda alman filosofu və dilçisi, komparativistikanın banilərindən biri V. fon Humboldt qeyd etmək olar.

***Haşiyə.** Komparativistika tarixi-müqayisəli metodun başqa bir adıdır. Bu metod vasitəsilə qohum dillər müəyyənləşdirilir və bu, onların müqayisəsinin tarixi istiqamətdə, yəni, qədim mənzərələrini bərpa etməklə həyata keçirilir.*

Haşiyənin sonu.

V. fon Humboldt həm də nəzəri dilçiliyin banisi idi. Onun dilin formalaşması, təfəkkürlə əlaqəsi, primitiv dillərin öyrənilməsində böyük xidməti olmuşdur. V.Humboldt hesab edirdi ki, təfəkkürün formalaşması dilin formalaşması ilə sıx əlaqəlidir. Bizim dilimiz bizim dünyagörüşümüzü müəyyənləşdirir. Dil bizim dünya ilə əlaqə qurmağımıza dəstək olur. Hər bir dil onun daşıyıcısını müəyyən bir sərhəd içərisinə salır. Dillərin bir-birindən fərqlənməsi xalqların dünyagörüşünün bir-birindən fərqlənməsinə gətirir.

Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili həm

qədim əcdadlarımızın, həm də müasirlərimizin təfəkkürünün formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Çünki bu dil, yəni, Dastanın yazıldığı (və ya nəql edildiyi) dil əsrlər boyu azərbaycanlıların dili kimi özünü göstərmişdir. Onun formalaşdığı tarixi dövr eyni zamanda millətin formalaşdığı dövr ilə üst-üstə düşür. Biri digərinin inikasıdır.

Amma orası da var ki, zaman boyu Azərbaycan dili təkcə azərbaycanlıların dili olaraq qalmadı. Hətta müxtəlif etnik qruplara məxsus insanları da Azərbaycan dili bir Azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında zaman-zaman birləşdirdi və bu gün də birləşdirir. Hələ XIX əsrdə məşhur rus ədəbiyyatçısı və ictimai xadimi, maarifçisi A.A.Bestujev-Marlinski dilimizin Qafqazdakı mövqeyini fransız dilinin Avropadakı mövqeyinə bənzətmişdi. Müxtəlif nəslə mənsub rus ziyalı və yazıçıları dilimizin zəngin özəlliklərini öyrənməyə çalışmışdılar. Puşkini, Lermontovu, Tolstoyu xatırlamaq kifayətdir. Bunlar onu göstərir ki, hələ XIX əsrdə Azərbaycan dilinə böyük maraq var idi və onu öyrənmək bu böyük şəxsiyyətlərin arzu-istəyinə dönmüşdü. Həqiqətən də, mövcud olan belə bir marağın mənşəyini müəyyənləşdirmək çətin bir məsələ deyil. Məlumdur ki, Qafqazda yaşayan bir çox xalqların dilləri bir-birindən fərqlənir. Hətta Dağıstanda dilləri və milli kimlikləri bir-birindən fərqlənən kəndlər (aullar) var. Bəs belə isə bu başqa-başqa dillərin daşıyıcıları bir-birilə hansı dildə danışırdılar? Sonralar, XX əsrdə sovet ideoloji rejimi Dağıstanda və ümumiyyətlə, sovet məkanında ümumişlək dil mövqeyinə rus dilini gətirdi. Bəs daha əvvəllər bu xalqların nümayəndələri bir-birilə hansı dildə danışırdılar?! Onu da nəzərə alaq ki, XIX əsrdə Dağıstan xalqları Rusiya dövləti ilə daimi müharibə şəraitində yaşayırdı. Onların rus dilindən ümumünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsinə inanmaq çətinidir.

Bu halda olarkən bizim də əlimizdə Bestujev-Marlinskinin yuxarıda gətirilən sözlərindən başqa hər hansı məntiqi dəlilin olmamasına inanmaqdan başqa çarəmiz qalmır.

Əlbəttə ki, dil kifayət qədər zəngin olmasa, ona digər dillərin daşıyıcıları tərəfindən maraq da böyük olmaz. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil zənginliyi birmənalı anlayış deyil və onun müxtəlif qatları var. Azərbaycan dilinin zənginliyinin ən əsas səbəblərindən biri bu dildə olan sözlərin (dilnin leksik tərkibinin) say çoxluğundadır. Bu say çoxluğunu doğuran başlıca mənbə isə dildə sinonimlərin bol olmasıdır. Bu məsələnin mənşəyini yenə də "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində müşahidə etmək olur. Sinonimlərin yaranmasının qədim primitiv vasitələrindən biri onların işlənmə məqamı və önəmlisi, hansının kim tərəfindən işlədilməsidir. Eyni məna daşıyan sözlərin hansınsa qadın, başqasını kişi işlədə bilər. Bununla bağlı primitiv dillərdə qadın və kişi dilləri kimi eyni dillərin müxtəlif variantları da özünü göstərə bilər (bu barədə bu kitabda yer almış "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikasına giriş" monoqrafiyasında daha ətraflı söz açılır).

Zaman keçdikcə, bütün dillərin bəlkə də primitiv formalarında özünü göstərən kişi və qadın dilləri arasında fərq silinib gedir, dillər vahid orqanizmə çevrilirlər. Sinonimlər, başqa sözlə, sinonimik cərgələr dilin bütün daşıyıcılarına eyni cür xidmət göstərirlər. Sinonimik cərgə dil zənginliyinin göstəricisi kimi başqa dillərlə təmas nəticəsində də yaranmağa başlayır. Bu təmas nəticəsində sinonimik cərgələr inkişaf etməyə, dərinləşməyə, genişlənməyə başlayır. Ona görə də əgər biz dilimizin inkişafından danışmaq istəsək, ilk növbədə onun sinonimik cərgələrindən danışmalıyıq.

Fikrimizi sübut etmək üçün belə bir sinonimik cərgəni misal gətirmək olar. Müqayisə üçün çox maraqlıdır. Üç müxtəlif

dildən gələn sözün bizim dilimizdə yaratdığı sinonim cərgəyə diqqət verək: eynək (ərəb dilindəndir, eyn – göz), çeşmək (fars dilindəndir, çeşm – göz), gözlük (təmiz türk sözüdür). Elə millətçilərimiz var ki, onlar, dildən istifadə ilə bağlı, təxminən, belə deyirlər: biz ancaq türk kökənli sözləri işlətməliyik, o biri sözləri boykot etməliyik. Guya belə olursa, dil təmizlənir. Sual edilir: niyə? Bu üç sözdən yeri gəldikcə, məqamına görə istifadə etmək pismi olar? Axı dilimizin qədim dövrlərində “çeşmək” daha çox işlənib. Böyük yazığımız Ə.Haqqverdiyevin bu adda bir hekayəsi də var. “Çeşmək” adlı bu gözəl hekayədə birisi öz dostu ilə zarafatlaşmaq üçün həmişə ondan dükanda unudub qoyduğu çeşməyini soruşur. Çeşmək istəyə-istəyə axırda onu təngə gətirir və bu şəxs məcbur olub hətta öz doğma şəhərindən didərgin düşür. Hekayənin dərinədəki mənası budur ki, insanlar darıxır və bu məqamda ən bəsit, ən ağlagəlməz oyunlar qura bilirlər.

***Ricət.** Ümumiyyətlə, azərbaycanlı psixologiyasını, təbiətini, mahiyyətini dərinədən və hərtərəfli şəkildə dərk etmək üçün Əbdürrəhimbəy Haqqverdiyevi, Cəlil Məmmədquluzadəni, Üzeyir Hacıbəyovu hökmən oxumaq lazımdır... Çünki azərbaycanşünaslığın əsasları haq-qında əgər sual verilsə ki, hansı ədəbiyyatı oxumağı məsləhət vermək olar, cavab “ancaq bədii ədəbiyyatı” olacaq. Başda “Dədə Qorqud” dastanı olmaqla onlarla, yüzlərlə Azərbaycan ədibinin yaratdığı söz sənəti olacaq.*

*Deməli, azərbaycançılığın bizim canımız-qanımıza hopmasının ən əsas yolu bədii məfkurədən keçir. Ona görə də xalqın həyatında öz yaradıcılığı ilə müstəsna rol oynamış nasirlərimizi, şairlərimizi hökmən oxuyub sonra azərbaycançılıq barədə düşünməyə və fikir söyləməyə hazır olmalıyıq. **Ricətin sonu.***

Başqa bir sinonimik cərgəyə fikir verək. “Güzgü – ayna (ayinə)”.

“Aynə” sözünün daha çox işləndiyi zaman, əlbəttə, olub (belə bir məşhur mısranı da yada salmaq olar: Aynəsi işdir kişinin lafə baxılmaz), o, indi də işlənir, amma formasını dəyişib “ayna” şəklində düşüb. “Güzgü” isə bu gün daha işləkdir. Şəffaf etimologiyası da var: “güzgü” sözünün əsasını “göz” leksik vahidi təşkil edir. Amma biz yenə də birmənalı şəkildə ikisindən də istifadə etməyə üstünlük verməliyik. Baxmayaraq ki, onlardan biri gəlmə sözdür, o biri öz sözümdür, onların hər ikisindən istifadə etmək vacibdir. Çünki bu, dilimizin zənginliyini artırır

Dil zənginliyinin başqa bir göstəricisi sintaksisin sadə, aydın olmasıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” sintaksisi ağırlaşdırılmamış (bu, sonralar, üslub üzə çıxdıqca mümkün olacaq), üslubdan kifayət qədər kənar bir vəziyyətdədir.

Bu və bu kimi xüsusiyyətlər Dastanın dilinin müasir dilimizə yaxınlığını və eyni zamanda məhz onun dilimizin daha qədim variantı olmasını bir daha nümayiş edir.

Elə əsas mövzumuz olan azərbaycançılıq da öz sütun dayaqlarından ən vacibini məhz dilimizdə tapır. Dilimizin qədim variantı olan “Kitabi- Dədə Qorqud” dilində tapır.

***Ricət.** Dil zənginliyinin müxtəlif dillərdə müxtəlif təzahür formaları olur. Məsələn, rus dilində tərkibində “f” səsi olan təmiz rus sözü yoxdur. Amma bu cür sözlər müasir rus dilində külli miqdarda işlənir. Onların hamısı “f” səsinin sözün əvvəlində, ya axırında işlənməsindən asılı olmayaraq, rus dilinə tarixən başqa dillərdən gəlmə sözlərdir. Təmiz rus dilində bu səsi öz içində saxlayan sözlər yoxdur. Lüğətləri isə açsaq, “f” səsi ilə başlayan səhifə-səhifə sözlər görəcəyik. Yüzlərlə söz var. Bu, rus dilinin zəifliyidirmi? Xeyr!*

Bu, rus dilinin gücüdür. Rus dili neyləyib? Başqa dildən sözü alıb və özünüküləşdirib. Eyni şəkildə Azərbaycan dilində də məsələyə belə yanaşmaq lazımdır. Biz də müxtəlif dillərdən sözləri alıb özümüzüküləşdirməliyik. Dilin təmizliyini ancaq o dildən olan sözləri işlətməklə qorumaq istəyənlər, əlbəttə ki, yanılırlar. Dilin təmizliyi ilk növbədə fikrin təmizliyindən və aydınlığından doğur, qrammatik-üslubi həssaslıqdan yaranır. Necə ki, həyatda sənə xoşniy-yətli münasibətdən imtina etmirsən, o şəkildə də dilinə pənah gətirmiş, yaxud xoş münasibət və əlaqə nəticəsində daxil edilmiş sözdən də imtina etməməlisən.

Ricətin sonu.

§3. “Azərbaycan” sözünün mənşəyi

Azərbaycançılıqdan söz düşərkən ilk olaraq nədən danışmaq olar? Əlbəttə ki, “Azərbaycan” sözünün özündən. Bu söz necə yarandı? Nə zaman yarandı? Onun mənşəyi bizi hara aparır? Bu barədə alimlər arasında müxtəlif mülahizələr, hətta bir-birilə ziddiyyət təşkil edən fikirlər mövcuddur. Onların arasında ən düşündürücü və ağılabatını isə budur. Eramızdan əvvəl, təxminən, III əsrdə indi Azərbaycan adlanan bu məkanda Atropat adlı bir canişin hökmranlıq edirmiş. Əslində, ona canişin də demək olmaz, bəlkə də, bu adam qədim Əhəmənilər sülaləsi dövründə baş kahin olmuşdur. Odu qoruyan baş kahin. Bəzən qədim dövrlərdə kahinlər və hökmdarlar qarşı-qarşıya dururdular. Onların arasında ziddiyyətlər baş verirdi. Bəzən isə həmin qədim dövrdə odu qoruyan (kahin) və hökmdar (canişin) eyni şəxs olurdu. Fikrimizcə, Atropat bu iki funksiyanı özündə cəmləyən, iki funksiyanı yerinə yetirən bir şəxs olub: kahin+hökmdar.

Böyük İskəndərin hakimiyyəti dövründə də, Böyük İsgəndər Əhəməniləri darmadağın edəndən sonra da, Atropat öz rolunu bu coğrafi məkanda yenə eyni şəkildə davam etdirib. Nəyə görəsə onun fəaliyyəti Böyük İsgəndərə xoş gəlib (bəlkə də onun dövlət maraqlarına uyğun olub) və Atropat bir şəxsin simasında öz canişinliyini və kahinliyini qoruya bilib. Bu məskənin adı da məhz Atropatın (odu qoruyub saxlayanın) adından götürülüb. Ola bilsin ki, bu heç onun şəxsi adı olmayıb, vəzifəsinin adı olub. Atropat – odu qoruyub-saxlayan mənasına uyğun gələn bir funksiyanın adı kimi işlənib. Atropat dilçilik baxımından o qədər də çətin olmayan şəkildə öz içindən atar, atər, azər (od) anlamları və sözlərini verə bilər. Bax, bir versiya budur. Bu versiyayı, bu yozumu bu və ya başqa şəkildə Azərbaycanın ciddi tarixçi alimləri qəbul edirlər. Doğrudan

da, Atropatdan Azərbaycana gələn yol dilçilik baxımından əsaslandırılıla bilər.

İkinci bir versiya isə Azərbaycan sözünün öz mənşəyini bir zamanlar bu ərazilərdə məskunlaşmış Xəzər tayfasının adından götürməsilə bağlıdır. Bəzi alimlərin fikrinə görə “xəzər sözündəki” “x” səsi düşmüş və beləliklə, Azərbaycan sözü “Xəzər+baycan”dan törəmişdir. Məlumdur ki, qədim türk xalqlarından biri də xəzərlər olub. Düzdür, dininə görə xəzərlər iudaizm dininin daşıyıcıları idilər, amma etnik mənşəcə türk xalqlarından biri (yəni, daha dəqiq desək, bugünkü azərbaycanlıların əcdadları) olublar, dilləri də türk dillərindən biridir. Bütün bunlara baxmayaraq, bu versiya, qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik üçün kifayət qədər müəmmalıdır və “Atropaten” versiyasına həm məntiq, həm də dil qaydalarına görə açıq-aşkar “uduzur”.

Başqa bir versiya “Atərpataqan” sözünün mənası ilə bağlıdır (azər-adər, yəni, od, Adərpataqan, yəni, odlar ölkəsi - buradan “Atropat” sözünə də açıq-aydın bir lağım görünməkdədir). Bu sözlərdəki d-z səslərinin yerdəyişməsi barədə isə onu demək olar ki, ərəb dilində “d” və “z” səslərinin tələffüzü bir artikulyasiya məxrəcindən yaranır. Belə ki, “azərbayqan-adərbayqan” sözləri, təxminən, eyni kompleks kimi nəzərdən keçirilə bilər. Hətta bəzi türk dillərində də bu cür yerdəyişmə özünü göstərir. Məsələn, biz “ayaq” deyirik, elə türk dili var ki, eyni mənada “azaq” işlədir, eləsi də var ki, “atak” işlədir. Eyni mənadır. Ona görə bu d-t-z-y keçidləri ərəb dilində olduğu kimi, türk dilinin müxtəlif dialektlərində (dillərində) də başqa-başqa formalarda, amma eyni mənani verə bilər.

Ricət. Mahmud Kaşğarlı – XI əsrin ən böyük dilçi alimlərindən biri, özünün möhtəşəm “Divani-Lügəti-Türk” (“Türk dillərinin divanı”,

yəni, sözlüyü) əsərini XI əsrdə yazdı. Özü də necə sözlüyü? İzahlı sözlüyü. Bununla o, titanik elmi hünər göstərmiş oldu. Mah-mud Kaşqarlı o zaman – XI əsrdə müxtəlif türk xalqlarının yaşadığı əraziləri gəzə-gəzə, adət-ənənələrini öyrənə-öyrənə onların hər bir xüsusiyyətini qələmə aldı – folklorundan yazdı, şeirindən yazdı, nəğmələrindən yazdı, adət-ənənələrindən yazdı, bir sözlə, türk xalqlarının təfəkküründə özünə yer tapan hər şeydən yazdı, eyni zamanda (əsl hünər də bu idi) bunları bir-birilə müqayisə elədi, bir dilin özəlliyini başqa dillə tutuşdurdu. Amma çox təəssüf ki, o bir işi görmədi. Nəyi o etmədi? Nəyi etmədi ki, biz onu XIX əsrdə, nəhayət ki, meydana gələn böyük bir dilçilik məktəbinin mərkəzində duran şəxs kimi qəbul və təqdim edə bilmirik?! Bir daha təəssüf ki, o, öyrəndiyi dillərin müqayisəsini tarixi baxımdan aparmadı. Hər birini ayrı-ayrılıqda qeyd və müqayisə elədi. Görünür, XI əsr üçün bu, yetərli idi. Dövr buna hazır deyildi. Tarix və tarixilik anlayışı bu bölgədə hələ elmə daxil ola bilməmişdi. Zaman keçdi və 8 əsr sonra – artıq XIX əsrdə Avro-pada “tarixi-müqayisəli dilçilik” adlı möhtəşəm bir məktəb yarandı və bu məktəbin nümayəndələri – bir qədər əvvəl haqqında danışdığımız V. fon Humboldt, Şlegel qardaşları, Şleyxer, Rask, Bopp həm ədəbiyyat, həm etnoqrafiya, həm dilçilik sahəsi üzrə çox mətləbləri üzə çıxarıb müəyyənləşdirdilər. Dilləri və mədəniyyətləri məhz tarixilik baxımından öyrənməyə başladılar. Müxtəlif dil ailələrini seçib ayırdılar. German, roman, türk, fin-uqor, slavyan, İran, Qafqaz dilləri ailələrini müəyyənləşdirdilər. Bu məktəbin nümayəndələri ya-xın dilləri müqayisə edə-edə, ən əsası, bu müqayisəni tarixi aspektdə (!) apara-apara onların kök-dil vahid, ilkin anavariant (invariant) formasına qədər olan mənzərəsini göstərməyə cəhd elədilər. Nəticədə, XIX-cu əsrdə dünya dilçiliyinin əsas sütunu olan tarixi-mü-

qayisəli dilçilik yarandı. Amma unutmaq lazım deyil ki, ilk addımı XI əsrdə Mahmud Kaşğarlı müxtəlif türk dillərini müqayisə edərək atmışdı...

Ricətin sonu.

İstər Atropat olsun, istər Atərpataqan olsun, istər Azərbaycan olsun - bu sözlərin hamısı, böyük dilçi alimlərin gəldikləri nəticəyə görə şərti anlamlarda işlənir. Sözlər, ümumiyyətlə, şərtidir. Onların bu və ya başqa formada püxtələşib müxtəlif cür səslənməsi bilavasitə işarələri olduqları (işarə etdikləri) mahiyyəti dəyişmir. Hər bir halda mahiyyət dəyişməz qalır.

Ricət. Sözlərin, başqa cür desək, işarələrin şərtiliyi ilə bağlı ilk fikri böyük dilçi, XX əsrdə bütün müasir dünya dilçiliyinin yönünü, istiqamətini dəyişən fransız əsilli isveçrəli alim Ferdinand de Sössür demişdi. Ricətin sonu.

Bu böyük dilçi alimə görə, dildəki motivlənməmiş bütün sözlər şərtidir. Bir qədər başqa cür deyək. Funksiyasından çıxış edərək əlimizdə tutub yazdığımız əşyanı biz hansı sözlə adlandırırıq?! Qələm! Bu əşyanı başqa cür ifadə eləsək, onun mahiyyəti dəyişəcəkmi? Yox. Bizim beynimizdə o necə var, elə qalacaq. Eləcə də dildəki bütün sözlərə belə yanaşmaq olar.

Beləliklə, əlimizə bir qələm alağ. İndi bu əlimizdə tutduğumuz əşyanın adı “qələm” oldu, eləmi? Amma əgər buna vaxtilə “alma” desəydilər, nə dəyişəcəkdi? Əvvəldən bu əşya “alma” sözü kimi beynimizə girsəydi, adı da eləcə “alma” qalacaqdı. Deməli, F. Sössür qeyd edən kimi, söz, yəni, ad, həqiqətən, şərtidir. Biz istənilən sözlə, istənilən söz kompleksi ilə istənilən əşyanı adlandırma bilərik. Mahiyyət dəyişəcəkmi? Mahiyyət dəyişməyəcək. Ona görə də “Azərbaycan” deyəndə heç kimdə “nədi bu ad, haradan gəlib, bu bir şəxsin adıdır mı,

yaxud bu, tarixən daha qədim dövrə qədər işləmə-işləmə gedib mi” kimi suallar biliyimizlə bağlı tarixin dumanlarına bürünməsindən ortaya çıxan natamamlıq kompleksi yaratmamalıdır. Mahiyyət – torpaqdır. Var? – Var! Dağlarımız var? – Var! Göllərimiz var? — Var! Dənizimiz var? – Var! Mənəviyyatımız var? – Var. Elə bircə Hüseyn Cavidin Gülbaharını xatırlamaq kifayətdir. Mahiyyət bunlardan ibarətdir. Mahiyyət həm də ondan ibarətdir ki, Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsidir və o, yenidən Azərbaycana məxsus olmalıdır, belə də olacaq. Azərbaycan Prezidenti Qarabağla bağlı dəyişməz mövqeyini və bununla bağlı bəyanatını həmişə dünya ictimaiyyətinin diqqətində canlı saxlayır. Məsələnin dondurulmasına imkan vermir. Əslində, heç bir xalq digərinə nifrət etmir, baş verən müharibələr onları bir-birindən ayırır. Zaman gələcək, böyük ədib Mirzə Cəlilin “Kamança” əsərində olan kimi, biz yenə də haqsız qonşularımızı bağışlayacağıq. Qədim romalılar belə deyirdilər: bağışlıyırsansa, sən haqlısan və sən böyüksən.

“Azərbaycan” sözü ilə bağlı bir maraqlı məqama da toxunmaq istərdik. Dünya tarixində elə xalqlar olub ki, ömür boyu mübarizə apardığı başqa bir xalqın adını öz ölkəsinin adı kimi qəbul edib. Franklar qədim dünyada – orta əsrlərdə və hətta daha əvvəlki Antik dövrdə qəddarlığı və zalımlığı ilə ad çıxarmış german tayfalarından birinin adı idi. Franklar barbarlar kimi, vandallar kimi Romanı dağıdan tayfalardan biri olub. Düzdür, barbarlar xalq adı deyil. Vandallar isə xalq adıdır. Yəni, qədim qəbilə adıdır, tayfa adıdır. Onlardan başqa həmin dövrdə hunlar da olub, bu da başqa bir tarixi xalqdır. Hər bir tayfa öz-özlüyündə dünya tarixində müəyyən bir rol oynayıb. Məsələn, hunların dünya tarix səhnəsinə çıxmaları ilə xalqların böyük köçü başlamış. Dünyadakı (Avropadakı) xalqların həyatı tamam yeni bir məcraya düşüb. Bax, belə qədim xalqlardan biri də germandilli franklar olub. Özləri xalq

kimi tarix səhnəsindən silinsələr də, adları qatı düşmənləri olan roman xalqlarının birinin müasir ölkəsinin adında yaşayır. “Fransa” adına diqqətlə nəzər salaq. Bu adın içindən frank sözünü asanlıqla çıxara bilərik. Fransa adı frankların adından yaranıb. Əsrlər boyu nə qədər fransız bu ad uğrunda ölüb və öldürüb. Tarixin istehzasıdır mı? Bəlkə də.

Franklar adlarını Fransaya – fransızlara verib tarix səhnəsindən getdilər. Amma görün heç fransızlar özlərini mənən kompleksli hiss edirlərmi? Onların əcdadları həmişə məhz franklarla, ya da onların xələfləri ilə döyüşüblər – əyyami-qədimdən ta 1945-ci ilə qədər. Bununla belə fransızlarda ölkələrinin adı ilə bağlı heç bir narahatlıq yoxdur. O zaman biz niyə özümüzdə kompleks hiss eləməliyik? Niyə kimsə bizdən türk xalqlarının bu ərazidə məskunlaşmasının neçənci əsrdə baş verməsini soruşanda biz bu sualdan narahat olub eralardan əvvəllərdə özümü zə yer axtarmalıyıq?! Bu məqamda tək cə tarixçilərə deyil, etnoqraflara, psixoloqlara da qulaq asmaq lazımdır. Onlar nə deyir? Onlar deyir ki, müasir azərbaycanlılar bu məkanda yaşayan aborigen xalqların konqlomeratı, yəni, birləşməsi nəticəsində bir araya gəlirlər. Azərbaycanlıların tarixi etnogenezisində üç əsas tərkib komponent olub. Bu isə zaman-zaman, tarixən bir xalq şəklində formalaşib. Birinci komponent İran komponentidir. İkinci komponent Qafqaz komponentidir. Üçüncü komponent türk komponentidir. Bax bu üç istiqamət birləşib bizə gözəgörünən tarix müstəvisində Azərbaycan xalqını verib. Bəli, biz Azərbaycan xalqıyıq, dilimiz türk dilləri ailəsinə məxsusdur. Bu xalqın dünya görüşündə, psixolojisində, inam və əqidəsində, bədii duyumunda, istəsən, o komponentlərin hər birindən nümunələr görə bilərsən. İstəsən İran, istəsən Qafqaz, yaxud türk komponentini hiss edərsən. Bu mənada bu üç komponent zaman-zaman Azərbaycan xalqı kimi formalaşan bir xalqın ətinə, qanına, canına hopmuşdur.

Biz mənəvi arxeologiya prinsiplərilə bu komponentlərə aid elementləri dilimizin, təfəkkürümüzün dərin qatlarından çıxara bilərik.

Ricət. *Bu ifadəni (“mənəvi arxeologiya”nı) yadımızda saxlayaq, çünki, biz bu anlayışdan tez-tez istifadə edəcəyik. Ancaq bu, bizim başa düşdüyümüz qazıntı işlərilə, şəhərlərin kəşfi ilə bağlı olan arxeologiya deyil. Mənəvi arxeologiya yolları ilə biz öz mənəviyyatımızın dərinliyinə enə-enə, addım-addım əsl həqiqətə gəlib çıxara bilərik. Amma ricət içində bir ricət də edək Biz dünya arxeologiyasının nadir, şah əsərlərini (məsələn, Troyanın kəşfini) üzə çı-xarmış Şliman kimi sözün arxeologiyasının dərinliyinə gedərək və dərin mənəvi qatlarına enərək öz həqiqətimizi kəşf etməməliyik. Bu kəşf tək-cə bizim həqiqətimiz olmamalıdır, o, obyektiv həqiqət, hamının həqiqəti olmalıdır. Şliman Homerin əsərlərinin içindəki coğrafi iz ilə gedib Troyanı kəşf etdi. Şliman hansı Troyanı kəşf etdi? Necə kəşf etdi? Hansı metodikadan istifadə edərək kəşf etdi? O bunu Homerin poemalarının əsasında etdi. “İliada”nın əsasında Şliman Troyanın yerini müasir Türkiyədə axtardı və müəyyənləşdirdi. Amma ciddi arxeoloqlar bununla razılaşmır. Bu sətirlərin müəllifinin Almaniyada bir arxeoloqla maraqlı söhbəti olmuşdu. Mən ondan Şlimanın kəşfi barəsində soruşdum. O güldü və dedi ki, Şliman, əslində, Troyadan daha çox arzu elədiyini kəşf etdi. Yəni, o istəyirdi, Troyanı tapsın və hər tapdığı ilə bağlı inanırdı ki, Troya buradadır.*

Ricətin sonu.

Biz mənəvi arxeologiya prinsipindən istifadə edərək qədim dövrlərə pillə-pillə enəndə gərək elə edək ki, həqiqəti arzu etdiyimizlə qarışdırmayaq. Bu məqamla bağlı bədnam

qonşu xalqın tarixçilərini yada salmaq olar. Erməni tarixçiləri əsas etibarilə nə ilə məşğuldurlar? Öz tarixlərini arzu etdikləri şəkildə ortaya qoymaqla. Tarixi isə kim yazır? Dahi alman filosofu Hegelin məşhur deyimini yada salaq: **Tarix Allahın yer üzərindən keçdiyi təmtəraqlı zəfər marşdır.** Bu deyim mənası budur: “Tarixi göylərdə Allah yazır”. Bəs yer üzündə tarixi kim yazır? Onu tarixçi yazmır. Tarixçi onu qələmə alır, bu isə bir başqa mətləbdir. Yer üzündə tarixi yazan o tarixi yaşayan xalqdır. Akademik Meşşaninov İvan İvanoviç adlı görkəmli bir rus dilçisi vardı. O, həm də ciddi bir tarixçi idi. Qədim Qafqaz dilləri üzrə mütəxəssis idi. Çox əhəmiyyətli əsərləri var. Onun belə bir məşhur deyimini bilməmiz vacibdir: “erməni tarixini erməni xalqından daha çox erməni tarixçiləri yazıb”.

Akademik Meşşaninovun bu sözlərinin dərinindəki mənanı başa düşmək çətin deyil. Olanı yox, istədiklərini yazıblar və buna görə də, əslində, yazdıqları həqiqətə uyğun deyil. Bunu biz demirik! Bunu hansısa türk alimi demir, bunu bir görkəmli rus alimi deyir. Ona görə də tarixlə bağlı nəyisə yazanda, nəyisə kəşf edəndə dəqiq bilmək lazımdır ki, bunlar əsl, yaşanmış həqiqətdir, yaxud arzuların həqiqətidir.

Biz bir qədər əvvəl qeyd etdik ki, Azərbaycan xalqının etnogenezisində İran, Qafqaz və türk komponentləri var. Bu bizim keçmişimizdə özünü göstərən bir təşəkkül mərhələsidir, yəni, formalaşmanın başlanğıcında özünü göstərən komponentlərdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təsvir edilən situasiyalarda bu komponentlərin birini (türk komponentini) güclü şəkildə görürük, digər komponentlər isə (İran və Qafqaz komponentləri) özünü rüşeym şəklinə göstərir. Bu faktın özündən xəbər verir ki, Dastanın formalaşmasının tarixi çox uzaq dövrlərə gedib çıxır.

Bəs görək bu gün biz hansı mənzərə ilə üzleşirik! Bu

gün biz Azərbaycan deyəndə hansı etnik mənzərəni görürük?
Və bu etnik mənzərədəki müxtəliflik bizi qorxutmalıdırmı?
Həyəcanlandırır narahat etməlidirmi?!

§4. Azərbaycanca multikulturalizm

Bu gün biz Azərbaycan deyəndə Azərbaycanda yaşayan, Azərbaycan vətəndaşı olan bütün xalqların birliyinin – istərsəniz, həm bioloji, etnik birliyinin, həm də mənəvi birliyinin şahidi oluruq. Azərbaycanda müxtəlif xalqlar yaşayır, burada müxtəlif dillər, mədəniyyətlər təmsil olunub. Biz deyirik ki, bu gün bizim həyat tərzimizdə multikulturalizm əsas yer tutur. Ölkə Prezidenti dəfələrlə qeyd edib ki, multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasətidir. Multikulturalizmsiz biz öz həyatımızı təsəvvür edə bilmirik. Nədir multikulturalizm? Bu sualın müxtəlif cavabları ola bilər. Ən sadə və hərtərəfli cavab, bircə, budur. Multikulturalizm – müxtəlif mədəniyyətlərin, mədəniyyət daşıyıcılarının bir-birinin yanında qardaş kimi yaşamasıdır. Bir-birini sevməsidir. Bir-birinə müsbət enerji verməsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” multikulturalizmin bu xüsusiyyətlərini öz süjetində, qəhrəmanların bir-birinə münasibətində qoruyub saxlayır. Beyrək Bayburd qalasında kafir əsirliyində olarkən onun kafir qızı ilə münasibətini, Qanturalı ilə Selcan Xatunun bir-birinə sarsılmaz məhəbbətini bu məqamda yada salmaq olar. Dastanda bu kimi misallar çoxdur, amma Dastanda həm də bu məqamların olmasına münbit ədəbi-bədii şərait də hiss edilməmiş deyil. Vacib olan da budur. Təkcə yazılında yox, sətiraltılarda da biz “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının multikultural bir mühitdə yaşadığını hiss edirik.

Bu gün Azərbaycanda ən müxtəlif bölgələrə məxsus olan mədəni əlamətlər — istər şimal bölgəsində, istər cənub bölgəsində, istər də qərb bölgəsində olan bəzən oxşar, bəzən fərqli elementlər bizi bütövlükdə Azərbaycan adlı möhtəşəm bir qəsrin içinə gətirib çıxarır. Multikulturalizmdən söhbət

düşmüşkən, bizim bu günkü Azərbaycanın ab-havasını — tolerant, xoşməramlı ab-havasını daha yaxşı duymaq üçün yenə də kiçik bir ricətə müraciət edək.

Ricət. *Bu sətirlərin müəllifi Azərbaycanın bir çox rayonlarında, kəndlərində olmuş, kilsələrdə, məscidlərdə, sinaqoqlarda, məbədlərdə müxtəlif insanlarla, din xadimlərilə görüşmüşdür. Məlumdur ki, sinaqoq yəhudilərin ibadət yeridir. Məbədlər isə qədim qafqazlıların bu günə gələn çatan birbaşa varisləri udinlərə məxsusdur. Kilsə provoslav vətəndaşlarımızın, məscidlər də müsəlmanların ibadət yeridir.*

Ölkəmizdəki sinaqoqların birində mən bir ravvin ilə görüşdüm. Ravvin iudaizmdə dini şəxsdir. O mənə öz əhvalatını danışdı. Bu, çox ibrətamiz bir əhvalatdır. Son dərəcə düşündürücüdür. Əhvalat üç hissədən ibarətdir. Onun birinci hissəsi belədir. Ravvini, təxminən, neçə illər bundan əvvəl Azərbaycana işləməyə göndərəndə (o, İsrail vətəndaşıdır, İsraildə işləyirmiş. Onları hər dəfə başqa-başqa ölkələrə işləməyə göndərirlər) ravvin dəhşətə gəlir. On-on beş il bundan əvvəl ravvin elə başa düşüb ki, onun həyatında əsl faciə baş verir. Ravvin Azərbaycan haqda ancaq Qərb mətbuatının bir zamanlar yaydığı mənfi məlumatla tanış olduğundan göz yaşları içərisində gələn öz rəhbərliyinə yalvarır ki, mənə Azərbaycana göndərməyin. Mən ora getsəm, mənə öldürərlər, döyərlər, ora müsəlman ölkəsidir, mən təsəvvür eləmirəm orada necə yaşayacağam. Mənim ailəm var, uşaqlarım var, onların taleyi necə olacaq?! Ən azından mən öz iudey paltarımnda küçəyə çıxma bilməyəcəm və s. və i.a. Hara istərsəniz getməyə hazırım, Azərbaycandan başqa. Amma ravvinin göz yaşlarına baxmayaraq, rəhbərliyi ona qəti şəkildə bildirir ki, sən sinaqoqda işinə davam etmək üçün hökmən məhz Azərbaycana getməlisən.

Əhvalatın birinci hissəsi bununla bitir.

İkinci hissədə baş verənləri mən sizə danışmay-acağam, siz bir azdan bunu özünü təsəvvür edə bilərsiniz.

Üçüncü hissəni isə bir cümlə ilə ifadə etmək olar: bu gün bizim ravvin Azərbaycan vətəndaşı olmaq üçün Azərbaycan dövlətinə rəsmən müraciət edib. Və Azərbaycan dövləti ravvinin xahişini müsbət dəyərləndirib. Bu gün həmən ravvin Azərbaycan vətəndaşıdır.

*Bax, budur Azərbaycan multikulturalizmi və başqa heç nə deyil. Təsəvvür edirsinizmi? Azərbaycanda çalışdığı bu illər ərzində ravvinin həyatında və düşüncələrində hansı dəyişiklik və necə baş verdi, onu Azərbaycanda hansı abu-hava əhatə elədi, ravvin hansı münasibətlə üzləşdi, kimlə ünsiyyət qurdu?! Əslində, bizim ravvin harda yaşamasından asılı olmayaraq, bütün Azərbaycana xas olan ümumi tolerant əhval-ruhiyyənin içində düşdü, bunu hiss etdi. Fərqi yoxdur ya Qubadan, ya Qaxdan, ya Lənkərandan və ya Naxçıvandan olsun — bu tolerant əhval-ruhiyyəni yaradan insanlar sırasında bütün Azərbaycan vətəndaşları vardır. “Dədə Qorqud” dastanı və yüzlərlə bu ruhda yazılmış əsərlərin qayəsini öz içində qoruyub saxlaya bilmiş Azərbaycan vətəndaşları. Heç o ravvinin üzünü görməsək də, bunu biz hamımız bir yerdə etdik. Yəni, biz hamımız bir yerdə Azərbaycan multikulturalizminin müəllifi və həyata keçirənləriyik. **Ricətin sonu.***

Bütün bunlarla yanaşı, onu əsas xətt kimi qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dövlətinin son müstəqillik dövründə multikulturalizmin bir siyasi banisi var. O, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevdir.

Heydər Əliyev çox incə, həssas diplomatik uzaq-

görənliklə və sistemli şəkildə bu xətti Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, siyasətinin, hüququnun, dövlətçilik proseslərinin canına daxil etdi. Parlament qərarlarından tutmuş ən müxtəlif istiqamətlərdə hüquqi sənədlərə qədər Azərbaycan multikulturalizminin bu gün möhkəm hüquqi-dövləti təməlinin olması bunu bir daha sübut edir. Bu xətt bu gün də Azərbaycan Prezidentinin xüsusi diqqəti və qayğısı əhatəsindədir. Azərbaycanda multikulturalizm bir pöhrə kimi bu gün də formalaşır, ətə-qana gəlir, dərinləşir, genişlənilir, bütün dünyanın maraq və təsdiqinə səbəb olur. Hətta multikultural mühit və dairələrdə xarici ictimai və dövlət nümayəndələri, mədəniyyət xadimləri Azərbaycan multikulturalizm modelindən də danışmağa başlayırlar. Bu, son dərəcə vacib bir məqamdır, belə ki, bir daha sübut edir ki, Azərbaycana olan maraq, xoş münasibət, onun müstəqil siyasətinə olan inam, etibar bütün dünyada onun bir ölkə kimi tarixinin, ədəbiyyatının, mənəviyyatının, ən əsası isə Azərbaycan həqiqətinin xüsusi olaraq öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, multikulturalizm dalğalarında Azərbaycan özünü ən müsbət tərəfdən təqdim etmək imkanı qazanır.

Bütün bunlarla yanaşı bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan multikulturalizmi real olaraq bu gün yaranmadı, o, qəflətən və süni şəkildə ortaya çıxmadı. Bəs o, nə zaman yarandı? Onun elementləri, rüşeymləri bizi hara aparır? Yenə mənəvi arxeologiya üsulundan istifadə edərək tariximizin qədim dövrlərinə gedib çıxırıq. İlk növbədə “Dədə Qorqud” dastanlarına gedib çıxırıq ki, orada müxtəlif insanların bir-birinə münasibəti dözümlülük-tolerantlıq üzərində qurulur. Bu, xüsusi əlamətlərlə müəyyənləşir. Məsələn, belə bir məqama diqqət yetirək. Dastanda başqa millətdən qız almaq ənənəsi var. Bir qədər əvvəl ümumi şəkildə bu barədə danışdıq.

Dədə Qorqud qəhrəmanlarından birini – Qanturalını yenə də xatırlayaq. Qanturalı atasına hansı xahişlə müraciət edir? Hara getmək istəyir? Haradan qız alacağam deyir? Qanturalı deyir ki, mən gedib bütün dünyanı axtaracağam. Kimi istəsəm, kimi bəyənsəm, onu da alacağam. Atası isə ona cavabında belə deyir: Odur, Trabzonda sən istəyən belə bir qız var, amma o qızı istəyəni öldürürlər. Bacarırsansa, hünərin varsa, get onu al. Qeyd etmək lazımdır ki, burada maneə kimi qızın xristian olması yox, qızı istəyənin vəhşi heyvanlar tərəfindən tələf edilməsi önə çəkilir.

O vaxtlar Trabzon (Trapezund) bir xristian şəhəri idi. Amma atasını və Qanturalının özünü bu məqam qətiyyənlə narahat etmir. Qəhrəman Qanturalı cəsərlə Trabzona yollanır, yolunda duran bütün maneələri qızın özünün köməyiylə dəf edir, Trabzon bəyinin (təkurunun) qızını bu şəkildə onun elə öz istəyiylə alır və qayıdıb evinə gəlir. Onun Trabzondan alıb gətirdiyi Selcan Xatun kimdir? O dövr üçün uzaq və yabançı məkan olan Trabzon təkurunun qızıdır. Kafir qızıdır. Yəni, başqa dinin daşıyıcısına məhəbbət dolu münasibətini Qanturalı bir dastan qəhrəmanı olaraq çəkinmədən və heç kimdən ehtiyat etmədən ortaya qoyur. Bu, azmış, yetərli deyilmiş kimi Dastan müəllifi özü də Selcan Xatunu müsbət işıqda, sevgisinə, yaşayacağı yeni mühitinə hörmət və sədaqət nümayiş etdirən bir qız kimi təqdir edir, onu öyür və bu münasibəti alqışlayır. Hətta atasının qoşununa qarşı Selcan Xatun Qanturalı ilə bir yerdə döyüşür, ona kömək edir.

Başqa bir möhtəşəm misala müraciət edək. Bu, artıq bədii təxəyyül məhsulu deyil, real həyatdandır. Nizami Gəncəvi bizim çox böyük ulu şairimizdir. Şərq Renessansının möhtəşəm şəxsiyyətidir. Nizami Gəncəvi imperiya təfəkkürlü şairdir. Bəşəri şairdir. Padşahların, dinastiyaların, qədim tarixlərin dolanbaclarında xəyalən fırlanan bu ölməz şair dünya ədəbiy-

yatına beş möhtəşəm poema bəxş edib. Təsadüfi deyil ki, Höte özünün məşhur “Qərb-Şərq” divanında Azərbaycan ədəbiyyatı adına məhz Nizamidən danışır. Onun bu kitabda təqdim etdiyi yeddi Şərq şairindən biri Nizamidir. Nizami öz həyatında şeyx rütbəsinə qədər yüksəlmiş, hamı tərəfdən son dərəcə böyük ehtiram göstərilən müqəddəs bir şəxs olmuşdur.

Bu, bir faktdır ki, Nizami ömür boyu Gəncə şəhərindən kənara çıxmayıb. Ömür boyu ona müxtəlif şəhər və ölkə hakimləri, padşahlar öz ehtiramlarını bildiriblər. Yaxından, uzaqdan ona hədiyyələr göndəriblər. Hədiyyələrdən biri Appaq adlı bir qıpçaq əsilli kənz olub. Dili də başqa, inancı da başqa. Təsəvvür edirsiniz, o zamanlar kiməsə cariyə, kənz gön-dəririldilsə, bu nə demək idi?! O kənz ən yaxşı halda evin qulluqçusu olurdu. Bəs Şeyx Nizami neyləyir? Nizami onu sevir və onunla evlənir. Bu bizə nəyi deyir?! Bu hərəkəti ilə Nizami hansı mənəvi maneələrdən keçir — bunu düşünmək, təsəvvürdə canlandırmaq elə də asan deyil. Nizami “haqqımda nə deyərlər, nə düşünərlər” deyə heç fikirləşmir və bu addımı atır. Deməli, Nizami öz mühitinə inanır. Öz multikultural mühiti ona belə bir addımı atmağa cəsarət verir. Əslində, bu hərəkətin adı da, mahiyyəti də əsl multikulturalizm nümunəsidir. XII əsr nümunəsidir.

Müasir dövrdə buna ədəbi uyğunluq axtarsaq, “Əli və Nino” romanı yada düşər. Nizami ilə bağlı əhvalat romandakı hadisələrlə gözəlcə səsleşir. XII əsrdəki hadisə XX əsrdə baş vermiş hadisənin sanki ədəbi külçəsidir. Əgər Nizami Gəncəvi kimi bir şəxsiyyət XII əsrdə belə bir hərəkəti edirsə, demək bu xalqın ən qaymaq insanlarının içində bu kimi əhvali-ruhiyyə ilə yaşayanlar zaman-zaman olub. Bax, ona görə də biz deyəndə ki, Azərbaycan multikulturalizminin kökü var və bu kök ədəbiyyata, mədəniyyətə dirənir, nəhayət etibarilə, cəmiyyətdə kök salır – bu fikir əsassız deyil. Və biz tariximizin

müxtəlif mərhələlərinə zaman-zaman səpələnmiş bu cür misallara xüsusi diqqət yetirməliyik.

O ki qaldı multikultural, yəni, etnik müxtəliflik amilinə, yuxarıdakı sualımıza təkrar qayıdaq: etnik müxtəliflik Azərbaycan cəmiyyəti üçün bir təhlükə mənbəyi ola bilərmi?! Cavab qətidir. Ola bilməz. Çünki, Ulu Öndər Heydər Əliyev deyən kimi, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların gücü, əslində, Azərbaycanın bütövlükdə götürülən gücüdür. Ulu Öndərin bütün siyasi-ictimai fəaliyyəti bu gücün formalaşmasına xidmət etməyə yönəlmişdi. Hətta onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının taleyində oynadığı rol da, bu istiqamətdəki ciddi siyasi fəaliyyəti də bilavasitə Azərbaycanın mədəni-intellektual gücünü artırmağa xidmət edirdi. Müxtəlif Azərbaycan xalqları bu xidmətin sayəsində bir-birinə böyük inam və məhəbbətlə birlik və qardaşlıq şəraitində yaşamışlar, bu gün də yaşayırlar.

§5. “Anamın kitabı” və yaxud üç yol ayrıcında.

Biz bir qədər əvvəl qədim zamanlardan bəri Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş etnik komponentlərdən bəhs etdik. Bu gün də rəngarəng etnik mənşənin ortaya çıxdığını göstərdik. Bəs sabah bizi nə gözləyir? Belə bir etnik mənşərə sabah nəyə dönəcək?! Bax bu sabahı simvolik şəkildə necə təsəvvür və təsvir etmək olar?! Azərbaycan xalqının təsəvvüründə bir vətən kimi, bəlkə də ədəbiyyatımızda bir vətən kimi sabahın Azərbaycan obrazını yaratmaq cəhdini (təşəbbüsünü) necə ortaya qoymaq olar və ilk olaraq bunu kim etdi? Cavab belə olacaq: bu son dərəcə vacib siyasi-ictimai təşəbbüsü bədii müstəvidə ölməz ədibimiz Cəlil Məmməd-quluzadə “Anamın kitabı” adlı möhtəşəm pyesində etdi.

Pyesin qısa məzmunu belədir: üç qardaşın bir bacısı var. Əsərdə həm də bir ana obrazı qələmə alınıb. İştirakçılar bunlardır: Ana – Zəhrabəyim, bacı – Gülbahar və qardaşlar – bir-birinə mənən yad olan üç qardaş! Rüstəm bəy Əbdüləzimov – elə adından artıq bilinir ki, o, hansı istiqamətin yolçusudur. İstiqamət Rusiya tərəfədir. İkinci qardaş Mirzə Məmmədəli Əb-düləzimdir. Bu şəxsin də adından bəllidir ki, o, İran təmayüllüdür. Üçüncü qardaş Əbdüləzimzadəyi Səməd Vahiddir. Əbdüləzimzadəyi Səməd Vahid Türkiyəni, amma o dövrün Türkiyəsi olan Osmanlı Türkiyəsini təmsil edir.

Qardaşlar hər biri ilk növbədə öz həyat yollarını özlərinə seçdikləri soyad vasitəsilə diqqətə çatdırırlar. Bu qardaşlar yeganə və sevimli bacıları Gülbaharı hərəsi öz bildiyi kimi tərbiyə etmək, öz əqidəsindən və öz yolundan olan bir adama ərə vermək istəyir. Bacı bu şəkildə mübahisələrin içində qərar tutur və çıxılmaz bir vəziyyətdə qalıbdır. Qardaşların hər birinin ayrıca kitabxanası var. Rus yolunu tutan qardaşın kitabları ancaq lüğətlərdən ibarətdir. İran yolunu tutan qardaş

göydəki ulduzlardan, aydan, ayın-günəşin tutulmasından, ümumiyyətlə, astrologiyadan bəhs edən kitablarla məşğuldur. Nəhayət, türk yolunu tutan qardaşın kitabxanasına isə şeir, heca, əruz vəznə barədə kitablar daxildir. Belə bir sual oxucunun beynini məşğul etməyə bilmir: nəyə görə Mirzə Cəlil bu ədəbiyyat yığnağının fonunda öz pyesinin adını “Anamın kitabı” qoyub?! Bu adla müəllif nə demək istəyir? Dahi ədibi belə bir məsələ maraqlandırır: bəs bizim öz yolumuz, xalqın əsrlər boyu gəldiyi, öz həyat tərzindən, psixologiyasından, adət-ənənəsindən çıxmış və yenə də ora aparan yolumuz, ana yolumuz hansı yoldur? Pyes məhz bu suala bədii-simvolik şəkildə cavab verir. Bu yol anamızın kitabında öz əksini tapır. Anamızın kitabı bizi öz kökümüzə, mənşəyimizə aparır. Başqa yollar və başqa kitablar bunu edə bilmir.

Biz azərbaycanlıların və vətənimiz Azərbaycanın qarşısında XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində gələcəyə yönəli üç yol açılmışdı: Rusiya yolu, İran yolu və Türkiyə yolu. Cəlil Məmmədquluzadə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xalqın təşəkkül tapdığı iki komponenti – İran və türk komponentlərini olduğu kimi təkrar edir. Qafqaz komponentini isə burada “rus” komponenti əvəz etmişdir. Bəs qardaşların yox, “Anamın kitabı” adlandırılan yol hansı yol olmalıdır? Necə yol olmalıdır?! Bəlkə o yol bunların hamısının cəmindən ibarət olmalıdır? Burada başqa hansısa yollar daha varmıdır?! Bəlkə ana kitabı bu yollardan hansınısa tutmalıdır?! Yoxsa, bu əlahiddə, heç nəyi təkrar etməyən xüsusi bir yoldur?! Suallar, suallar, suallar...

Biz bu gün bilirik ki, Azərbaycanın qarşısında duran o yol bu gün xalqımızın əzab-əziyyət, qanlı çarpışmalar nəticəsində əldə etdiyi öz tale yoludur. Məhz özünün tarixən formalaşan və təşəkkül tapan təkrarsız yoludur. Getdiyi çətin, amma şərəfli müstəqillik yoludur. Azərbaycan bu gün bütün dünyaya

nə nümayiş etdirir?! O, hansı yolla gedir?! Azərbaycan bu gün həmin ana kitabının diqtə elədiyi yolunu gedir. Bəli, həm öz yolunu gedir, həm də digər yollardan istifadə edir. Hələ bir Avropa yolu var, hələ bir Amerika yolu var, hələ başqa yollar var, amma bunları təcrübəsindən keçirərək bu gün bizim məmləkətimiz, bizim ölkəmiz, vətənimiz öz yolunu tapıb və bu yolla cəsarətlə getməyə çalışır, buna müvəffəq olur. Biz hamımız özümüzünkü olan yolla addımlayırıq. Biz amansız rəqiblərin, əleyhdarların bizi əhatə etdiyi bu yolda öz müstəqil siyasətimizi uğurla həyata keçiririk – bu, asan və balaca iş deyil. Bunu ölkə prezidenti ən böyük zəfərimiz kimi daim qeyd edir. O, vurğulayır ki, Azərbaycanın ən böyük nailiyyəti müstəqillikdir. Dünya siyasət aləmində öz addımlarını atmasıdır. Bu sözün böyük siqləti var. Nəyə görə müstəqillik? Ona görə müstəqillik ki, sən öz gedəcəyin yolu özün müəyyənləşdirirsən. Heç kimin arxasınca düşüb yol ölçmürsən. Özün bilirsən ki, hansı yol sənə və sənin xalqına, millətinə daha faydalı və daha uyğun bir yoldur. Tarix boyu ilk dəfə bizdə vətən və doğma yurd, doğma məkan anlayışları bu qədər dəqiqliklə üst-üstə düşür. Mirzə Cəlilin əsərindəki dərin fəlsəfi məna da məhz elə bundan ibarətdir.

§6. “Vətən” nədir?

Əvvəllər “vətən” deyəndə (tarixən bir çox şairlərimizin yaradıcılığından “vətən” sözü keçib) bu söz doğma yurd anlayışını yada salmırdı. Bəzən biz elə bilirdik ki, məsələn, dahi Füzuli **“Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyin yarım, Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim”** deyirsə, bu, bizim anladığımız vətəndir. Və Füzuli Azərbaycanın cəfakəş bir fədaisi kimi təsəvvür edilirdi. İlk reaksiyamız təəccüblənmək olur. Şair yardan, sevgilidən bəhs edən zaman necə olur ki, onu vətənlə müqayisə edir?! Sevgilisinin “səri-kuyin”i öz vətəni hesab edir?! Amma belə deyil. Füzulidə “sevgili-yar – istəkli” anlayışlarının dərin dini-fəlsəfi, sufi mənaları var. Onun vətən anlayışı tamam başqadır. Bunun belə olduğunu biz onun vəsiyyətindən öyrənə bilirik. Füzulinin vəsiyyəti belə idi ki, o ölərkən vətəni bildiyi yerdə – İmam Hüseyn məqbərəsində İmam Hüseynin məzarının ayağı altında basdırılmaq istəmişdi. O, öz vətəni məhz oranı sayırdı. Və Füzuli **“Vətənimdir, vətənimdir, vətənim”** deyəndə məkan olaraq Azərbaycanı nəzərdə tutmurdu. Yəni, vətən olaraq Bakı, Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Dərbənd, Lənkəran kimi şəhərləri nəzərdə tutmur. Buradan isə belə çıxır ki, vətən anlayışı hətta bizim klassik şairlərimizdə, ən azından 16-cı əsrdə, məskən, ölkə, doğma diyar anlayışı ilə üst-üstə düşür. Hələ ki, üst-üstə düşür.

Nəsimidə vətən anlayışı varmı? Var – onun vətəni hürufilikdir. Nəsiminin vətəni – “ənəlhəqq” ideyasıdır. Nəsimi o sözün içini özünün vətəni bilir. Allaha yaxınlığını, Allahın mahiyyətində ərimə yerini vətən bilir.

Nizamidə vətən anlayışı varmı? *“Bərdə nə qəşəngdir”* deməklə vətən anlayışı yaranırmı?! Əlbəttə, yox. Nizami İsgəndərdən yazıb, Xosrovdan, Sultan Səncərdən, Şirindən, Leylidən yazıb, amma vətəndən yazmayıb. Haradadır Nizamidə

Azərbaycan adlı bir vətən anlayışı? “Dədə Qorqud”da da belədir. Yer adları var! Amma sadəcə sadalamaqla heç bir yer adı vətən olmur. Vətən müqəddəs bir məkan kimi zaman-zaman müəyyənləşir. Vətən anlayışı ayrı-ayrı provinsial səciyyələrdən və onların sadə cəmindən ortalığa çıxmır. Bəs nə zaman elə olur ki, adi yaşayış məkanı müqəddəs bir yerə, qorunması vacib, nəsildən nəslə əmanət kimi ötürülən yerə çevrilir? Bunun üçün hansı mənəvi təbəddülat baş verir?!

Bu sualın cavabı birmənalı deyil. Cavab kompleks yanaşmaları ehtiva edir. Həm siyasi, dövlətçilik prinsipləri, həm coğrafi sərhədlər, ümumi iqtisadi bazar, dil və mənəvi birlik, şəxsiyyətin hisslər dünyasının dərinləşməsi – bütün bunlar bir yerdə vətən anlayışını, onunla bir yerdə vətən siyasi mənzərəsini cızır.

Vətən anlayışı öncə təhtəşüurda formalaşmağa başlayır. Gizlində yaşayır. Sonra yavaş-yavaş, müəyyən siyasi, ictimai hadisələrin təsiri ilə üzə çıxır. Azərbaycanda bu necə baş verdi? Vətən anlayışının dərinədən, təhtəşüurdan dərkə, aydına, üzə çıxma məqamı çox güman ki, Türkmənçay müqaviləsi ilə baş verdi. Türkmənçay müqaviləsi Arazın bu tayı ilə o tayını birbirindən ayırdı. Bu, təkcə siyasi bölgü olmadı, bu bölgü təkcə kəndləri, şəhərləri ayırmadı, ailələri, nəsilləri ayırdı, həm milli, həm də şəxsi faciələrə yol açdı. Elə buna görə də Azərbaycanda vətən anlayışı faciədən yarandı desək, heç də səhv etmərik.

Bölgüdən sonra Arazın Şimal tərəfi öz taleyini yaşamağa başladı, Cənub tərəfi öz taleyini. Bu ayrılımdan sonra onları ancaq həsrət, nisgil, ayrılıq kimi sözlər birləşdirdi. Vətən kimi doğulmağı ilə Şimal tərəfin müstəmləkə altına düşməyi eyni anda baş verdi, amma yenə də bu tayın taleyi Cənubdakı kimi olmadı. Çar Rusiyası ilə İranın hələ o zamankı müqayisəsi İranın xeyrinə deyildi. Bir məqam da xeyli maraqlıdır. Araz boyu bölgüdə Cənub tərəf öz müsəlman əhatəsində qalmışdı.

Şimal tərəf isə xristian əhatəsinə, xüsusilə, İrandan Şimali Azərbaycana kənd-kənd köçürülən erməni əhatəsinə düşmüşdü və bu sonuncu halın fəsadları özünü hələ xeyli zamanlar ən müxtəlif yönəldən göstərəcəkdə.

Əgər faciə vətən anlayışının yaranması üçün münbit zəmin oldusa, “Mən bu torpağı qorumalıyam” ideyası onun bel sütununa çevrildi. “Mən vətən uğrunda şüurlu şəkildə ölmə gedə bilərəm” əqidəsi onun məhək daşına çevrildi! O zamanlar Cavad xan, bizim zamanlar Mübariz kimi insanlar öz taleyini yaşayaraq, bu anlayışı hər biri yenidən mükəmməl bir mənəvi dəyəərə çevirdi. Böyük şairlər onun poetik konsepsiyasını yaratdı. Bu cür qızıl misralar qəlbimizə və beynimizə həkk olmağa başladı:

*Bayrakları bayrak yapan üstündəki kandır,
Toprak, əgər uğrunda ölən varsa, vatandır!*

Nə zaman torpaq vətən oldu? Biz nə zaman torpağın uğrunda bir padşahın, bir xanın arxasınca gedərək təkçə onun, sülaləsinin mənafeyi üçün deyil, öz vətənimiz, öz ümumi evimiz, özümüz, yaxınlarımız, uşaqlarımız uğrunda həlak olduq? Bax, budur məsələ. Bu, nə zaman baş verdi? Dədə Qorqud dövründəmi baş verdi? Daha qədim bir zamanda, Atropatın zamanındamı baş verdi? Bəlkə Nizaminin zamanında? Əlbəttə, bütün zamanlar boyu torpaqlar uğrunda, şəhərlər uğrunda mübarizələr gedirdi, ölənlər, öldürənlər olurdu, amma onlar bunu vətən naminəmi edirdilər, ya sülalə naminə? Şahi-Mərdan naminəmi, yoxsa Azərbaycan naminə? Şah İsmayıl Xətai! Bəli, o, Arazın bu tayını öz xanədanına birləşdirmək üçün Bakıya və Şirvana hərbi səfərlərə gəldi, Dərbəndə qədər getdi. Bəzən ata-babalarının intiqamını almağa çalışdı. Bəzən təhtəşüuri şəkildə azərbaycançılıq naminə nə isə eləməyi qarşısına məqsəd qoydu. Bunların hansı

üstün idi?! İndi bunu demək çox çətinidir. Amma Şah İsmayıl Xətai azərbaycançılıq üçün son dərəcə vacib bir şey elədi. O, dilə, Azərbaycan dilinə xüsusi önəm verdi. Şeirlərini, bədii əsərlərini Azərbaycan dilində yazdı. Dövlətin dili, ordunun dili Azərbaycan dili oldu. O bunu şüurlu şəkildə etdi, Azərbaycana önəm vermək üçün etdi. Bununla o, Azərbaycanı qurmaq üçün çox ciddi və gələcəyə işləyən siyasi bir addım atmış oldu. Bu, son dərəcə vacib bir məsələ olduğu üçün onun üzərində xüsusi dayanmağa dəyər. Əslində, hər bir vacib məsələnin dərininə getmək lazımdır. Elə ona görə biz yenə də mənəvi arxeoloji nərdivanla bu məsələnin bir qədər dərininə enməyə cəhd etməliyik.

Öncə bir suala cavab verməyə çalışaq. Çox zaman biz deyirik ki, Şah İsmayıl Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə yüksəltdi. Ordunun dili Azərbaycan dili oldu. Bunu demək üçün əsasımız nədir? Sonuncu müddəadan başlayaq. Nəyə görə Şah İsmayıl dövründə Azərbaycan dili ordunun dili oldu? Bu, hansı ehtiyacdən, yaxud siyasi tələbdən yarandı?! Bu sualın belə bir təbii cavabı ola bilər. Bu ona görə belə oldu ki, çünki orduda həm İranın, həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin müxtəlif türkdilli qəbilələrinin, tayfalarının nümayəndələri yığılmışdı. Xüsusilə, türk (oxu – azərbaycanlı) tayfaları olan şahsevənlər, türkmənlər, əfşarlar, rumlular, şamlılar şiəlik təriqəti ətrafında birləşmişdilər. Bunların da mütləq əksəriyyəti farsca bilmirdi. Bu adamlar Anadoludan, İrandan, kənddən – kəsəkdən, dağ başından gəlmiş adamlar idi, döyüşkən ruhlu cəsurlar idi. Gəlirdilər ki, öz dini liderlərinin, mürşidi-kamillərinin – Şah İsmayılın yolunda canlarını qurban versinlər. Onların ideali bu şəxs idi. “Qurban olduğum, sadağa olduğum mürşidi kamilim!” – Şah İsmayıl onlar bu cür müraciət edirdilər. Və bu adamlar qəti bir inamla demək olar ki, o zamanlar ancaq öz doğma türk dillərində danışirdilər. Bilinçivizm üçün o dövrdə

uyğun şərait, şübhəsiz ki, yox idi. Elə buna görə də ordu dili bu yerli adamların dili olurdu və bu dil də türk (Azərbaycan) dili idi. Müstəqil Azərbaycan dili belə bir tarixi-ictimai şəraitdə formalaşdı. Amma vəziyyət uzun müddət bu cür qalmadı. Təsadüfi deyil ki, Şah İsmayılın 1524-cü ildə vəfatından sonra Səfəvilərin paytaxtı İrənin daha iç, fars etnik tərkibinin sıx və güclü olduğu tərəflərinə köçdü. İsfahan, sonra isə Qəzvin paytaxt oldu. Siyasi mühit elə şəkil almağa başladı ki, yavaş-yavaş doğma dil unuduldu və ondan, təbii ki, eyni zamanda azərbaycançılıqdan uzaqlaşma tendensiyası özünü göstərməyə və güclənməyə başladı. Bütün bunlar ona işarə edir ki, biz vətən anlayışının ilkin intuisiyadan, səhvlər edə-edə yanlışlıqdan-doğruçuluqdan, amma əzabla-zülmə, nəhayət ki, idraki qəbuluna məhz XVI əsrdə gəlib çıxma bilmişik.

1828-ci ildə Rusiya-İrən müharibəsindən sonra Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsində Azərbaycanın böyük hissəsi bütöv bir ərazi mahal kimi rus imperiyasının tərkibinə keçdi və elə o vaxtdan millətin Şimalda qalmış vətənpərvər və qaynar zehinli şəxsləri daima bütöv Azərbaycan barəsində düşünməyə başladılar. Bütöv Azərbaycan anlayışı milli ideya kimi formalaşmağa başladı. Xanlıqlar dövrü artıq dünəndə qaldıqca bu ideya yavaş-yavaş püxtələşdi, formalaşdı. Bütöv Azərbaycan ideyası, xüsusilə, sovet rejimi dövründə gah gizli, gah açıq şəkildə özünü göstərdi. Müstəqillik dövründə isə (xüsusilə XX əsrin sonlarında) bütöv Azərbaycan artıq az qala hamı tərəfindən rəğbətə qəbul edilən milli ideyaya çevrildi.

***Ricət.** “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında belə bir məqam var: Əgrək və Səgrək bir-birindən ayrı düşmüş iki qardaşdır. Düşmən onları döyüş meydanında qarşı-qarşıya qoyur və bu iki qardaş uzun ayrılıqdan sonra bir-birini tanımır. Bu*

zaman qardaşlardan biri rəqibini tanımaq üçün soruşur: Sən kimsən, hardan gəlmisən, sənin atan-anan kimdir, yerin haradır? O biri qardaşın verdiyi cavab arasında belə bir ünvan da var: Babam yerin sorar olsan, Günortac.

Dastandan Günortac adı bir dəfə bu şəkildə keçir. “Dədə Qorqud” dastanlarında Günortac adlı yer adına bundan başqa heç bir yerdə bir daha rast gəlinmir. Amma gözəl olmağına gözəl addır. Günün həmişə adamın başının üstündə olduğu yer – Günortac! Bax, bu “Günortac” anlayışı – “vətən” anlayışının formalaşmasına gətirən yollardan biridir. Artıq vətənin, məkanın, yerin-yurdun adı deyilməyə başlayır. İndi biz bilmirik ki, Günortac adında nə olub – kənd olub, yoxsa şəhər olub. Çöl olub, yoxsa düzən-gah olub... Bəlkə qışlaq olub, bəlkə yaylaq?! Onu demək çətindir, amma Günortac artıq vətənin bir parçası kimi dərk və qəbul edilən bir yerdir. Günortac adı ilə eyni nəslə, eyni məkana malik insanlar bir-birini tanımağa başlayır. Bu adı bir-birinə ünvan kimi verə bilirlər. Məhz buna görə də Günortac kimi sözlər bizi addım-addım, səbirlə bütöv “vətən” anlayışına gətirib çıxarır.

Ricətin sonu.

Bir az yuxarıda qeyd edilən kimi, Füzulidə əgər “vətən” anlayışı dini mənada qavranılıb təqdim edilirdisə, ondan bir qədər əvvəl Nəsimidə bu, dini-inanc zəminində, daha əvvəl Nizamidə isə əsasən bəşəri mənada üzə çıxırdı. Nizaminin vətəni bütün ellin dünyası idi, İsgəndər Zülqərneynin, Ərəstunun vətəni idi. Xosrovun, Sultan Səncərin məskəni idi. Nizaminin vətəni ancaq Gəncə və ya Bərdə deyildi. Xətəinin də vətəni yalnız onun xanədanının hökmranlıq sürdüyü məkan deyildi. Onun dəfələrlə müxtəlif yerlərə etdiyi hücumların, vuruşmaların canında, qayəsində, yəqin ki, Azərbaycan, İran

adlı anlayışlar var idi. Hətta təsbit olunmuş məkanın arxasından bir Vətən silueti də, yəqin ki, görünürdü. Beləliklə, biz bu şəkildə, addım-addım, intuisiyadan həmin o anlayışlara, yəni, məkanı vətən kimi dərk etmək, qavramaq yollarına gəlib çıxırıq.

Vətənin müqəddəs bir yer olduğuna inam onun qorunmasının vacibliyi hissini yaranması ilə şərtlənir. Bunu biz başqa bir misalla da təsbit edə bilərik. Bir qədər əvvəl qeyd edildi ki, ərəb dünyasında “əl-Azərbaycani” adı ilə VI-VII əsrlərdə yaşayıb — yaradan şairlər, alimlər olub. Bundan əlavə, Təbrizilər olub, Naxçıvanilər olub, Şirvanilər olub, Bakuvilər olub, Ərdəbililər olub və s. və i.a. Vətənin şəxsin doğulduğu yerlə məhdudlaşdırılması bu gün də özünü göstərir və bu hal vətən anlayışının vətən kimi dərkinə gətirən yollardan biridir. Şəhər adından Azərbaycan adına keçid, əslində, insanın vətən anlayışına keçidi idi. Bizim müasir ədəbiyyatda, məsələn, Məmməd Səid Ordubadi, Cəlal Bərgüşad, Ağa Laçınlı, İbrahim Göyçaylı, Əkrəm Əylisli, Rüstəm Behrudü var. Onların təxəllüsləri yer adlarına işarə edir. Amma bu adlar tək-cə yer adı deyil, bu adlar vətən anlayışına da bir işarədir. Gördüyümüz kimi, öz mənşəyini, vətəninin hardan başladığını göstərmək arzusu bu gün də ədəbiyyatımızda aktuallığını itirməyib.

Artıq ilkin ümumiləşdirmələrə keçə bilərik. Azərbaycan deyəndə ilk olaraq bizim ağılımıza nə gəlir? Əlbəttə ki, yada dil düşür. Bu zaman ilk olaraq düşündüyümüz doğma dilimiz olacaq. Bu təbiidir, çünki Azərbaycanı Azərbaycan edən məfhumların siyahısını tutsaq, birinci dil yadımıza düşməlidir. Azərbaycançılıq dildir, amma ancaq dildən ibarət deyil.

“Azərbaycan” deyəndə yada düşən dəyərlərdən biri də ədəbiyyatdır - Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycançılıq

ön sırasında "Dədə Qorqud" kimi bir dastan gələnlərin möhtəşəm ədəbiyyatından ibarətdir, amma tək-cə Azərbaycan ədəbiyyatından ibarət deyil.

Azərbaycançılıq deyəndə yada düşən bir dəyər də tarixdir – Azərbaycan tarixi. Azərbaycançılıq Azərbaycan tarixindən ibarətdir. Amma yenə də tək-cə Azərbaycan tarixindən ibarət deyil.

***Ricət.** Yuxarıda deyilən kimi, Hegelə görə, tarixi göy üzündə Allah yazır. İnsanlar, xalqlar onu ifadə edirlər. Tarixçilərin burada salnaməçi, yəni, yazar olmaqdan başqa heç bir rolu yoxdur. Bir qədər əvvəl rus alimi İ.İ. Meşşaninovun erməni tarixini erməni xalqından daha çox onun tarixçilərinin yazması haqqında fikrini xatırlatmışdıq. Tarixçi nə zaman tarixin baş verməsinin yox, yazılmasının müəllifi olur? O zaman ki, əsl tarix – baş vermiş tarix ortada yoxdur. Hegelin ifadəsi isə böyük bir fəlsəfi bünövrədir. Nəticəsi də budur. Allah yazan tarixə bəndə olaraq əlavələr edə bilməzsən. Təəssüf ki, bunu bu gün də bir çox tarixçilər, xüsusilə, erməni tarixçiləri utanmadan, dönə-dönə həyata keçirməyə çalışırlar.*
Ricətin sonu.

Beləliklə, yuxarıda dediklərimizi davam edək:

Azərbaycançılıq **fəlsəfədir**. Amma ancaq fəlsəfə deyil.

Azərbaycançılıq doğma **coğrafi məkan üzərində qurulur**.

Amma tək-cə coğrafi məkan deyil.

Azərbaycançılıq **siyasətdir**, amma tək-cə siyasət deyil.

Azərbaycançılıq **psixologiyadır**. Amma tək-cə psixologiya deyil.

Azərbaycançılıq **diplomatiyadır**, ancaq ona tək-cə diplomatiya da demək olmaz.

Bəs o zaman azərbaycançılıq nədir?

Azərbaycançılıq bütün yuxarıda sadaladıqlarımızın cəmidir.

Başqa sözlə, azərbaycançılıq həm dildir, həm ədəbiyyatdır, həm tarixdir, həm fəlsəfədir, həm coğrafiyadır, həm mədəniyyətdir, həm siyasətdir, həm də diplomatiyadır.

Bu şəkildə azərbaycançılığın (sadalanan hər istiqaməti üzrə) rüşeymlərinə “Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik. Ona görə də mənəviyyat tariximizdə ilkin azərbaycançılıq ideyasının mənəviyi kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını qeyd etmək olar. Çünki orada biz ən müxtəlif peşələrin – müəllimliyin, həkimliyin, döyüşkənliyin, təlim-tərbiyənin, psixologiyanın, diplomatiyanın rüşeymlərini görürük. Vətən, yurd məhəbbətinin, sədaqət hissinin, ata-ana ehtiramının, ailədaxili sabitliyin o dövr üçün təbii təsviri ilə qarşılaşırıq.

Dədə Qorqud bütün Dastan boyunca özünü həyat dərsi verən bir müəllim kimi aparır. Bu məqamla bağlı təkcə Dastanın müqəddiməsini yada salmaq kifayətdir. Bundan başqa, Buğacın anası oğlu yaralanarkən əsl təbib kimi hərəkət edir. Salur Qazan oğluna hərbi təlim keçir, Dədə Qorqud eyni zamanda dastan mətnində bir personaj kimi çıxış edir və onun personajı bizim ilk diplomatımızdır. Onun Təpəgözlə, Dəli Qarcarla “sövdələşmələri” bunu əyani şəkildə sübut edir.

***Ricət.** Dədə Qorqudun Dastanda əsl elçi funksiyası var — Təpəgözün yanına gedəndə o, hər şeydən əvvəl elçilik funksiyasını yerinə yetirir. Onlar şərtləşirlər, Təpəgöz şərtini deyir: “Mənə yeməyə həm çoxlu sayda adam verəcəksiniz, həm də qoyun-quzu verəcəksiniz”. Dədə Qorqud etiraz edir ki, bu qədər olmasın, bir qədər az olsun. Alış-veriş edirlər. Bir elçinin gördüyü işi Dədə Qorqud görür. Yaxud, Beyrək üçün qız alma səhnəsini xatırlayaq. Dədə Qorqud bəylərin təkiddli xahişi ilə qorxulu bir missiyanı (Dəli Qa-*

*rcar qız qardaşını istəyəni öldürürmüş) boynuna götürür və Dəli Qarcara bacısı Banıçıçək üçün elçi düşür. Təhlükələrlə qarşılaşır. Sövdələşmələr aparır. Bütün bunlar onu göstərir ki, Dədə Qorqud, əlbəttə ki, bizim ilk diplomatımız, ilk elçimizdir. **Ricətin sonu.***

Və o, ancaq 12 boyu nəql edən, düzüb-qoşan şaman, yazan aşıq deyil. Dədə Qorqud həm də özü özünü Dastan içində bir obraz kimi qələmə alan müəllifdir. Müxtəlif personajların sırasında biz burada cəsur sərkərdələri, həşəmətli xanları, igid döyüşçüləri, basılmaz cəngavərləri, sevimli anaları, nişanlıları, dəyanətli oğulları, qızları, qardaşları görürük. Eyni zamanda, bütün bunları qələmə alan Dədə Qorqud bəzi uyğun məqamlarda özü haqqında danışır. Özünə bir iştirakçı kimi sanki kənardan baxır, adi adamların görə bilməyəcəyi missiyanı özü özünə həvalə edir. Dədə Qorqud öz yazdığı dastanın həm də personajıdır. Bu, tanış üsuldur. Dünya bədii və elmi fikrində elə nümunələr az deyil. Hərdən qədim yunan filosofu Platon belə edirdi.

***Ricət.** Platon "Kratil" adlı əsərində öz müəllimi Sokratın ölüm səhnəsini təsvir edərkən yazır ki, ölüm ərfəsində Sokratla bütün tələbələri vidalaşmağa gəlir: O, bir azdan zəhər içməli idi, çünki Afina şəhərinin məhkəməsi onu ölümə məhkum edib. Platon özü haqqında belə bir qeyd edir: "Platon ustadı ilə bu vidalaşma məqamında həbsxanaya gəlməmişdi, ola bilsin, xəstələnmişdi". Yəni, ədəbiyyatda özünü bir obraz kimi əsərin içinə qoyub özü haqqında danışmaq rast gəlinən bir üsuldur yə bu üsuldən Azərbaycan ədəbiyyatında Dədə Qorqud birinci istifadə edib. Onun özü həm bir nağılçıdır, salnaməçidir, həm də bir obrazdır, personajdır. O, dastandakı boylardan həm bir müəllif kimi, həm bir səfir*

*kimi, həm bir müəllim kimi, həm də bir dini lider
kimi keçir. Ricətin sonu.*

Beləliklə, Dastan bütövlükdə azərbaycançılıq təsəvvürlərimizin dərin qatlarını özündə ehtiva edir. Buradan çıxan nəticə isə budur. Azərbaycançılığın dərki bu anlayışın ədəbiyyatımız tərəfindən dərkindən başlayır. Buna görə də biz azərbaycançılığın dərinliklərinə vardığımız, əslində, ədəbiyyatın əhatəsində daha çox olacağıq - Dədə Qorqud, Axundov, Zərdabi, Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyov və başqalarının yaradıcılığı bizə azərbaycançılıq haqda əsl məlumatı verəcək. Kontekst teksti daha da dərinləşdirəcək və onu hərtərəfli anlamaqda gözəl bir köməkçi rolunu oynayacaq. Bu məqsədlə biz ədəbiyyat nümunələrinin dərinliklərinə üz tutacağıq.

“Bizim üçün Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı” pyesi niyə qiymətlidir?” sualına cavab axtaracağıq. Ə.Haqqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsərindəki Qacarı Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesindəki Qacarla, onları da Çəmən zəminlinin “Qan içində” romanındakı Qacarla müqayisə edəcəyik. Budur azərbaycançılıq – biz müxtəlif zamanlarda, müxtəlif siyasi-ictimai dövrlərdə öz padşahlarımıza nə cür münasibət bəsləmişik? Bu məqam məhz ədəbiyyatımızda tarix kitabları ilə müqayisədə daha əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Ona görə də tarixi baxımdan öyrənəcəyimiz hər hansı məqamı (ədəbi kontekstdə olan kimi) daha geniş əhatədə götürmək xeyli fayda gətirə bilər. Şahlarımız, hökmdarlarımız bizim üçün həm ruhverici, həm də (eyni zamanda) məhvedici başlanğıcdırlar — buna alışmaq, bu yöndə düşünməyi bacarmalıyıq. Bir tərəfdən həqiqəti qəbul ediriksə, digər tərəfdən məsələyə şübhə müstəvisində də yanaşmağa hazır olmalıyıq.

Ricət. Heraklit adlı qədim yunan filosofu deyirdi: “Bir çaya iki dəfə girmək mümkün deyil.”

il.” Həqiqətənmi belədir? Niyə də yox? Burada yenə dil köməyimizə gəlir. Dilimizdə olan bağlayıcıların birindən istifadə edərək, belə bir cümlə mənzərəsi çızaq. İkinci dəfə girəcəyimiz çay həm həmin çaydır, həm də həmin çay deyil. Çay da sudur, axır gedir, amma yenə də çay həmin çay olaraq qalır. Həm həmən Kür çaydır, həm də eyni çay deyil. Sən əgər ayağını suya salırsansa, sənün ayağına toxunan çay-su artıq axdı, getdi, o suyu bir də “yaxalaya” bilməyəcəksən, amma yenə də axan su həmən çaydı. Çayın da ruhu var və o ruh sənün vücudunu neçənci dəfə istəsən hiss edir. Böyük ingilis filosofu Bertran Rassel özünün “Qərb fəlsəfəsi tarixi ” kitabında yazır ki, biz o çayı həm həmən çay kimi, həm də başqa çay kimi qəbul etməliyik. İkisini də eyni vaxtda təsəvvür etmək, əlbəttə, çox vacibdir. Kim bunu edə bilsə, özünün müstəsna düşünmə qabiliyyətini ortaya qoymuş olar.

İşığın bizə gəlib çatması iki üsulla olur. Fasiləsiz və diskret. Parça-parça və kontinium şəklində. Bu ikisi eyni zamanda baş verir. Bu ikisini eyni zamanda dərk edə biliriksə, o zaman biz paradokslara hazırıq. Və bu mənada dahi Hüseyn Cavidin məşhur misralarını yada salmamaq mümkün olmur; bu misralar azərbaycanlı dünyaduyumu üçün vacib psixoloji elementlərdən birini təsvir edir:

Şübhədir hər həqiqətin atası,

Şübhədir əhli-hikmətin babası.

Şübhə etməkdə həqlidir insan... Ricətin sonu.

Həqiqətənmi “2+2”-nin cavabı “4”-dür? Cavabını min illər boyu bildiyimiz bir sualı yenidən özümüzə verib yenidən ona cavab axtarmasaq, biz öz analitik baxışlarımızı formalaşdırma bilmərik. Və o həqiqəti ki, biz həmişə azərbaycançılıq istiqamətində axtarıyıq, onu nəyin hesabına tapırıq? Cavabla-

rımızın hesabına deyil! Verdiyimiz sualların hesabına tapırıq. Sual isə Hüseyn Cavid yazan kimi həmin o şübhədən yaranır. Sualları doğru şəkildə qoya-qoya həqiqətə yaxınlaşmağı bacarmaq lazımdır. Hər bir adamın öz ətrafındakılara vaxtaşırı ünvanladığı sevimli sualı olmalıdır. Həyatımızda səslənə bilən ən vacib suallardan biri budu: Axırncı dəfə hansı kitabı oxumusan? Bu suala həmişə hazır olmalıyıq.

İntuisiyadan dərkə! Vətən anlayışı öz-özünə, birdən-birə heç bir xalqda yaranmır. İnsanlar ona doğru yavaş-yavaş, əzabla və dönmədən yaxınlaşırlar. Bütün xalqlar bunu belə edib. Bizim xalqımız da belə etmişdir.

II HİSSƏ

HƏR XALQIN ANA KİTABI

§1. Rəqəmlərin tarixi və duyğuların tarixi

Biz sizinlə bu bölmədə müxtəlif xalqların ana kitabı barəsində söhbət aparacağıq. Təbii ki, bu məqamda birinci olaraq Azərbaycan xalqının ana kitabı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yada düşür. Hər bir dastan öz xalqının aynasıdır. Biz öz tariximizi əsas etibarilə tarix kitablarından oxuyuruq. Tarixçilər, psixoloqlar, ədəbiyyatçılar, etnoqraflar, arxeoloqlar bir xalqın tarixini, mədəniyyətini, arxeologiyasını ciddi meyarlarla öyrənir və müəyyən nəticələr çıxarırlar, ümumiləşdirmələr aparırlar. Onlar yer üzündə olan bütün xalqların haradan, hansı qədim tarixlərdən gəlib hara getdikləri sualına cavablar axtarırlar. Bu istiqamətdə tarixçilərin bizə köməyi böyükdür. Amma eyni zamanda bir xalqın tarixi tarix kitablarından kənar daha necə öyrənilə bilər? Onu həm də qədim bədii kitabələrdən öyrənmək mümkündürmü?

İlk olaraq onu qeyd edək ki, zaman-zaman xalqın yaratdığı ədəbi-bədii nümunələr əsasında bir xalqın tarixini bütövlükdə öyrənmək çətin olsa da, ayrı-ayrı məqamların üzərinə işıq salmaq mümkündür. Biz Azərbaycan nağıllarını uşaq yaşlarından oxuyuruq. Azərbaycan dastanlarından, əlbəttə ki, xəbərimiz var. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xalqımızın mənəvi tarixinin (tarix ancaq rəqəmlərdən ibarət olmur, mənəvi tarix deyilən bir tarix də var) necə təsvir edildiyinin şahidi olmuşuq.

Maraqlıdır, görəsən eramızın əvvəllərində, iki min il bundan əvvəl insanlar bir-birinə münasibətini – dostluq, nifrət, sevgi münasibətini necə bürüzə veriblər? Görəsən, on əsr, on beş əsr bundan əvvəl Azərbaycanda özünü göstərən sevgi münasibəti

ilə bugünkü azərbaycanlıların — oğlanların, qızların bir-birini sevməsi arasında fərqlər varmı? Sevgi anlayışı və hissi əsrlər keçdikcə dəyişirmi? Onun mahiyyəti başqalaşırımı?! Sevginin canında (kvintessensiyasında) nə durur? Bu suala ən formal şəkildə ilk cavab belə səslənərdi: sevginin canında, ən dərin qatında insanın insana ali münasibəti durur. Bəs sevgi hissini lokallıqlarında nə baş verir?! X əsrdə necə seviblər, XX əsrdə necə seviblər?! Eramızdan əvvəllərdə necə seviblər?! Bizim əcdadlarımız sevgi deyəndə hansı hisslərlə yaşayıblar?! Hansı insani keyfiyyətləri xüsusi qiymətləndiriblər?! Biz hansı hisslərlə yaşayırıq? Bütün bunlar bizim beynimizə, mənəviyyatımıza və bilgimizə haradan və necə gəlib hopub? Bu suallara bizim cavabımız varmı? Tarix kitabları bundan yazıblarmı! Cavab belə olacaq – xeyr, yazmayıblar. Bundan yazanlar ədəbiyyat adamları olub.

Ümumiyyətlə, tarix nədən başlayır? Bəs bədii əsər nədən başlayır? Bunların oxşarlığı və fərqi barədə uzun-uzadı danışmaq, müxtəlif elmi dəlillər gətirmək mümkündür. Amma məsələnin mahiyyətinə varmaq üçün bəzən adi, üzdə olan məqamlar da kifayət edir. Bu məqamla bağlı çox maraqlı iki cümləyə diqqət edək. Və onları müqayisə edək.

İlk cümlə budur. “Filan ildə (il hər hansı il ola bilər) ölkənin padşahı öldü”. Bu, qədim tarix kitablarından bizə tanış olan bir cümlədir. Sadəcə, faktın bildirildiyi quru bir məlumatdır. İndi isə, təxminən, bu cümlənin məzmununa yaxın informasiyanı daşıyan ikinci cümləyə diqqət yetirək. İkinci cümlə budur: “Bundan bir il sonra padşahın arvadı öldü”.

Bu da həmçinin quru tarixi faktdan başqa bir şey deyil. Rəqəmlərin tarixidir. Bu iki cümlə bizə quru faktlardan başqa heç nə demir. İndi isə bu ikinci cümləyə cəmi bir söz əlavə edək və nə baş verdiyinə fikir verək. Biz görəcəyik ki, bu bircə söz həmən iki cümləni tarixilik (rəqəmlərin tarixi) müstəvisindən

çıxarıb tamamilə başqa - mənəviyyat (bədiilik) müstəvisinə salır. İkinci cümləmizə bir “qüssə“ sözünü əlavə edək. “Filan ildə padşah öldü. Ondan bir il sonra padşahın arvadı qüssədən öldü”.

İki cümlədən ibarət bu balaca mətn, beləliklə, nəyə çevrildi?! Əslində, əlavə edilmiş “qüssədən” sözü mətni mənəviyyatın tarixinə çevirmiş oldu. Bura əlavə etdiyimiz “qüssədən” sözü bizim gözüümüz qarşısında tamam başqa bir mənzərəni canlandırdı. Bu mənzərə əvvəlkindən daha canlı, daha rəngarəngdir. İnsanın insana münasibətini, sevgisini, bir sözlə, hisslər dünyasını üzə çıxarır. Bu isə artıq tarix kitablarında tarixçilərin öyrəndiyi, araşdırdığı məsələ deyil. Bu, daha çox ədəbiyyatçıların, şairlərin, yazıçıların öyrənməyə çalışdıqları, məşğul olduqları duyğular və hisslər məsələsidir.

Ona görə də “Azərbaycan” deyəndə, “Azərbaycanı öyrənirik” deyəndə biz bir yandan rəqəmlər vasitəsilə hərəkət edirik. Eramızdan əvvəl filan ildə Atropatın Azərbaycan canişini olduğunu yazırıq. Eramızdan əvvəl başqa bir ildə, turalım, Strabon Midiyalılar haqqında hansısa məlumat yazdı, Midiya torpağında hansısa hadisələr baş verdi və yaxud Zərdüşt eramızdan əvvəl Midiyada doğuldu... kimi məqamları qeyd edirik. Bütün bunlar rəqəmlərin tarixidir.

Amma rəqəmlərin tarixindən əlavə başqa bir tarix də var — bu, hisslərin, duyğuların tarixidir. Biz, eyni zamanda, həm də onu deyirik ki, Beyrəklə Banıçiçək bir-birini sevdi, Dədə Qorqud Banıçiçəyə elçi getdi və Dədə Qorqudu qızın dəli qardaşı elçilikdən qovdu. Təsəvvür edirsinizmi? İlk elçimizi qapıdan qovublar və deyiblər ki, get, sən bir də buralara gəlmə. Özü də bu elçi kim olub?! Dədə Qorqudun özü. O da ata minib qaçıb. Banıçiçəyin qardaşı Dəli Qarcar Qorqudun dalınca düşüb başlayıb arxadan onu qovmağa. Kim qovurdu

Dədə Qorqudu?! Baniçiçəyin qardaşı Dəli Qarcar. Nə üçün qovurdu?! Bunun da Dastan içi bizi hisslər dünyasına aparən gizli və dərin səbəblər var.

***Ricət.** Bu obraz, ümumiyyətlə, dastandakı dərin qatları anlamaq üçün, dastanın semantik quruluşunda özünü göstərən boşluqları doldurmaq üçün son dərəcə vacib funksiya daşıyır. Dəli Qarcar qız qardaşı Baniçiçəyi istəyəni qapıdan nahaqdan qovmurdu. Bunun cavabı başqa boylardan gəlir. Baniçiçəklə Beyrəyin toyu barədə Bayburd bəyinə Oğuzdakı casus xəbər gətirir. Baniçiçək Beyrəyə ərə gedən gecə Bayburd qalasının bəyinin göndərdiyi adamlar Beyrəyi oğurlayıb Bayburda həbsə aparırlar. Casus öz xəbərini bu cümlə ilə başlayır: "Baybecan bəy əvvəl sənə verəcəyi qızı bozətli Beyrəyə verir".*

*Deməli, Baybecan bəy hələ anadan doğularkən Beyrəklə nişanlı etdiyi qızı Baniçiçəyi sonralar bir başqasına söz veribmiş. Deməli o, ilk verdiyi sözün üstündə durmayıbmış. Dəli Qarcar da atası artıq sağ olmasa da (Baybecan məlik bu hadisələrdə iştirak etmir), onun bu sözünü tutub bacısını istəyəni beləcə peşman edirmiş... **Ricətin sonu.***

Beləliklə, hisslərin, duyğuların tarixi dediyimiz tarix bizə tamam başqa mətləblər açır. Sevginin qədimdəki üzünü ortaya çıxarır. Münasibətlərin tarixindən bəhs edir. Biz xalqımızın bütöv tarixini - torpağımızın, əcdadlarımızın, babalarımızın tarixini öyrənəndə gərək son dərəcə diqqətli olaq; bu rəqəmlər tarixini mənəviyyatımızın tarixi ilə uzlaşdırmağı bacaraq.

Mənəviyyatımızın tarixi dedikdə yada əvvəlcə mifoloji düşüncə ilə yaradılmış dastanlar, yəni, nağıllar, rəvayətlər miflər düşür. Hər xalqın özünün nağılları, rəvayətləri olur.

Onların klassik forması isə harada yaranmışdı? Bəşəriyyət Marksın sözləri ilə desək, uşaqlıq çağını harada, hansı məkanda yaşadı? Bu məkan Qədim Yunanıstan – Ellada idi.

Qədim Yunanıstanda insanlar mifoloji baxımdan öz arzu və istəklərini, allahlar haqqında yozumlarını, dünyanın necə əmələ gəlməsini, yağışın niyə yağmasını, ildırımın niyə çaxmasını, dəniz sularının niyə şahə qalxmasını bütöv bir dünyagörüşü sisteminə salıb bunlara cavab axtarmaları ilə böyük bir mifoloji ədəbiyyat yaratdılar. Baş allah Zevs yarandı. Dəniz allahı Poseydon, müdriklik allahı Afina, gözəllik allahı Afrodita, ailə allahı Hera, dəmirçilik allahı Hefest, Müharibə allahı, Ares, incəsənət allahı Apollon yarandı. Çoxlu digər funksiyaları (daha çox hisslərlə bağlı)yerinə yetirən ilahələr yarandı. Yarımallahlar yarandı. Zevs də, o biri digər allahlar da Olimp dağında yaşayırdılar. Olimp dağı balaca bir dağdır, elə də böyük dağ deyil. Amma qədim yunanlar Olimp dağını dünyanın mərkəzi sayırdılar. Onlar düşünürdülər ki, bu dağda Zevslə bərabər, digər allahlar, ilahələr, yarımallahlar yaşayır və onlar yerdəki insanların həyatını, yaşam tərzini oradan idarə və tənzim edirlər. Bu allahlar özlərinə qurbanlar tələb edir, adi insanlar onlara sitayiş etməyəndə bundan qəzəblənir və intiqam alırlar. Yunan mifoloji ədəbiyyatının faciə və dramatik məqamlarla zəngin nümunələri məhz allahların bu və ya başqa istəklərini həyata keçirmələri, yaxud keçirməmələri ilə bağlı formalaşır. Beləcə, onlar - baş allah Zevsin qardaşları, bacıları, oğulları və qızları Olimp dağının başında oturub bütün dünyanı idarə edirlər.

***Haşiyə.** Elə bu məqamda yada Səməd Vurğunun belə bir misrası düşür: “Göylərə baş çəkir Göyüzən dağı”. Əslində, Göyüzən dağı da balaca, heç dağa da yox, bir qayaya oxşayır. Yerdən küllüng kimi yüksəlmiş qayaya. Bəs niyə*

o, "göylərə baş çəkir?" Bu nə deməkdir? Niyə onu olduğu kimi yox, görmək istədikləri kimi görürlər?! Əslində, bu, ədəbiyyatın mifoloji sifətidir; metaforalar sifətidir; şişirtmə sifətidir. Yaxud başqa bir misala müraciət edək. Rus ədəbiyyatının ölməz simalarından olan Qoqol Dnepr çayının əzəmətini və nəhəngliyini göstərmək üçün belə yazırdı:

"Nadir quş tapılar ki, Dneprin ortalarına qədər uçub gələ bilsin".

Dneprin nəhəngliyini bundan yaxşı heç bir təsvir verə bilməz. Haşiyənin sonu.

Yunan şairləri və dramaturqları Homer, Hesiod, Esxil, Sokrat allahlardan yazanda hər hansı şişirtmədən çəkinmirdilər. Qədim yunan Allahları qəhqəhə çəkib güləndə insanların qulaqları tutulurmuş. Hətta "Homer qəhqəhəsi" adlı məşhur ifadə də var. Homer allahlardan, onların həyat tərzindən bəhs edən əsərlər yazdığına görə onun əsərlərində allahlar da insanlar kimi qəhqəhə çəkirdi. Allahlar özü də, qədim mifoloji təsəvvürlərə görə, bir-biri ilə müəyyən münasibətlərə girə bilirdilər. Onlar da bir-birini sevir, nifrət edir, bir-birilə mübahisə edirdilər. Biri dəniz Allahı idi, biri ticarət allahı idi, biri hərbi Allahı idi, biri elm və müdriklik allahı idi, biri incəsənət və mədəniyyət allahı idi. Bir allah hətta bəzən bir neçə istiqaməti idarə edirdi. Eynən insana xas cizgilər allahlara da şamil edilirdi.

Bu Olimp ölməzlərini - allahları yaradarkən insanlar onları özlərinə uyğun şəkildə yaradırdılar. Öz insani münasibətlərini Olimpdə baş verən münasibətlərə köçürürdülər. Yunan mifologiyası tarixindən bizə bəlli olan "Qızıl alma"-nın sirri buna yaxşı misaldır.

§2. Qızıl almanın sirri

Troya müharibəsinin mifoloji yozuma görə nədən yaranmasının sadə, bəsit izahı var. Troya müharibəsi kimi müharibələrin dünya tarixində iqtisadi, siyasi və ya mifoloji səbəbləri olur. O dövrdə baş verən və əks-sədası bu gün bizə gəlib çatan bu müharibənin (Troya müharibəsinin) mifoloji səbəbi Qızıl alma ilə bağlı bir hadisədir.

Yunan mifləri barədə bir qədər geniş danışmaq lazımdır, çünki yunan mifləri təkcə yunanlara aid deyil. Bu miflər bütün bəşəriyyətin mirasıdır. Yunan mifləri və Azərbaycan mifləri arasında bir-birilə çox həssas şəkildə birləşən xətlər, nöqtələr var. Biz “Dədə Qorqud” dastanlarından geniş şəkildə danışanda görəcəyik ki, elə süjetlər var ki, onlar bizi bəzən Olimp dağının ətəklərinə qədər aparır. Bir-birini tamamlayan personajlar, bir-birinə uyğun gələn süjet xətləri ümumdünya mifoloji sisteminin canına yeriyyə. Bir misala diqqət edək.

Yunan mifologiyasının məşhur qəhrəmanı, İtaka adasının hökmdarı Odissey Troya müharibəsindən sonra uzun sürən sərgüzəştlərin sonunda evinə – İtaka adasına qayıdıb belə bir mənzərənin şahidi olur. O görür ki, arvadı Penelopanı almaq istəyən yerli zadəganlar bir-biri ilə az qala dava edirlər. Bu dava nəyin üstündədir? Gənc zadəganların hər biri Penelopa ilə evlənmək və beləliklə guya ki, ölüm xəbəri gəlmiş Odisseyin taxt-tacına sahib olmaq istəyir. Bu şəkildə Penelopa tərəfindən ər olaraq seçiləcək adam İtaka adasına hökmranlıq edəcəkmış.

Bəs “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanı Beyrək əsirlikdən Oğuz elinə qayıdanda hansı situasiya ilə qarşılaşır?! Beyrəyin nişanlısı Banıçığək ərə getməyə hazırlaşır və hətta Beyrək öz nişanlısının toy mərasiminə gəlib çıxır. Beləliklə, Beyrək də Oğuz elində evlənmə məqamı ilə rastlaşır. Beyrək görür ki, Banıçığəyi Yalançı oğlu Yalancığa ərə verirlər.

Paralellər bununla bitmir, davam edir. İtaka adasında Penelopa Odisseyi tanımır, çünki 20 il sərgüzəştdən (10 il Troya müharibəsi və 10 il sərgərdanlıq!) sonra Odissey xeyli dəyişib. Oğuzda da Banıçıçək Beyrəyi tanımır. Beyrək 16 il əsirlik həyatı sürüb. Deməli, ərin və ya nişanlıının öz nişanlısının toyunda olması bir səyyar süjet kimi həm qədim yunan mifologiyasında, həm də Azərbaycan mifologiyasında özünü göstərir. Bəs bu qəhrəmanlar özlərini ətrafdakılara, ilk növbədə öz sevgililərinə necə tanıdılar?

Ən böyük sirr ər-arvad arasında olan sirdir. Aralarındakı o sirri Odissey Penelopaya danışır və bundan sonra Penelopa qarşısında duran bu sərgərdan qiyafəli adamın (onu da qeyd edək ki, Odissey bilərəkdən elə geyinmişdi ki, arvadına evlənmək üçün bir-birilə mübarizə aparan zadəganlar onu tanımasınlar) Odissey olduğuna inanır.

Bu biri tərəfdə də Beyrək ilk görüşün sirrini Banıçıçəyə söyləyir və Banıçıçək də məhz bundan sonra Beyrəyi tanıyır. Bu məqamla əlaqədar bir məsələ də son dərəcə maraqlıdır. İlk görüşləri zamanı Banıçıçək özünü Beyrəyə tanıtmamışdı. İndi də Beyrək özünü tanıtmır. Çevrə bu şəkildə qapanır. O zaman Beyrək öz beşikgərtmə nişanlısı ilə at çapır, ox atır, güləşir və hər dəfəsində qıza qalib gəlir və sonunda qızı öpür (“üç öpüb bir dişləyir”). Bu, bir sirdir və Beyrək məhz bu sirri on altı ildən sonra Banıçıçəyə xatırladır.

Odisseyin də öz xatırlatması var. Penelopa Odisseyi yoxlamaq məqsədilə xidmətçilərə deyəndə ki, Odisseyin çarpayısını qonşu otağa aparın, Odissey onun yadına salır ki, bu çarpayını yerindən tərpətmək mümkün deyil. Onların yatağı ağac kötüyünün içində qurulub. Qəsrdə də bu ağacın kəsildiyi yataq otağının ətrafında tikilib. Və bu sirri ancaq onlar bilir.

Mifoloji uyğunluqlar həm qədim Azərbaycanda, həm də qədim Elladada özünü bu şəkildə göstərir.

Hindlərin sakral mifoloji mətnləri olan qədim vedalarda da mifoloji qat xeyli güclüdür. Şumerlərin “Gilgamesh”ində və qədim çinlilərin nağıllarında da bu var. Qədim miyalyıların dastanı “Avesta”da da mifoloji başlanğıcla üz-üzə gəlirik. Skandinavların “Edda” dastanında, germanların saqalarında, ingilislərin “Beowulf” dastanında, qədim almanların “Nibelunqlar haqqında nəğmələr”ində, qədim fransızların “Roland haqqında nəğmələr”ində, qədim ispanların “Sid haqqında nəğmələr”ində, qədim azərbaycanlıların “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, qədim rusların “Knyaz İqor polku haqqında dastan”ında mifoloji laylar bəzən ardıcıl və intensiv, bəzən də seyrək şəkildə özünü göstərir. Bütün bu dastanlar bir ayaqları ilə arxaik keçmişdədirlər, mifoloji pərdəyə bürünmüş kimidirlər. Elələri də var ki, nisbətən yaxın zamanların “məsələlərini” həll edirlər. Məsələn, “Sid haqqında nəğmələr” ispanların ərəblərlə mübarizəsindən bəhs etsə də, onun mənəvi arxeologiyasında mifoloji bir bünyə (özül, dayaq) görməmək olmur. Eləcə də digər dastanlar. Bütün bunlar bizə nədən xəbər verir? Qədim dastanların alt qatdakı mayasını nə təşkil edir? Xalqın dünya, kainat, yer və göy barədə düşüncələrini, insanlığın yaranmasını axtarış cəhdlərini. Kvintessensiya budur: dünya necə yaranıb, necə olub ki, səma yerdən, yer səmaddan ayrılıb, necə olur ki, ildırım çaxır, necə olur ki, dənizlər coşur, zəlzələ baş verir, insanların başına cürbəcür bədbəxt hadisələr gəlir?! Bütün bunların axı bir səbəbi olmalıdır. Bütün bunlar qədim insanı düşündürürdü. O, başını qaldırıb sirlə səmaya, ulduzlara baxırdı. Onların vasitəsilə öz taleyini “oxumağa” çalışırdı. Sonra alimlər ulduzlar vasitəsilə torpaq üzərində və dənizlərdə marşrutlar müəyyənləşdirdi. İnsanı hər şey maraqlandırırırdı. Gördüyü ən adi hadisə (məsələn, günəşin çıxmağı və batmağı) belə onu düşündürürdü. O düşünürdü ki, tanıdığı bu dünyanın yaranmasına təkan verən qüvvə hansı

qüvvədir?! Dünya nə şəkildə və haracan uzanır?! Bu dünyada onun gördüklərindən və görə bildiklərindən başqa daha nə var?! Bütün bunlar mifoloji suallar və mifoloji qatda olan məsələlər idi.

***Ricət.** ...Qızıl alma isə qədim dünyanın ən unudulmaz müharibəsinin baş verməsinə səbəb olmuşdu. Bu səbəbin maraqlı mifoloji-bədii təsviri var. Allahların iştirakı ilə keçən toy məclislərindən birinə dəvət almayan nifaq ilahəsi Erida onu toya dəvət etməyən Allahlardan intiqam almaq üçün sehirlilə Hefsimanlar bağında bitən bir qızıl almanı dəvərək üstünə belə yazır: "Hamıdan gözəldə çatacaq!" Və almanı toy məclisində bir-birinin yanında oturmuş ilahə Hera, ilahə Afina və ilahə Afroditanın qarşısına ötürür. İlahələr arasında almanın kimə aid olduğu üstündə mübahisə başlayır. Onların hər biri özünü ən gözəl ilahə sayır. Və allahlar bu "qəliz" məsələni çözmə bilməyəndə Zevs bu işin həllini adi insana – Troya şəhərinin padşahı Priamın oğlu Parisə tapşırılmasını əmr edir.*

*İlahələrin hər biri əgər alma ona verilərsə, Parisə öz hədiyyəsini vəd edir. Dünya tarixində, beləliklə, ilk mifoloji rüşvət məqamı baş verir. Hera Parisə Asiya üzərində hökmranlıq, Afina ağılağılməz müdriklilik, Afrodita isə gözəllər gözəli Yelenanı vəd verir. Paris almanı Afroditaya verir. Troya müharibəsinin başlanmasının mifoloji səbəbi bu olur. **Ricətin sonu.***

§3. Ptolomey və Kopernik

Belə bir deyim var: “Biz Kopernik kimi düşünüb, Ptolomey kimi danışırıq”. Bu qəribə ifadə nə deməkdir? Necə yəni, biz Kopernik kimi düşünürük, Ptolomey kimi danışırıq?! Kopernik də, Ptolomey də qədim dünyanın böyük alimləri idilər. Bəs niyə biz onlardan biri kimi düşünüb, başqası kimi danışırıq? Bəlkə bu, sırf dil çaşdırmasıdır?! Biz niyə Kopernik kimi düşünməliyik? Bu necə bir düşüncədir?! Onun başqa cür düşünən insanlardan fərqi nədədir?!

Öz-özlüyündə qəribə olan bu ifadənin maraqlı cavabı var. Kopernikin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq biz düşünürük ki, Yer Günəşin ətrafına fırlanır. Bu zaman bizim düşüncəmizdə əsas olan nədir? Günəş! Amma danışq prosesində biz necə deyirik? Biz deyirik: “Günəş çıxdı, günəş batdı”. Sanki Günəş hərəkət eləyir. Yəni, deməyimizdən belə çıxır ki, əsas olan Yerdir. Ptolomeyə görə, məhz Günəş Yerin ətrafında hərəkət edirdi: çıxırdı, batırırdı... Bu sözlərin dərinliyinə gedəkmi? Bir halda ki, Yer Günəşin ətrafında fırlanır, o zaman Günəş necə çıxı bilər, necə bata bilər?! Bu, sadəcə ola bilməz. Bəs bu ideyanı kim irəli sürürdü?! Bunu Kopernik deyirdi. Deməli, biz Ptolomeyin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq danışırıq, amma düşüncəmizdə olan Kopernikin dedikləridir. Doğru düşünürük, amma yanlış danışırıq.

Və qədim insan nə edirdi?! O, bütün bu suallara cavablar arayırdı. Bütün bunlar qədim insanı düşündürürdü. Qədim yunan miflərini “Bəşəriyyətin uşaqlıq dövrünün məhsulu” adlandırırlar. Müasir insan isə artıq ildırımın nəyə görə çaxdığıнын səbəbini bilir. Tufan niyə qopur, zəlzələ nədən baş verir, dəniz niyə qabarıq?! Dənizlərin və quruların sərhədi haradan keçir?! Artıq ağıllanmış, müdrikləşmiş insana dünyanın bir çox sirləri məlumdur. Qədim insan bunları

bilmirdi və ildırımın çaxmasını bir uşaq kimi belə izah edirdi: Zevs hirsələnib. Çünki məhz baş allah Zevs öz funksiyasına görə ildırımçaxan idi. Demək, qədim insanların ən çox qorxduqları və zərər gördükləri təbiət hadisəsi ildırım idi. Buna görə də baş allah məhz ildırım allahı ola bilirdi. İldırım nə qədər insanın evini, yurdunu, özünü məhv eləmişdi. Ən çox ondan qorxurdular. Və o, ən qorxulu hadisə, ən gözlənilməz və dəhşətli bəla idi.

Daha hansı işlərlə allahlar məşğul olurdu? Məsələn, Poseydonu götürək. Qəzəbli Poseydon. Poseydon dəniz allahı idi, dənizdə baş verən hər bir hadisə üçün cavabdehlik daşıyırdı, o həm də Zevsin qardaşı idi. Poseydonun qəzəblənməsi o demək idi ki, dənizdəki gəmilər öz evlərinə çətin geri qayıda. Odissey məhz Poseydonun qəzəbinə düşər olmuşdu və Troya müharibəsindən sonra on il dənizdən dənizə, adadan adaya üzüb heç cür öz doğma İtaka adasına gəlib çata bilmirdi.

Sonra kimi xatırlamaq olar?! Yeraltı səltənətin allahını, Zevsin o biri qardaşı Aidi. Onun yeraltı dünyası canlı aləmin üzünə bağlı idi. Amma ora da gedib çıxan qəhrəmanlar tək-tük də olsa, var idi. Yeraltı səltənətə kim gedib girmişdi? Sonra da geri dönə bilmişdi?! Ora daxil olub sonra geri dönmək mümkün idimi?! Yox, mümkün deyildi. Amma olmuşdu. Qədim yunan qəhrəmanlarından Herakl Aidin səltənəti olan yeraltı dünyaya getmişdi və geri dönmüşdü. O bunu niyə etmişdi və necə etmişdi?! İnsanlar özləri bu sualları qoyur, özləri də bu suallara mifoloji düşüncələri vasitəsilə cavablar arayırdılar. Mifoloji düşüncə isə, öz növbəsində, yerində dayanıb durmurdu, o, bədii düşüncəyə çevrilirdi və beləliklə, mifoloji süjetlər əsasında poemalar, dram əsərləri yaranırdı. Bütün bunlar insanın həyatına sirli bir məna gətirirdi. Beləliklə, insanın dünya ilə münasibətinin anlaşılmaqları üzərindən insanın öz daxili ilə qurduğu münasibətləri tərənnüm edən

ədəbiyyat meydana çıxırdı, teatr yaranırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatında da mifoloji suallar və cavablar yox deyil. “Necə olub Yer kürəsi əmələ gəlib, necə olub insanlar yaranıb?” kimi suallara burada da cavablar aranıb. Bütün mifolojilərdə, ilkin xaotik vəziyyətə görə, göylə yeri birlikdə, bir-birinə qovuşmuş, qarışmış şəkildə təsəvvür edirdilər. Sonradan yer göydən, göy yerdən ayrıldı. Göy – kişi başlanğıcı, Yer – qadın başlanğıcıdır. Bunların ayrılması özü ilə nə gətirir?! Yağışlar yağır, buxarlanmalar başlayır, heyvanlar əhliləşdirilir, maldarlıq, əkinçilik inkişaf edir və s. və i. a.

Azərbaycan ədəbiyyatında doğru-düzgün qoyulmuş bir mifoloji sual var. O sualı qoşmalarının birində Aşıq Ələsgər qoyur. Sanki Aşıq Ələsgər hara, qoşma-gəraylı, xalq deyimi, xalq üslubunda yazıb yaradan bir şair hara, belə fəlsəfi, mifoloji sual hara?! Amma məhz Aşıq Ələsgər yazırdı:

*Yeri göydən, göyü yerdən kim seçdi?
Hikmətin binası, ay nədən oldu?*

Sualın dəqiqliyinə və dərinliyinə diqqət yetirək. XIX-XX əsrlərdə yaşamış bir Azərbaycan aşığı göylə yerin bir-birindən nə zaman və kim tərəfindən itələnib ayrılmasının sirrini öyrənmək istəyir və bu barədə sual verir. Öz sualı ilə onların birgəlik vəziyyətində olduqları qədim bir dövrə dolayısı ilə olsa da işarə edir. Əsl mifoloji sualdır. O da maraqlıdır ki, el sənətkarı bu sualı ritorik şəkildə qoyur. Amma yenə də bu sualın bədii və elmi əhəmiyyətini biz yaxşı anlamalı və onun, necə deyərlər, qədrini bilməliyik. Bu sual Homerin bu kimi məsələlərə verdiyi cavablardan əvvəl səslənən və ya səslənməli sualdır.

§4. *Salur quşu və Salur Qazan*

Azərbaycan ədəbiyyatının mifoloji keçmişində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları sanki bir canlı kimi nəfəs alır. Bu dastanın bir çox qolları (süjet xətti, personajların fəaliyyəti və xasiyyəti, ayrı-ayrı məqamlar və s.) qədim yunan miflərinə aparır. Bir çox qolları isə real tarixlə, rəqəmlər tarixi ilə bağlıdır. Deməli, biz hansı yol ayrıcına gəlib çıxırıq? Mifoloji tarix ilə real rəqəmlər tarixinin yolayrıcına. Mifoloji tarix nədir, real tarix nədir? Hisslərin tarixi nədən danışır, rəqəmlərin tarixi nə deyir? Qədim insanlar mifoloji bir keçmişdən özlərini sıyırır real tarixin içinə girərkən hansı proseslərlə üzləşirdilər?! Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, hətta qədim yunan filosoflarından Pifaqor, Empedokl öz şəcərələrini real yox, qədim mifoloji tarixə bağlayırdılar. Bəs insanın özünü bu şəkildə allahlaşdırma, sirlili bir mühitə salmaq meyli nə ilə bağlı idi? Niyə bu şəkildə o özünü qədim və mifoloji bir keçmişə aparmaq istəyir?! O niyə öz şəcərəsinin, nəslinin başlanğıcını mifoloji (real olmayan) keçmişdə görür?!

Qədim insana xas cəhətlərdən biri də budur ki, o özünü müxtəlif totemlərlə bağlamağı sevir. Hətta nisbətən yaxın dövrün hökmdarlarına da bu xüsusiyyət xas olub. Böyük əmir Tamerlan özünü Çingiz xanın nəslinə aid edirdi və deyirdi ki, mənim nəslim öz kökünü Çingiz xandan alır. Niyə? Çünki Çingiz xan dünyaca məşhur, məğlubedilməz bir sərkərdə idi. Bu məqamla bağlı müxtəlif suallar ortaya çıxır. XIV əsrdə yaşamış Tamerlanla XII-XIII əsrlərdə yaşamış Çingiz xan arasında guya ki, mövcud olan əlaqəni dəqiq şəkildə necə müəyyənləşdirmək olar?! Özü də o zamanın imkanlarından çıxış edərək bunu etmək mümkün idimi? Bəlkə bu faktın yoxlana bilməməsi belə qeyri-real xülyalara gətirib çıxarır?!

Özünü mifoloji bir keçmişə aparmaq cəhdi “Dədə Qorqud”

dastanlarında da aşkar şəkildədir. Məsələn, dastanın əsas qəhrəmanlarından biri olan oğuzların baş sərkərdəsi Salur Qazanı götürək. Qazan addır, bəs Salur nədir? Bu adın, daha doğrusu, ləqəbin axtarışına çıxsaq, görərik ki, salur, əslində, quş adıdır. Başqa dillərdə bu sözün izinə düşsək, görərik ki, məsələn, osetin dilində “salavur” sözü şahin quşunun adını bildirir. Qədim türklərdə də salur quş adıdır. Hətta dastanın bəzi yerlərində “Salur Qazan” adı “Talı quşun yavrusu” epiteti ilə yanaşı işlədilir. Deməli, Qazan özünü qartal, şahin tipli quşların nəslinə bağlayır, totemləşdirmək istəyir. Bu şəkildə o, hansı qədimliyə getmək niyyətindədir?! Əlbəttə ki, o, mifologiyaya, tarixin məxəzlərinə getmək istəyir. Və qeyd eləmək lazımdır ki, bu cəhd qədim dünya padşahlarında sıx-sıx özünü göstərən bir məqamdır.

Qədim yunan miflərinin bir əlamətdar xüsusiyyəti də odur ki, onlar, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölgün və donmuş şəkildə qalmadılar. Məsələn, bəlkə də Azərbaycan miflərindən onların fərqi həm də bu oldu ki, yunan mifləri qədim yunan ədəbiyyatının canına hopdular. Homer öz poemalarının süjetini haradan götürmüşdü? Qədim yunan miflərindən. Məsələn, Odissey, Aqamemnon, Axilles, Hektor, Paris, Edip, Gözəl Yelena haqqında olan miflər, əlbəttə ki, nağıl, əsatir idi, sistemli mifologiyanın ayrı-ayrı hissələri idi. Homer və Hesiod onlara tanış olan bu mifoloji əhvalatları ədəbiyyata gətirdilər. Və yaxud Esxili, Sofoklu, Evripidi götürək. Yunan ədəbiyyatı həm də dramla başlayıb. Homer şifahi şəkildə, Esxil, Sofokl, Evripid isə teatr səhnəsində geninə-boluna mifoloji süjetlərdən istifadə ediblər.

Qədim yunan mifləri ilə qədim azərbaycanlı inanclarının parallelliyindən daha inamlı şəkildə danışmaq üçün antik yunan teatrının ilk nümayəndəsi olan Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” əsərini yada salaq.

Prometey kim idi? O, Zevs tərəfindən cəzalandırılan bir tanrı idi. Nəyə görə Zevs onu cəzaya məhkum etmişdi?! Prometeyin günahı nə idi?! Sadəcə, Prometey oddan məhrum insanlara od gətirmək istəyirdi. Qədim insan üçün od əsas həyat vasitələrindən biri, bəlkə də birincisi idi. Odsuz insan mədəniyyət müstəvisinə qədəm qoya, təbiətin ağuşundan çıxa bilmirdi. Özünü qızdırmaq imkanı, özünə xörək bişirmək imkanı, uzaq məsafəyə məlumat ötürmək imkanı yox idi. Bütün bunlar o dövrün mədəniyyət atributları idi. Ellada əhli Prometeyə qədər od üzünə həsrət idisə, deməli, onun mədəniyyətə çıxışı bağlı qalırdı.

Ricət. Mədəniyyət – *Təbiət qarşılıqlılaşması bəşəriyyətin qədim dövründə özünü göstərən müxtəlif yaşam tərzlərinin elmi simvollarıdır. Nəzərdə tutulur ki, qədim, primitiv insanın ilk yaşam yeri meşə olmuşdur. Meşədə sürü şəklində yaşayan əcdadlarımız bütövlükdə təbiətin bir təzahür forması olmuşlar – müxtəlif heyvanlar, bitkilər kimi. Təbiətin içində onlar özlərini təbiətin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişlər. İnkişafın belə primitiv dövründəki insan və təbiətin ayrılmaz tellərlə bağlılığının qədim mifoloji mənlərdə simvolik şəkildə təsvirinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanında biz bu halı Basatın təbiətin qoynunda aslan tərəfindən bəslənməsi, bu doğma ocaqdan ayrılmaq istəməməsində görürük.*

İnsan oğlu öz sonrakı yaşam tərzini mədəniyyət kontekstində tapır. Primitiv insanın meşədən çıxışı və mədəni mühitə (o dövrün mədəni mühitinə) daxil olması, yəni, özünə artıq bişmiş yemək hazırlaması, poliqamiyadan monoqamiyaya keçməsi, cəmiyyətin formalaşması və cəmiyyət-daxili iyerarxik münasibətlərin yaranması və s. və i.a. yeni bir yaşam tərzini özündən əvvəlki

tərzə – təbiətin içində olduğu tərzə qarşıdır və bu ilkin, primitiv mədəniyyət mərhələsi özündə bütün gələcək inkişaf istiqamətlərinin rüşeymini saxlayır. Bu barədə biz hələ geniş şəkildə irəlilədi söhbət açacağıq. Ricətin sonu.

Prometeyə qayıdaq. Qədim azərbaycanlı təsəvvüründə od kultu var. Od və su kultu Zərdüşt fəlsəfəsində özünü göstərib. Azərbaycanlıların əcdadları olan qədim midiyalıların dünyaya baxışında od əsas komponentlərdən biridir. Və əlbəttə ki, qədim yunan mifologiyasında da oda sitayiş mövcud idi. Belə bir sual ortaya çıxır. Prometeyin qəhrəmanlığının əsas göstəricisi nə idi? Nəyə görə biz onu qəhrəman saymalıyıq? Bu sualın bir cavabı ola bilər: Prometey mifoloji tarixdən real tarixə keçidi şərtləndirən addımı atmış qəhrəmandır. Bu addımın əhəmiyyəti nədə idi? Nə idi Prometeyin böyüklüyü, nəyə görə biz ona belə önəm veririk? Bəli, o, odu insanlara gətirdi. Nəticədə, Zevs tərəfindən ağır cəzaya məruz qaldı. Ona ağır işgəncələr verildi. Amma Prometey ona verilən bütün işgəncələrə dözdü. İndiyə qədər bütün kitablarımızda “Prometey insanlığa od gətirdi və buna görə cəzalandırıldı” deyə yazılır. Yazılanlara görə, onun qəhrəmanlığı bundan ibarət olub. Amma bununla kifayətlənmək olarmı?! Gəlin biz bir qədər məsələnin kökünə gedək. Bu zaman biz Prometeyin əməlinin sanbalını daha aydın hiss edərik. İlk olaraq Prometey sözünün mənasına diqqət edək. Məsələnin canı, Prometeyin əsl qəhrəmanlığının kökü məhz burada gizləni: onun adının mənasında. Qədim yunan dilində Prometey “irəlini görə”, yəni, öncəgör deməkdir. Öncəgörlər – orakullar olacaq hadisələri əvvəlcədən bilirdilər. Orakullar gələcəyi xəbər verən falçılar kimi idi. Prometey də, bir növ, falçı idi. Öncəgör idi. Adının etimolojisindən bu, aydın olur. Müqayisə üçün deyək ki, onun bir qardaşı da var idi – Epimetey. O isə keçmiş

görə bilirdi. Onun da adı “keçmiş görən” mənasına uyğun gəlirdi. Bu iki qardaş, güzgüdəki kimi bir-birinin əksi idi. Biri (Prometey) gələcəyi görürdü, o biri (Epimetey) keçmiş. Və onlar bir-birini bu şəkildə tamalayırdılar.

İndi isə biz bir qədər əvvəlki sualımızın əsl cavabına yaxınlaşmış olduq. Yadıңызdadırsa, sual belə idi: Prometeyin əsl qəhrəmanlığı nədən ibarət idi?! Məsələ ondadır ki, Prometey gələcəyi görə bildiyinə görə ona agah idi ki, bu hərəkətinə, odu oğurladığına görə allahlar onu hökmən cəzalandıracaq və o, ağır, dəhşətli işgəncələrə məruz qalacaq. Zevsin əmri ilə Hefest onu Qaf dağına zəncirləyəcək və bir qartal hər gün uçaraq gəlib onun ciyərini parçalayacaq. O bunları bilir və yenə də bu yola gedir. Məhz buna görə Prometey əsl qəhrəmandır, böyükdür. Bilməyib getsəydi onun böyüklüyü bu dərəcədə ola bilərdimi? Olmazdı. Prometey başına gələnləri əvvəlcədən bilə-bilə yenə də bu yolu getdiyinə görə, insanlara yardım etmək üçün bu əzaba bilərəkdən uğradığına görə mifoloji bir qəhrəman kimi öz siqləti ilə digərlərindən seçilir.

Mifoloji tarix və real tarix gerçəkliklərinin birinci fərqi həm də odur ki, mifoloji tarix anaxronizm üzərində qurulub, onda zaman ardıcılığı yoxdur. Təsəvvür edirsinizmi belə bir məqamı?! Yəqin ki, həm təsəvvür edirsiniz, həm də yox. Bir qədər yuxarıda qədim yunan filosofu Herakliti, onun “bir çaya iki dəfə girmək olar, yoxsa olmaz” paradoksunu yada salmışdıq. Bu da ondakı məzmunu uyğun məqamdır. Əslində, Heraklit deyəndə ki, bu hal mümkün deyil, o, çayı yox, suyu nəzərdə tuturdu. Məlumdur ki, ikinci dəfə çaya girərkən birinci dəfəki su axıb gedəcək. Amma bunun əksi olaraq, müasir alimlər, məsələn, görkəmli ingilis filosofu Bertran Rassel qeyd edir ki, bir çaya iki dəfə həm girmək olar, həm də yox. Bu çay həm həmən çay olacaq, həm də həmən çay olmayacaq. Çünki, çayın suları axıb getsə də, bu yenə də həmən çaydır.

Mifologiyada isə zaman və məkan bir-birinə qarışmış kimidir. Troya müharibəsi zamanı, əgər biz mifoloji mətnlərdən çıxış etsək, müharibənin əsas qəhrəmanlarından biri olan Axillesin 5, ya 6 yaşı var idi. Və yaxud 20 il elə bir böyük zaman kəsiyidirmi ki, Odissey öz İtaka adasına qayıdanda onu tanımasınlar? Və yaxud qədim insanların, xüsusilə də mifoloji təfəkkürlə düşünən insanların öz dövrləri üçün icad etdikləri son dərəcə ağıllı üsulları var imiş. Məsələn, uzaq məsafəyə informasiya ötürmənin maraqlı, o dövr üçün optimal bir yolu var imiş. O yol budur.

Aqamemnon Troya müharibəsinə yola düşərkən arvadı Klitemnestraya söz verir ki, onun müharibədə qələbə xəbərini Elladada birinci o alacaq. Aqamemnon bunu necə etmək istəyirdi?

Ricət. *Mövzudan bir qədər uzaqlaşaraq belə bir sual verək. Mifoloji insan, yaxud mifologiya çərçivəsində düşünən insan kimdir?! Hər şeydən öncə, o öz təxəyyülündə azad insandır. Bu mənada mifologiya həm də müstəqillik deməkdir. Əgər mən “qarşı yatan Ala dağ” (“Dədə Qorqud” dastanında bu dağ adı tez-tez işlənir) sözlərini ifadə edirəmsə, deməli, burada hansısa əlavə bir məna var. Mifoloji təfəkkürlü insan həqiqətən də o cür düşünür. O, doğrudan da düşünür ki, Ala Dağ insan kimi yatıb və nə zamansa ayıla bilər. Düşüncə beləcə adi məhvərindən çıxır. Yeni-yeni üfüqlərə can atır. Bax, mifoloji təfəkkürlə real təfəkkürün fərqi budur. Biz, müasir insanlar dağın yatıb, sonra da ayılacağına inanmırıq. Amma qədim insana görə dağ yata da bilər, ayıla da bilər, dağ insanlaşa bilər, imanlaşa bilər, canlıya çevrilə bilər. İnsana xas xüsusiyyət ona da, digər təbiət reallıqlarına da aid edilə bilər. Tam düşüncə azadlığı! Tam sərbəstlik. Məhdudiyətlərdən kənar! Mifoloji təfəkkür birmənalı şəkildə dediyinə*

inanən təfəkkürdür. Buradan isə birbaşa yol bizi digər sonuca – dediyinə inanmayan adamların dünyasına – şairlərin dünyasına gətirir. Siz dilinizin dərinliklərinə doğru nə qədər çox ənsəniz bir o qədər dediklərinizə inanmayacaqsınız. “Günəş çıxdı, Günəş batdı” anaxronizmi kimi “Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır” deyən Füzuli bu məqamda son dərəcə haqlı idi.

Bəzən isə elə olur ki, mifoloji buxovların əhatəsində yaşayan qədim insan çox rəasional, öz dövrü üçün optimal vasitələr axtarıb tapa bilir. Mifoloji dünyanın da öz rəasional bəalirtələri olmuş. Bu mifoloji düşüncə içərisində də rəasional cizgilər, komponentlər tapmaq mümkün imiş.

Ricətin sonu.

Aqamemnonun arvadı Klitemnestraya verdiyi sözə qayıdaq. O demişdi ki, Troya müharibəsindən sonra troyalılara qalib gəldiyi xəbərini Elladada (Yunanıstanda) birinci Klitemnestra eşidəcəkmış. Aqamemnon bu vədini hansı yolla həyata keçirmək istəyirdi?! “İlk olaraq Troyada mənim qələbəm barədə sən elə həməən gün xəbər tutacaqsan.” Bu nə cür baş verəcəkdə? Uzaq Troyadan Elladaya xəbər, özü də həməən qədim əlaqə vasitələrinin zamanında necə çatacaqdı? Aqamemnon çaparmı göndərəcəkdi? Qədim Troya Kiçik Asiyada idi, Aqamemnonun hökmdarlıq etdiyi Miken şəhəri isə Elladada. Bir günə heç bir yelqanadlı çapar Klitemnestraya gəlib bu xəbəri çatdırıa bilməzdi. Günlər, aylar ötməli idi. Elə təkəcə Odisseyin İtaka adasına, öz evinə 10 illik qayıdışını yada salsaq, problemin mürəkkəbliyi açıq şəkildə görünər.

Bəs elə isə Aqamemnon öz vədini necə reallaşdıracaqdı?! Cavab çox sadədir. Aqamemnon Kiçik Asiyadakı Troya şəhəri ilə Elladadakı Miken şəhəri arasında yerləşən dağların hər birinin başına öz adamlarını qoyacaqdı. Hər dağın başında tonqal dalınca tonqal yandıraraq bir dağdan o biri dağa xəbər

ötürüləcəkdə və bu şəkildə məlumat Klitemnestraya iki-üç saata gəlib çatacaqdı. Aqamemnon öz dövrü üçün xeyli ağıllı vasitə tapmışdı. O, telefonun, teleqrafın, internetin olmadığı bir dövr üçün, demək olar ki, ideal xəbərötürmə vasitəsi icad etmişdi. Amma bunun həyata keçməsi üçün ilkin şərtləşmə son dərəcə vacibdir.

Mifin mahiyyətini anlamaq üçün biz qədim ədəbiyyatımızı ciddi şəkildə araşdırmalıyıq. Azərbaycan mifoloji təfəkkürü, Azərbaycan dastan təfəkkürü, Azərbaycan real tarixi – bunların üçü də bir-birini sanki “qarabaqara” izləyir, çox zaman bir-birinin içində yaşayır. Bu bərdə bir qədər ətraflı söz açmaq lazımdır.

Biz yuxarıda fransız əsilli isveçrəli görkəmli dilşünas alim Ferdinand de Sössürün adını çəkdik. O bizi əşya adlarındakı şərtlilik ilə bağlı fikirləri ilə maraqlandırmışdı. Biz artıq bilirik ki, bizi əhatə edən bütün əşyaların adı şərtidir. İnsan hər hansı bir əşyanı adlandırarsa, öz seçimini bir variantda deyil, sonsuz variantlarda edə bilər (əşyanın təbiətini öz quruluşunda əks edən bəzi sözlər, məsələn, qırxayaq, paravoz kimi sözlər istisna olmaqla). Seçilib motivlənmiş variant, bu gün bizə elə gəlir ki, yeganədir, dəyişməzdir. Amma belə deyil. Tutaq ki, Cavidin adını Hadi qoysaydılar, bu şəxsiyyətin mahiyyətində nə dəyişəcəkdə? Ya kiminsə adı Əhməddir, amma Kamran olsa idi, yenə də mahiyyətdə heç nə dəyişməyəcəkdə.

Mahiyyət dəyişmir. Ad şərtidir. Bunu dilçilikdə ilk dəfə Ferdinand de Sössür araşdırmışdır. Onun dilçilikdə daha bir mühüm kəşfi var. Ferdinand de Sössür ilk dəfə olaraq yeni bir elm sahəsinin yaranmasının banisi olub. O elmin adı semiotikadır. Nə deməkdir semiotika? O nəyi öyrənir? Bizim kitab boyu bu və ya başqa məqamlarda bu anlayışdan istifadə etmək lazım gələcək.

Semiotika işarələr haqda elmdir. İşarə, onun mahiyyəti,

başqa işarələrlə əlaqəsi son dərəcə maraqlı və real nəticələrə gətirən bir tədqiq məkanıdır. Bəs işarənin özü nədir? Onun özü özü haqda nə isə deyə bilirmi?! Həyatda bizi işarələr necə əhatə edir? Bu işarələr şərtidirmi, yoxsa onlar dəyişməz, motivlənmiş haldadır? İşarə ilə bağlı dediklərimiz eynən sözə aid edilə bilər.

Ricət.** Həyatda bizim ətrafımızda nə, yaxud nələr var? Bizi əhatə edən aləm, dünya nədən ibarətdir?! Aydın olan budur ki, bizi sonsuz sayda əşyalar əhatə edir. Onlara “denotat” deyək. Denotat əşyanın özü deməkdir. Amma əşya təkcə öz mahiyyətindən yox, həm də öz adından ibarətdir. Denotatların adından. Bunlar bir yerdə nəyi verir bizə? İşarəni. Bizi əhatə edən və adı olan hər bir şey işarədir. Söz işarədir, kitab işarədir, universitet işarədir, Azərbaycan özü böyük bir işarədir. İşarələr aləminin içərisində insan özü bir işarədir. İşarələrin bir-birinə münasibəti varmı? Əlbəttə var. Bu münasibətlər öyrənilə bilərmi?! Əlbəttə, öyrənilə bilər. **Ricətin sonu.

İşarənin özü mahiyyətin son dərəcə abstraktlaşdırılmış formada bəlihtisidir. Bayaq qeyd elədik ki, böyük dilçi Ferdinand de Sössür işarələr haqqında elmi icad elədi. Sössürə görə, semiotika işarələr haqqında bir elmdir. Və nəyə görə biz indi semiotikadan danışırıq? Çünki, bizim həyatımızı, mahiyyətimizi ən ümumiləşdirilmiş şəkildə məhz semiotika ifadə edir. Semiotikada qəribə, yəni, qeyri-adi anlayışlar var. Semiotika həm də ikili qarşıdurmaları öyrənir. Məsələn, “aşağı-yuxarı” semiotik anlayışı mövcuddur. Buna ikili qarşıdurma (dixatomiya) deyirlər. Aşağı-yuxarı, isti-soyuq, sağ-sol, ağ-qara, pis-yaxşı, çiy-bişmiş, öz-özgə və s. əkslikləri bu məqamda misal gətirmək olar. Bunlar semiotik qarşıdurmalardır.

Bəzi semiotik qarşıdurmalar bir-birinin içinə girə bilmir.

Məsələn, “ağ-qara”, “isti-soyuq”. Bəzi qarşıdurmalar isə bir-birinin içində girə bilər. Bu, ahəngdar şəkildə də ola bilər, kəskin şəkildə də. Məsələn, “aşağı-yuxarı” dixatomiyası ədəbiyyatda qərribə kəskin motivlər verə bilər. Məsələn, onlar “ağac” işarəsi vasitəsilə birləşə bilərlər. Ağacın kökü aşağıyı, budaqları və yarpaqları isə yuxarıyı ehtiva edir. Belədə, “aşağı” adi, profan dünyanı, “yuxarı” isə sakral dünyanı nəzərdə tutur. Bu motiv dastanlardan da keçir.

“Dədə Qorqud” dastanında Qaraca Çoban nəhəng bir ağacı torpaqdan çəkib kökü ilə çıxarır və ağası Qazanın arxasına düşüb düşməni üzərinə gedir. Torpaqdan kökü ilə çıxarılmış ağac yuxarı və aşağının artıq bir-birilə əlaqəsinin yox olması deməkdir. Bu ağac Dünya ağacıdırsa, onun kökündən çıxarılması dünyanın tar-mar olmasına işarədir. Belə simvolik işarənin Dastanda məzmun səviyyəsində yeri varmı?! Var, çünki, əslində, bu hekayətdə oğuz qəhrəmanlarının dünyası, həqiqətən, tarmar olmuşdur. Salur Qazanın evini yağı düşməni yağmamış, arvadını, anasını, oğlunu əsir aparmışdır. Salur Qazanın dünyası dağılmışdır. Aşağı və yuxarı bir-birilə əlaqəsinə kəsmişdir. Amma Dastan bu qırılmış əlaqəni belə davam edir. Salur Qazan – başçı, yuxarı qatı, Çoban aşağı qatı təmsil edir. Düşməni üzərinə onlar bir yerdə gedirlər. Ağacı silah kimi götürüb gedirlər. Yenə də dastan öz içində “yuxarı” ilə “aşağı”-ni ağac vasitəsilə birləşdirir.

Beləcə, “Salur Qazan” boyunda ağacın yerindən qoparılması ilə “aşağı” və “yuxarı” bir-birinə qarışır. Belə olarkən dünyada qatmaqarışıqlıq hökm sürür. Bu xaotik vəziyyət bizim dastanın mətnində semiotik şəkildə öz təcəssümünü belə tapır. Və əslində, semiotik qarışıqlıq dastanda bədii sahman ilə əvəzlənir.

Ən möhtəşəm qarşılaşdırmalardan biri də “təbiət-mədəniyyət” qarşılaşdırmasıdır. O öz içində, bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi başqa qarşıdurmaları da (çiy-bişmiş,

yuxarı-aşağı, sağ-sol, isti-soyuq və s.) ehtiva edə bilər. Məsələn, “çiy-bişmiş” qarşılaşdırılması bütövlükdə “təbiət-mədəniyyət” qarşılaşdırmasının üçün girir. Nədir “çiy-bişmiş”? “Təbiət-mədəniyyət” və onun bir şaxəsi olan “çiy və bişmiş” hansı əhəmiyyətli məqamlara işarə edir? Bu iki qarşılaşdırmanı bir yerdə və yaxud biri digərinin içində necə görə bilərik?!

Qədim insanlar, o cümlədən, qədim azərbaycanlılar ilk olaraq öz yemək proseslərini nə cür həyata keçiriblər?! Azərbaycanın qədim Azıx mağarasında yaşayan əcdadlarımız o qədim primitiv vaxtlarda yeməklə — əsas yemək növü olan ət ilə nə cür qidalanıblar? Aydınadır ki, qədim insan əti çiy şəkildə yeyib. İnsan təbiətə qaynayıb-qarışmış olduğundan, təbii ki, ətin də əsas yemək kimi qəbulu çiy şəkildə baş verib. “Çiy”, deməli, təbiətin atributudur və “çiy” təbiətlə uyğunlaşır. “Bişmiş” isə artıq başqa mərhələnin — inkişafın nəticəsidir. Bir növ mədəniyyətə keçidin bir formasıdır. Əgər sən əti bişirməyə başlayırsansa, bu artıq o deməkdir ki, sən mədəniləşirsən. Təbiətin digər üzvlərindən, digər canlılardan fərqlənirsən. Digər canlılar əti yemək üçün bişirmirlər. İnsan ilk əvvəl, primitiv zamanlarda təbiətin içində onun bir hissəsi olub. İnsanın təbiətdən çıxışı çox böyük və uzun bir prosesdir, insan təbiətdən özünü ayıranda dönüb təbiətə artıq başqa baxışla baxır və özü ilə onun arasına bir mənəvi distansiya qoyur. Meşədəki heyvanlardan özünü ayırır. Aslanla özü arasında, ayı ilə özü arasında, qurdla, canavarla özü arasında bir ayrılıq görür. Ağacla, qaya ilə, çayla özü arasında da həmçinin. Başlayır düşünməyə, başlayır bədənini, başını dikəltməyə. Geriyə dönməz şəkildə iki ayağı üstə qalxır. Dikələndə daha uzağı görə bilər. Uzağı görəndə isə gördüyü əşyaları ümumiləşdirməyə başlayır. Onun təsəvvüründə artıq başqa-başqa ağacların konkret adı yox, ümumi bir “ağac” anlayışı yaranır. İnsan ümumi kateqoriyalarla düşünməyə

başlayır. Bu, artıq insanın başqa canlılardan fərqi deməkdir. Təbiətdən mədəniyyətə keçid son dərəcə ağırlı-əzablı və mühüm bir məqamdır. Çiy ətdən bişmiş ətə (“çiydən-bişmişə”) keçmək özü də təbiətdən mədəniyyətə keçidin bir vasitəsidir.

Ricət.** Maraqlıdır ki, evolyusiyanın ilk vaxtlarına xas olan bəzi məqamları bu gün inkişafda geridə qalmış bəzi Cənubi Amerika hindi tayfalarının, uzaq Sibir və Afrika qəbilələrinin dilində və dünyaduyumunda görmək olur. Məsələn, Amerika hindilərinin bəzilərinin dilində tutuqşunun onlarla adının olmasına baxmayaraq, ümumiləşdirilmiş “tutuqşu” sözü yoxdur. Və yaxud eskimos, çukçi xalqlarının dilində “qar” anlayışının 40-dan çox adı var: ağ qar, sulu qar, gecə qarı, bərk qar və s. Amma ümumi “qar” sözü yoxdur. **Ricətin sonu.

§5. Basat kimdir?

Təbiətdən mədəniyyətə keçidin qədim motivlərinə, bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gələ bilirik. Bu faktın olmağı o deməkdir ki, Dastan insanlığın yaranmasının, mədəniləşməsinin ilk çağlarına baş vura bilir, o primitiv, uzaq dövr proseslərini izləyə bilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bunun artıq bariz, ədəbiləşmiş bir xətti var. Bu xətt Aruz Qocanın oğlu Basatın doğum və yaşlanma prosesini göstərən süjet xəttidir.

Hadisələr elə gətirir ki, Aruz Qocanın yeni doğulmuş oğlu südəmər vaxtında, evindən itkin düşür. Köç etdikləri zaman körpəni itirirlər. Bir müddət sonra Aruz Qoca yenidən evinə qayıdır, amma itmiş uşaq tapılmır. Aruz Qoca itən uşağın yasını saxlayır. Xeyli vaxt (illər) keçdikdən sonra Aruz Qocaya bir gün belə bir xəbər gətirirlər ki, meşədə aslan yatağında bir oğlan uşağı görüblər. O, insan kimi qaçır, durur, oturur, insan kimi əlləri var. İnsandır, amma eyni zamanda vəhşi heyvandan heç bir fərqi yoxdur. O, meşədəki canlılarla doğma münasibət qurub və onlarla qaynayıb-qarışıb. Bir sözlə, bu təsvir vasitəsilə göz önündə Oğuz Mauqlisi canlanır. Oğlanı tutub Oğuzla gətirirlər, Aruz Qoca ona diqqətlə baxır və bu oğlana qanı qaynayır, deyir ki, bu, yəqin, mənim həməm o köç zamanı itən oğlumdur. Görünür, aslan tapıb, bəsləyib, böyüdü. Beləliklə, Aruz Qoca oğlanı evinə gətirir. Dədə Qorqudu çağırırlar. Dədə Qorqud Oğuz elinin, qədim azərbaycanlıların (oğuzların) bir demiurqudur. Demiurq sakral (müqəddəs) dünya ilə fani, yaşadığımız dünya arasında əlaqəçi deməkdir. Şamanlar, cadugərlər, daha “zəif” şəkildə ozanlar, aşıqlar, şairlər belə bir funksiyanın təmsilçiləridir. Ozan, şaman olaraq Dədə Qorqudun da demiurqluq qabiliyyəti var. Dədə Qorqud gəlir və oğlana məsləhətlər verib deyir ki, sən

insansan və gərək insanla müsahib olasan, insanla dostluq edəsən, sənin yerin meşə deyil, meşədə heyvanların yanında deyil, sənin yerin evdir, atanın, ananın yanındır, bundan sonra meşədə yaşama. Qorqud oğlana Aruz Qocanı və ətrafdakıları göstərib deyir: Bu, sənin babandır, buradakılar sənin ailəndir. Bu ev sənin isti ocağındır. Sən onların yanında olmalısən. Sonra Qorqud oğlanın adını qoyur. “Adın Basat olsun” deyir. Ad verməklə Dədə Qorqud oğlan qarşısında qədim dövrə xas olan vacib bir ritualı yerinə yetirir, onu cəmiyyətin içinə salır. Beləcə, Qorqud oğlanı mədəni həyata daxil edir.

Amma sonra nə baş verir? Bir müddətdən sonra oğlan yenə də qaçıb meşəyə gedir. Bir neçə dəfə bu şəkildə Basat evdən meşəyə qaçır və hər dəfə aslan yuvasından onu geri qaytarıb gətirirlər. Yalnız qardaşı Qıyan Səlcuqu Təpəgöz öldürdükdən sonra Basat birdəfəlik evinə geri qayıdır və Təpəgözə qarşı mübarizə aparmağa başlayır, nəhayətdə, onu məhv edir.

Təpəgöz kortəbii təbiəti simvolizə edir. O, qeyri-adi, vəhşi bir məxluqdur. Basat isə artıq bir ayağı mədəni müstəvidə olan varlıqdır. Və Basat təbiətin ortaya çıxardığı bir varlığı məhv edəndən sonra artıq tamamilə təbiətdən ayrılı bilər. Real təbiətdən cəmiyyətə daxil edilən Basat, eyni zamanda Dastanın dərin qatındakı “təbiət-mədəniyyət” keçidini öz timsalında bədii şəkildə əks edir. Bədii müstəvidə biz bu keçidin son dərəcə əzablı və çətin, mürəkkəb olduğunu görürük. Basat cəmiyyət içində yaşamağa alışqan deyil və bir neçə dəfə, qeyd etdiyimiz kimi, meşəyə (təbiətə) qayıdır. Amma onun təbiətdən birdəfəlik qırılma halı Təpəgözlə təmas məqamında baş verir. Təpəgözü öldürməklə Basat, əslində, öz içindəki təbiəti öldürmüş olur. Belə bir hal “Dədə Qorqud” dastanlarında özünü göstərsə, deməli, qədim azərbaycanlıların dünyaya bədii baxışı insanlığın inkişaf yolunu Basatın həyatında bədiiləşdirən bir xətt kimi məhz “Kitabi-Dədə Qorqud”

dastanında öz əksini tapır.

İndicə deyilənlərin işığında bir daha təkrar etmək istərdik ki, öz əcdadlarımızın ən qədim dövrdəki dünyagörüşünü, nə cür düşündüyünü, duyğularını, hissiyyat tərzini öyrənmək üçün biz məhz bu dastandan yararlanırıq. Bu Dastanı dərindən, bütün gizli məqamlarını aşkarlamaqla öyrənmək azərbaycançılığın əsas xətlərindən biridir. Biz ancaq sərhədlərimizi, rayonlarımızın adını əzbər öyrənməməliyik. Biz ancaq yaşadığımız coğrafi məkanda təbiətimizə xas olan iqlimləri saymaqla kifayətlənməməliyik. Millətimizin zaman-zaman formalaşma taleyini öyrənmək üçün ancaq rəqəmlərin tarixi ilə yetinmək olmaz. Biz mənəviyyatımızın iqliminə, mənəviyyatımızın arxeologiyasına baş vurmalıyıq. Bunları öyrənmək üçün isə “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi dastanların çox böyük əhəmiyyəti var. Qədimə getdikcə biz görürük ki, dünya duyumunun formalaşmasında, dünyanı dərk etmədə azərbaycanlılarla digər xalqlar arasında olan fərqlər azalır. Xüsusilə, totemə tapınmaq, totem yaratmaq kimi məsələlərdə belə ortaq məqamlar daha sıx şəkildə özünü göstərir. Məsələn, belə bir maraqlı faktdan yan qaçmaq mümkün deyil ki, qədim romalıların və qədim türklərin, o cümlədən, qədim azərbaycanlıların eyni totemi qurd olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, romalılarından əvvəl bu totem qədim etrusklarda olmuşdur. Bəs nə üçün qurd? Qurd hansı funksiyanı yerinə yetirirdi ki, qədim dövrdə bir-birindən kifayət dərəcədə uzaq olan müəyyən xalqların toteminə çevrilmişdi? Qədim türklər öz həyatlarında qurdun rolunu nədə görürdülər?! Qədim romalıları nə üçün qurdu müqəddəs sayırdılar?!

Qədim türklərin Çin ətrafında yaşadıkları məkanda Ergenekon adlı bir dağ var idi. Mifoloji tarixdə qədim çinlilər qədim türkləri dağın qaranlıq göbəyinə salıb əsir etmişdilər. Oradan – əsirlikdən türkləri bir qurd çıxarmışdı. Qurd qabağa

düşüb əsir türkləri işıqlı dünyaya aparan yolla öz ardınca aparmışdır. Bu şəkildə insanlar işıqlı dünyaya çıxmışlar və o zamandan qurd türk xalqlarının xilaskarı, totemi olmuşdur. Bu gün qurd simvoluna hörmət əlaməti kimi Türkiyənin məşhur partiyalarından biri bu simvolu — qurd totemini özünün əsas rəmzinə çevirmişdir. Bu partiyanın üzvləri özlərini boz qurdlar adlandırırlar. “Dədə Qorqud” dastanında isə qurdla bağlı belə bir maraqlı deyim var – “qurd üzü mübarəkdir”. Bu sözlər Dastanda Salur Qazanın dili ilə deyilir. Deməli, qədim türklərin qurdla bağlı xatirələri, qurda sitayışı bizim Dastanda bu şəkildə əbədiləşdirilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “qurd” totemi təkcə qədim türklərdə deyil, məkanca uzaq xalqlarda da inanc mənbəyi kimi seçilmişdir. Məsələn, qurd Qədim Romanın da simvoluna çevrilmişdi. Nəyə görə Romanın? Romul və Rem adlı iki qardaş Romanın baniləri idi və hələ südəmər körpə ikən bu iki qardaş çöllü-biyabanda atılıb qalmışdı. Bir qurd onları tapıb öz südü ilə bəsləmişdi. Və beləliklə, qurd dolayısı ilə Romanın yaranmasının əsl baskarı olmuşdur. Bəzi tədqiqatlara görə, qurd totemi Roma mifologiyasına onların qohumları və yaxın əcdadları etrusklardan gəlmişdir. Etruskların isə qədim türklərlə əlaqəsi alimlərdə günü-gündən ciddiləşən münasibət formalaşdırır. Çevrə bu şəkildə qapanır. Qapanırmı?! Ciddi və dərin tədqiqatlara yenə də ehtiyac var!

Ricət.** Yeri gəlmişkən, qədim Dastanımızda su üzü də mübarək sayılır. Zərdüştilikdə su totemi od qədər sitayiş edilən bir dəyər idi. Su kultu qədim dünya filosoflarından olan yunanlı Falesin nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır. Onun fəlsəfi nəzəriyyəsinə görə, hər şey öz başlanğıcını sudan götürür. “Dədə Qorqud”da da bu anlayış gəlib “su üzü mübarəkdir” fikrində bədii əksini tapmışdır. **Ricətin sonu.

Roma mifologiyası bir çox ünsürlərini yunan miflərindən götürüb. Amma onu son dərəcə özünəməxsuslaşdırıb. Funksiyalar – allahların vəzifəsi – eyni olsa da, adlarda dəyişikliklər olub. Yunanıstanda müharibə allahının adı Ares, Romada isə Mars idi. Yunanlarda baş allah Zevs, romalılarda isə Yupiter idi. Eləcə də, Venera Afroditanı əvəz edirdi. Allahların arasında münaqişə və çəkişmələrin xətləri, onların funksiyaları hər iki qədim mifoloji təsəvvürdə eyni olsa da, adlar şərti və müxtəlifdir.

Hera və Afrodita arasında qızıl alma uğrunda mübarizə xəttinə biz diqqət yönəlmişdik. Qeyd etmişdik ki, Hera bu qızıl almaya görə Parisə bütün Asiya üzərində hakimiyyət vəd etmişdi. Afina onu dünyada ən müdrik, ağıllı insana döndərəcəyini, Afrodita isə gözəl Yelenaya qovuşduracağını vəd etmişdi. Paris Yelenanı seçir. Troya müharibəsi də gözəl Yelenanın oğurlanması nəticəsində baş verir. Bununla da Paris dünya tarixinin tamamilə yeni bir istiqamətə düşməsinə səbəb olur. Troya müharibəsi olmasaydı, yunanlar Troyanı darmadağın eləməsəydilər, bu yunan mifinin bu günə gəlib çatan əks-sədası da olmazdı. İnsanlar — şairlər, yazıçılar, bəstəkarlar əsrlər boyu dönə-dönə Troya silsiləsinə daxil olan yunan miflərinə qayıtmazdılar. Deməli, məhəbbətin, gözəlliyin gücü qədim zamanlarda da hər şeydən yüksəkdə imiş. Hiyləgər Beyrək Odisseyin oğuz prototipidir. Yunan mifindəki Odisseyin funksiyası “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında özünü iki obrazda bürüzə verir: Basatda və Beyrəkdə. Basat və Təpəgöz münasibətləri Odissey və Polifem münasibətlərinin, demək olar ki, eynidir. Digər tərəfdən, Odissey kimi Beyrək də kafir qızını aldadaraq əsirlikdən qaçıb qurtula bilir. Əsirlikdən qurtulduqdan sonra o, evinə qayıdır və öz nişanlısı Banıçiçəyin toyuna gəlib yetişir. Bu da Odisseyin başına gələnlerin eynidir. Odissey öz vətəninə arvadına – Penelopaya qovuşur, Beyrək

isə Oğuzda Banıçiçəklə evlənir. Amma Beyrək kafir qızına verdiyi vədi unudur. Nahaqdan deyildir ki, Azərbaycan mifoloji müstəvisində yalan söz danışmaq yasağına görə yalan söz danışan cəzalanmalıdır. Elə buna görə də, bütün “Dədə Qorqud” dastanındakı müsbət qəhrəmanlar içərisində ancaq Beyrək cəzalandırılır. Çünki, yalanı məhz Beyrək deyir. Məhz Beyrək kafir qızını aldadıb yalan vəd verir. Elə buna görə də məhz Beyrək dastanın axırını boyunda dış oğuzların başçısı Aruz Qoca tərəfindən öldürülür. Düzdür, Aruz Qoca da cəzasız qalmır, bu hərəkətinə görə onu öz bacısı oğlu Salur Qazan cəzalandırır. Salur Qazanın qardaşı Qaragünə Qazanın əmri ilə onun başını kəsir. Amma necə olursa olsun, Beyrəyin ölümü düşündürücü bir hadisədir və bunun səbəbini Dastanın aşkar mətni ilə yanaşı, eyni zamanda onun gizli qatında axtarmaq lazımdır. Əsl səbəb Dastanın gizli qatından çıxarılan Beyrəyin sözə olan laübalı münasibətində (sözdən yalan məqsədilə istifadəsində) gizlənib.

§6. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və biz

Təəssüf ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yüzillər boyu xalqın mənəvi-mədəni tarixindən kənarda qalıb. Bu dastan və onun milli, bəşəri dəyərləri, tolerantlıq ab-havası, xeyirxahlıq, mərhəmət və şəfqət damarlarından axan qan uzun müddət xalqın müdrilik okeanından uzaq düşüb. Ancaq qorqudçuluq ruhu qan yaddaşımızda yaşayıb və itməyib. Bu qorqudçuluq ruhunun da ən əsas ifadə vasitələrindən biri, bəlkə də birincisi azərbaycançılıqdır.

Amma biz onu da qeyd etməliyik ki, Dastan əsrlər boyu milli şüurumuz üçün tamamən unudulmuş sayıla bilməz. O öz həyatını gizli şəkildə sürüb və “demək istədiklərini” implisit şəkildə də olsa, zaman-zaman çatdırıb. Təsadüfi deyil ki, bəzən Azərbaycanda Dastandan xəbəri olmayan şəxslər təhtəlşüurda ondakı süjet xətlərini, variasiyaları gözəl “xatırlayırlar” və baş vermiş hadisələri yaddaşlarının dərin qatlarından çıxara bilirlər. Məsələn, Azərbaycanda Nərgiztəpə bölgəsində yaşayan bir çox yaşlı, ahıl insanlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından xəbərsiz olduqları halda bu ərazilərdə yaşadığı onlar üçün şübhə doğurmayan Qaraca Çoban və onunla bağlı hadisələri eynən Dastanda təsvir olunan kimi xatırlayırlar. Halbuki, deyə bilərik ki, o yerlərin müasir sakinlərinin “Dədə Qorqud” dastanından (onun klassik formasında) xəbərləri belə yoxdur. Bu isə artıq qan yaddaşı ilə bağlı məsələdir. Ona görə də Dastan, ondakı bir çox məqamlar üzdəki yaddaşda unudulub deyə bilərik, amma dərinədəki gizli qan yaddaşında itməyib.

Dastan elm aləminə 1815-ci ildən alman alimi Haynrix Fridrix Fon Dits tərəfindən təqdim edildikdən sonra, təxminən, 150 il onun Azərbaycanda öyrənilməsi baş tutmadı, müəyyən dövrdə buna hətta yasaqlar qoyuldu. Bu vaxt ərzində Dastan

və eyni zamanda Azərbaycan mifologiyası əsl repressiyaya məruz qalmış sayıla bilər. Halbuki bu itirilmiş onillər ərzində digər dünya xalqlarının mifoloji mətnləri həm öz-özlüyündə yaşayır, həm də öz ədəbiyyatlarının içinə girirtilir.

Azərbaycanda buzun sınması 1950-ci illərdə baş verdi. Bu zamandan başlayaraq Dastanın həm dil, həm ədəbi-bədii, həm də ictimai-siyasi qatları öyrənilməyə və təbliğ edilməyə başladı. Onun başqa mifoloji sistemlərlə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi cəhdləri edildi. Orta və ali məktəblərdə tədrisi həyata keçirildi. Bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatını bir bütöv kimi qavramağa və ədəbi düşüncəmizdə müəyyən boşluqları doldurmağa kömək etdi. Amma onu da təəssüflə demək lazımdır ki, bədii ədəbiyyatımız Dastan süjetlərinə və personajlarına adda-budda şəkildə müraciət etdi, Avropada olan kimi ədəbiyyat öz mifoloji keçmişini coşqu ilə bağrına basmadı. Məsələn, buna rəğmən, deyə bilərik ki, qədim yunan miflərindən zaman-zaman bir çox dünya sənətkarları ustalıqla istifadə etdi. Hətta renessans dövründə Şekspirin “Hamlet” pyesinin süjet xətlərindən biri öz başlanğıcını haqqında artıq danışdığımız yunan sərkərdəsi Aqamemnonun ölüm səhnəsindən götürür.

***Ricət.** Aqamemnon Troya müharibəsindən qa-
yıdandan sonra arvadı Klitemnestra öz məşuqu,
Aqamemnonun əmisi oğlu Egisf ilə birləşib elə
həmin gecə onu öldürürlər. Aqamemnonun in-
tiqamını oğlu Orest və qızı Elektra alır. Həmin bu
süjet xətti “Hamlet” əsərinin çox vacib bir qol-
unun əsasına döner. Hamletin əmisi də qardaşını
öldürüb Hamletin anası ilə evlənir. Eyni hadi-
səni oxşar süjet kimi Hamlet səyyar aktyorların
köməyilə tamaşaya qoyur. Bir növ, tamaşa içində
tamaşa alınır. Beləcə, mifoloji mətn ədəbi mətnin
içinə yerləşdirilir, onun içində əridilir.*

*Bu, çoxlu sayda nümunələrdən biridir. Başqa klassik nümunə kimi C.Coysun "Uliss" əsərini göstərmək olar. Uliss, əslində, qədim yunan sər-kərdəsi Odisseyin romalaşdırılmış adıdır. Əsərin qəhrəmanı Blum Odisseyin keçdiyi dolanbaclı sərgüzəştin sxemini romanın dərin qatında həyata keçirir. Onun oğlu ilə, anası ilə münasibəti Odisseylə oğlu, Odisseylə arvadı arasındakı münasibətləri xatırladır. Müvafiq misalların sayını artırmaq da olar. **Ricətin sonu.***

Ümumiyyətlə, yunan mifləri hələ XVI əsrdə Şekspir və digər intibah dövrü yaradıcıları tərəfindən xüsusi bir həvəslə "itistmar" edilməyə başlayır. Rəssamlar bu süjetlər əsasında şəkillər çəkir. Ona görə də XIV, XV, XVI əsrlərin dahiləri (məsələn, Da Vinçi, Mikelancelo, Rafael, Servantes, Rable, Şekspir...), hətta bir az da geri getsək, XII-XIII əsrin böyük şair və mütəfəkkirləri (məsələn, Nizami, A.Dante) o dövrdə insanlığa ölməz əsərlər yaradıb bəxş edəndən sonra minnətdar müasirlər həmin dövrü intibah — Renessans dövrü adlandırırlar.

Renessans-intibah-dirçəliş-qayıdış — bunlar hamısı eyni məzmunu ifadə edir, ümumi anlamı qayıdış deməkdir. Əgər biz bu hadisənin mahiyyətini öyrənmək istəyiriksə, belə bir sual ortaya çıxır. Nə dirçəlirdi və nəyə qayıdırdılar? Və yaxud belə deyək: dirçələn və qayıdan nə idi?

Qayıdan antik mədəniyyət idi. O, orta əsrlərin qaranlığından sıyrılıb çıxıb yenidən insanlara qayıdırdı. Xristian dininin antik mədəniyyətdən istifadəyə və onun yayılmasına qadağa qoymasına baxmayaraq, qayıdırdı. Orta əsrlərdə IV əsrə qədərki dövrü (Klassik Antik dövrü) əhatə edən zaman kəsiyi haqqında danışmaq, yazmaq qadağan edilmişdi. Çünki bu dövrdə yaşayan antik mədəniyyətin bütün nəhəng yaradıcıları bütpərəst idilər. Deməli, düşmən idilər. Bütpərəstlik —

çoxallahlılıq demək idi, xristianlıq isə təkallahlılıq ideyasının üzərində qurulmuşdu. Biz bilirik ki, antik dövrdə ilk xristianları bütperəstlər amansızcasına təqib edirdilər. Və beləcə, vaxtilə (ilkin yaranış dövründə) amansız təqiblərə məruz qalan təkallahlılıq güc yığıdıqdan sonra çoxallahlılıqdan öz intiqamını almış olurdu.

Bəs “Dədə Qorqud” dastanında hansı mənzərə özünü göstərir? İnanclar, əqidə, nəhayət, dini inam bu mətndə tamamən təsbit olunmuş şəkildədirmi? Bu hekayətlərdə müsəlmanlıqla bütperəstlik və müsəlmanlıqla xristianlıq arasında münasibətlərin hansısa əks-sədası ilə qarşılaşırıqmı? Bu baxımdan “Dəli Domrul” boyu xüsusi maraq doğurur. Əzrayılla savaşa çıxan Dəli Domrul yenə də çox qədim bir yunan motivini – Heraklın ölüm allahı Tanatla döyüşünü xatırladır. Əslində, xatırlatmır, bu süjet xətləri paralel şəkildə hər biri öz mifoloji sistemində yaşayır. Bizim halda bu, müsəlmançılıq sərhədlərini aşıb mifoloji, yəni, bütperəstlik müstəvisinə keçməkdir.

Və yaxud başqa bir məqamı qeyd edək. Alimlərin də dediyi kimi, “Dədə Qorqud” mətnində İslamla bağlı yerlər, boyun sonunda verilən (“adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdi”, “kilsəsini yıxıb məscid tikdi”, “Rəsul Əleyhüssəlam dövrünə yaxın...” və b.) sözlər, ifadələr alimlərin də dediyi kimi, ağ paltara qara sapla tikilmiş kimidir. Yəni, bunlar sonradan əlavə edilmiş məqamlardır. Ona görə də “Dədə Qorqud” dastanlarına nəzər yetirəndə bizim müsəlman olmamışdan əvvəl və müsəlman olandan sonraya aid olan izləri, nüansları bir-birindən ayırmaq mümkün və vacibdir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında əcdadlarımızın keçdiyi ən qədim mərhələlər təsvir qatının müxtəlif məqamlarında özünü göstərir. Buna görə də biz deyəndə ki, “Dədə Qorqud” dastanının, Ulu Öndər Heydər Əliyevin vacib fərmanından da

göründüyü kimi, 1300 illik tarixi var və o, VII əsrdə yazılmış bir dastan kimi ortaya çıxmışdır, bu sözün arxasında böyük mənalı gizlənilir. Necə oldu təsbit edildi, və yaxud nəyin əsasında sübuta yetirildi ki, Dastanın məhz 1300 illik tarixi var? Cavabı yenə də Dastan özü verir.

Dastanın mətni bizə Müqəddimənin başlanğıc cümlələri ilə belə deyir:

“Rəsul Əleyhüssalam dövrünə yaxın Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tam bilicisi idi, qaibdən dürlü xəbərlər söylərdi. Haqq-təala onun könlünə ilham edərdi. Nə dersə olardı”.

Bu, Dədə Qorqudun ən ümumi xarakteristikasıdır. Rəsul Əleyhüssalam dövrünə yaxın dövr, əlbəttə ki, VII əsrdir. Bu, məsələnin bir tərəfi, rəqəmlərin tarixi tərəfidir. Amma digər tərəfdən demişdik ki, “Dədə Qorqud” un çox zəngin mifoloji tarixi var: Bu tarix onu eramızdan çox-çox əvvəllərə aparır. Demək, “Dədə Qorqud” dastanında həm bizim eramın real tarixi hadisələri, həm də eramızdan əvvəlki mifoloji tarix öz əksini tapıb. Digər tərəfdən, “Dədə Qorqud” dastanı VII əsrdən sonrakı XI, XII, XIII əsrlərdəki bir sıra hadisələri də öz məzmun qatında ehtiva edir. Bu da bir daha onu müstəqim şəkildə real tarixə bağlayır. Belə olarkən sözün əsl mənasında bir anaxronizm yarandığını hiss etməmək olmur. Həm eradan 4 əvvəllərin əks-sədası və təsviri, həm də eramızın ilk onilliyi ilə bağlı məsələlər bir Dastan mətnində cəmləşir. Elə buna görə də qətiyyətlə demək olar ki, Dədə Qorqud dastanının yaşı yoxdur. Bir daha qeyd edək ki, o həm eramızdan əvvəlki hadisələri öz məzmununda canlandırır, həm eramızın VII əsrini, həm də XV əsrə qədərki, yəni, yazıya alınan vaxta qədərki tarixi ehtiva edir. 1300 il rəqəmi, Dastanda da deyildiyi kimi Rəsul Əleyhüssalamın yaşadığı dövrlə bağlı olduğu üçün Dədə Qorqudun özünün doğulmasının ən dürüst tarixidir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev məhz bu məzmunundan (Rəsul Əlüyhüssəlam dövründən) hasil olan nəticəni əsas götürüb bu rəqəmi alimlərin diqqətinə təqdim etmişdi. Bütün digər tarix göstəriciləri (mifoloji zamandan XV əsrə qədər) sürüşkən və qeyri-real görünürlər. Amma o da aydındır ki, bu göstəriciləri də unutmaq olmaz. Qədim zamanın ən müxtəlif dövrlərinə aid edilə bilmə imkanı bizim Dastanımızın real təsbit edilmə vaxtını, əslində, daha da görümlü və möhkəm edir.

Azərbaycan xalqının mənəvi həyatının işıqlandırılmasında böyük rolu olmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ən böyük məziyyəti ondan ibarətdir ki, o, müxtəlif qatlarda – süjet qatında, dil qatında, bədii qatda təkcə Azərbaycan xalqının tarixində deyil, insanlıq tarixində baş vermiş möhtəşəm bir keçidin – təbiətdən mədəniyyətə keçidin körpüsü rolunu oynamışdır. Dastan bu keçidi rəngarəng boyalarla təsvir etmişdir. Bəzən açıq-aşkar şəkildə, bəzən də gizli şəkildə etmişdir. Ən vacib olanı isə odur ki, bu qarşıdurma bizi digər, daha global və ilkin bir məqama – Xaos-Kosmos qarşıdurmasına gətirib çıxarır. Qeyd edək ki, Dastan özünün bütün açıq və gizli qatları ilə, özünün məzmun, dil, ədəbi-bədii səviyyələri ilə, bir sözlə, özünün hər addımı ilə qarşımızda Xaosdan Kosmosa keçidin rəngarəng şəkildə əks olunmuş təsvirini verir.

Bu bölməyə “P.S.” şəklində onu da əlavə etmək vacibdir ki, Dastanda eramızdan əvvəlki hadisələrin təsviri (Təpəgözlə, Dəli Domrulla, Basatla və başqa məqamlarla bağlı) o dövr üçün müasir yanaşmanın məhsuludur. O dövrdə formalaşmağa başlayan motivlərdir. Dədə Qorqud özü isə özündən çox-çox əvvəlki tarixi hadisələri əks etdirən məqamları, eləcə də eramızın müxtəlif əsrlərinə səpələnmiş hadisələri bir-birinə bağlayan müəllifdir. Dünya ədəbiyyatında belə bir möhtəşəm nümunə var. Özündən çox-çox əvvəl baş vermiş Troya müharibəsini e.ə. XI

əsrdə böyük Homer də eyni şəkildə canlandırmışdı. Elə buna görə də biz Dədə Qorqudu, əslində, bir canlı, insan olmaqdan daha əvvəl bir prinsip kimi qəbul etməliyik. Oğuz cəmiyyətini birləşdirən bir prinsip kimi. Vaxtilə elə Homerə də belə yanaşmanı görkəmli mədəniyyətşünas C.Viko nümayiş etdirirdi.

III HİSSƏ

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI – AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN ƏSAS QAYNAĞI

Bu hissədə biz azərbaycanşünaslığın (və təbii ki, onun obyektini olan azərbaycançılığın) son dərəcə vacib məqamlarından biri haqda söhbət açacağıq. Bu məqam bizim böyük mənəvi sərvətimiz, Azərbaycan xalqının, eləcə də digər türk xalqlarının və bir az daha dərinə getsək, demək olar ki, ümumiyyətlə, dünya mahiyyətli, dünya əhəmiyyətli bədii-şifahi yaradıcılığın parlaq nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” deyəndə bizim aqlımıza ilk olaraq nə gəlir? Şəxsən mənim aqlıma bütöv Azərbaycan gəlir. Bu gün Azərbaycan nədirsə və o, V, XV, XVI əsrlərdə, hətta eramızdan əvvəl V əsrdən, daha qədim dövrlərdən etibarən üzü bu yana inkişaf edə-edə bugünkü coğrafi mədəni-mənəvi sərhədlərinin içinə nə cür yığılıbsa, qətiyyətlə demək olar ki, bu dinamikanın əsasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı durur. Sual oluna bilər ki, niyə belə olmalıdır? Bu axı, sadəcə, bir dastandır. 12 hekayədən, bir müqəddimədən ibarət olan bir dastan. Burada cəngavərlər vurub-yıxır, sevib-sevilir, düşməne məğlub olur, əsir düşür, qalib gəlir. Ana-ata ehtiramına, mənəvi böyüklük məqamına sitayiş tərənnüm edən Dastan nəyə görə bizim mənəviyyatımızın əsasında, bütövlükdə azərbaycançılığın əsasında, bugünkü azərbaycanlının dünyagörüşünün formalaşmasının əsasında dayanıb və başlıca rol oynayır? Bu, necə ola bilər?

İnkarçılar deyə bilər ki, ata-analarımız məktəblərdə oxuyanda, yaxud babalarımız, əcdadlarımız mədrəsələrə gedəndə onlara “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında heç bir məlumat verməyiblər. Bəli, Dastanın tədqiqi və yayılması

ilə bağlı, həqiqətən də, belə bir məhdudlaşdırıcı dövr olmuşdur. Sadəcə, bunu Dastanın unudulmuş dövrü də adlandırma bilərik. Bəs nə cür olub ki, o, xatırlanmağa başlanıb?! Nə cür olub ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” və onun kimi digər dastanlar bir xalqın həyatında bu dərəcədə önəmli yer tuta biliblər?!

Əslində, vacib deyil ki, biz bu dastanların hamısını dönə-dönə oxuyaq, vacib o da deyil ki, biz bu dastanları dönə-dönə təhlil edək və canımıza yedirək. Vacib olan odur ki, bu dastanlar bəlkə də çox zaman bizdən xəbərsiz bizim qanımızla, ana südümüzlə bizim varlığımıza, bizim mənəviyyatımıza hopub. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu məqamla bağlı çox maraqlı bir ifadə var və o ifadə, ümumiyyətlə, folklor nümunələri olan əsərlərdə tez-tez işlənir. “Ol zamanlar” ifadəsini nəzərdə tuturuq. Bu ifadəni yadımızda saxlayaq.

Dastandan oxuyuruq: “Ol zamanlar oğullar ata sözünü iki etməzlərdi. Edərdilərsə, ol oğulu qəbul etməzdilər.” “Dədə Qorqud” mətnindəki “ol zamanlar” ifadəsi mətnin aid olduğu zamana deyil, ondan daha qədim zamana aiddir. Deməli, Dədə Qorqud dövründə də gənclərdən narazılıq var imiş. Yəni, Dədə Qorqud zamanında da atalar və oğullar münasibəti, onların bir-birinə qarşıdurması bu cümlə vasitəsilə özünü göstərir. Əgər göstərməsəydi, belə bir cümlə öz-özünə, heç nədən üzə çıxmazdı. Dastanın mətni belə bir vasitə ilə müasir gəncə təsir göstərməyə çalışmazdı.

Diqqətə çatdırmaq istədiyimiz odur ki, Dastandan keçən bu və bu kimi ifadələr bir tərəfdən qədimliyə işarə edirsə, digər tərəfdən gələcək perspektivləri özündə saxlayır və bugünkü həyatımızın psixoloji, sosioloji, əxlaqi münasibətlərinin rüşeymini göstərir. Bu mənada “Dastan qədim azərbaycanlı üçün əsl həyat dərsləridir” deyə bilərik.

§1. “Kitabi-Dədə Qorqud” – həyat və azərbaycançılıq dərsləri

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı mənəviyyatımızın, mədəniyyətimizin çox vacib tərkib hissəsidir. Onu dərindən bilmədən bir azərbaycanlı kimi bugünkü varlığımızı və psixologiyamızı anlaya bilmərik. “Nə üçün biz müəyyən situasiyalarda bu cür hərəkət edirik, başqa cür hərəkət etmirik?” kimi suallara cavab tapmağımız çox çətin olardı. “Dədə Qorqud” dastanları, bütövlükdə 12 hekayətin on ikisi də, xüsusilə, onun müqəddiməsi sanki bir həyat dərslidir. Böyükələr — daha təcrübəlilər yaşca onlardan kiçik olanlara — təcrübəsizlərə həyatda qazandıqlarını danışır, ötürürlər, bir sözlə, onları öyrədirlər. Məsələn, “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda Salur Qazanın öz oğlu Uruz arasında belə bir mükəlimə baş verir. Hadisə bu cür cərəyan edir.

Salur Qazan oğlu Uruzla ova çıxır. Birdən nahaqandan (yəni, qəfildən) onların üzərinə yağlı hücum edir, düşmənlər gəlib başlarının üstünü alır. Gənc Uruz belə bir gərgin məqamda nə sual versə yaxşıdır?! Bunu hətta təsəvvür eləmək belə çətinidir. O, atasına belə bir sual verir: “O gələn nədir elə, gün kimi işləyib gəlir?! Toz kimi ətrafı bürüyüb gəlir?”

Ata uzaqdan baxıb görür ki, bu, düşmənin atlı dəstələridir, onlara yaxınlaşır. Və oğlunun sualına təmkinlə cavab verir: “O gələn yağıdır”, – deyir.

Uruz yenə atasından soruşur və bu dəfə onun sualı bizdə xəfif bir təbəssüm oyatmaya bilmir. Bu sual bu gün bizdə Uruz haqda qərribə təəssürat yaradır: “Yağlı nəyə derlər, baba?”

Sual, əlbəttə ki, ritorik sual deyil və bu gəncin bu kontekst daxilində, belə məlum olur ki, yağlı barədə elementar təsəvvürü belə yoxdur. Bu, mümkündürmü?! Cavab vermək çətinidir. Burada artıq mətnin məntiqi özünü göstərməyə başlayır. Real

həyat həqiqəti və onun Mətnə transformasiyasından maraqlı nəticələr əldə etmək mümkündür. Ancaq və ancaq mətnin özünəməxsus məntiqi çərçivəsində bu sualları və onlara verilən cavabları başa düşmək olar.

Oğlunun bu cür sadələvh suallarına atanın təmkinli cavabı, əslində, oxucunu düşündürməlidir. Bu mükalimə vasitəsilə onu dinləyən qədim oğuzlara əsl həyat dərsi verilir desək, səhv etmərik. Daha konkret desək, bu mükalimə vasitəsilə Dədə Qorqud el ağsaqqalı olaraq gənc bir adama dərş verir. Dastanı oxuyanlara, yaxud bu hadisəni eşidənlərə (yəni, şamanlara, ozanlara, aşuqlar bu hadisələri nəql edərsə, sazla çalarsa – eşidənlərə) əsl həyat dərş təqdim edir. Bunun dərş olmağına inanmağın bir səbəbi də Salur Qazanın öz cavablarını son dərəcə təmkinlə verməsidir. Heç elə bil, məqam dəhşətli dərəcədə ağır məqam deyil və oğuzların üstünə yağı gəlmir, sanki bir azdan qanlı vuruş baş verməyəcək. Bu da çox maraqlı bir folklor vasitəsidir. Qazan bu dar macalda oğlunun “Yağı nədir” sualına səbirlə cavab verməyə başlayır. Bu cavab sanki Okkam ülgücü ilə korrekte edilmiş (cilalanmış) bir cavabdır, formal baxımdan riyaziləşdirilmiş, riyazi dəqiqliklə ölçülmüş cavabdır. Bu cavabda heç bir mənəvi izaha yer yoxdur.

***Ricət.** Okkam orta əsrlər filosofu idi və onun təlimində belə bir məqam var ki, heç bir nəzəri fikir öz izahında artıq, lüzumsuz ifadələrə, təsvirlərə yer saxlamamalıdır. Onlar ülgüclə kəsilib atılmalıdır. Buradan da “Okkam ülgücü” anlayışı ortaya çıxmışdır. Ricətin sonu.*

Və Salur Qazanın oğluna cavabı belə olur: “Yağı ona derlər ki, o bizə yaxınlaşsa, o bizi öldürər, biz ona yaxınlaşsaq, biz onu öldürərik”.

Son dərəcə dəqiq, riyazi bir cavab! O dövr üçün, o uzaq

ibtidai, mədəni səviyyəsi yeni-yeni cücərməyə başlayan bir dövr üçün son dərəcə dəqiq və lakonik – riyazi məntiqə əsaslanan bir cavab! Uruzu bu cavab qane edir, Uruz bu cavabı anlayır və qəbul edir. Beləliklə, Oğuz cəmiyyətinin – “Kitabi-Dədə Qorqud” cəmiyyətinin gənc üzvü üçün “öz və özgə” kimi çox vacib bir semiotik qarşıdurma (dixatomiya) formalaşır. “Öz və özgə”nin qarşıdurma kimi dərkə başlanır, yəni, mənim aid olduğum, mənim cəmiyyətimin aid olduğu dəyərlər və məndən, mənim cəmiyyətimdən kənarında olan dəyərlər aləmi formalaşır. Beləliklə, Uruz atası vasitəsilə son dərəcə bitkin bir biliyə malik olur, bu bilik və ondan doğan qarşıdurma Uruz uçuş son dərəcə vacib bir həyat dərsinə çevrilir.

Bu kimi faktlar bizə onu deməyə əsas verir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ancaq bədii əsər deyil, o, bir həyat məktəbidir. Amma həm də bədii əsərdir. Qədim yunan filosofu Heraklitin məşhur deyimini bir daha xatırlayaq. Heraklit “bir çaya iki dəfə girmək olmaz” deyirdi. Amma əslində, bu nədir? Hansı reallığın təsviridir? Burada artıq “həm girmək olar, həm də olmaz” məntiqi işləyir. Bu məntiqdən çıxış etsək, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları həm bədii əsərdir, həm də bədii əsər deyil. Həm tarixi əsərdir, həm də tarixi əsər deyil. Həm psixoloji əsərdir, həm də deyil. İndi isə bu məqamlardan birinin üzərində bir qədər ətraflı dayanacaq. Nəyə görə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları tarixi əsər deyil sualına cavab axtaraq.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına bütövlükdə bir anaxronizm xasdır. Anaxronizm hər hansı tarixin inkarı deməkdir. Dastan öz-özlüyündə, bizim başa düşdüyümüz şəkildə qədim dövrlərdən üzü bu günə sahman və səliqə ilə yazılıb gələn tarix deyil. Hələ rəqəmlərin tarixi heç deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının ayrı-ayrı boylarının arasında, hətta bir hekayətinin içində ən müxtəlif dövrlərin, tarixlərin əks-sədasını eşitmək mümkündür.

Ona görə belə deyirik ki, “Dədə Qorqud” dastanının bir çox boylarında baş verən hadisələr bizi hətta qədim yunan dövrünə — yunan mifologiyasında təsvirini tapan hadisə və süjetlərin qoynuna aparır. Bu dastanın bir çox qolları və istiqamətləri birbaşa yunan qəhrəmanları, onların gördükləri işlərlə, əməllərlə, həyat yolundakı hadisələrlə səsləşir. Həm Oğuzda – qədim azərbaycanlıların məkanında, həm də qədim yunan məkanında bu hadisələr paralel olaraq yanaşı gedir. Deməli, belədirsə, o zaman “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bizi həm eramızdan əvvələ, həm də eramızın əvvəllərinə yönəldir, eyni zamanda qələmə alındığı “Rəsul Əleyhüssalam dövrünə yaxın” olan dövrlərə aparır. Faktiki olaraq Dastanda üç zaman kəsiyini müəyyən etmək mümkündür. Dastan XV əsrə aid bir əlyazma kimi XV əsri, Dədə Qorqudun Rəsul Əleyhüssalam dövrünə yaxınlığını, yəni, VII-VIII əsrləri və nəhayət, eradan çox-çox əvvəlləri, daha qədimə getsək, birbaşa təbiətlə bağlı olan primitiv dövrü ehtiva edir. Bu sonuncu məqamı – qeyri-dəqiq, primitiv və qaranlıq tarixə aparan bir zamanı öz içində müxtəlif süjetlərdə, personajlarda, xətlərdə bədii cəhətdən modelləşdirir.

Azərbaycançılığın ən dərin qatında xalqımızın əsrlərlə yaratdığı bədii nümunələrə münasibət formalaşır. “Dədə Qorqud” dastanı bu baxımdan ilkin ilkidir. Dədə Qorqud kimdir? Bunun müasir prototipini, biz qədim dövrü unutsaq və bu günkü yazıçı haqda formalaşmış təsəvvürümüzdə axtarsaq nə görürük?! Kimi görürük?!

Yeri gəlmişkən, yazıçılarla bağlı belə bir ümumiləşdirmə aparmaq yerinə düşər. Bəzi yazıçılar tanıdığı-bildiği hadisələrdən, süjetlərdən, məqamlardan əsər yazır. Tanıdığımız onlarla, yüzlərlə yazıçını misal göstərmək olar.

Ricət. Bunun əksini söyləyənlər də var. Məsələn, görkəmli amerikan yazıçısı, Nobel mükafatı lau-

reatı V.Folkner deyirdi ki, yazıçı əgər məlum olan şeylərdən yazırsa, bu, ədəbiyyatın krizisidir.
Ricətin sonu.

Elə tip yazıçılar da var ki, onlar müasir dövrdən yox, keçmiş zamanlardan, yəni, tarixi əsərlər yazırlar. Məsələn, M.S.Ordubadını xatırlamaq olar. Rus ədəbiyyatında “I Pyotr”un müəllifi A.Tolstoyu yada salmaq olar. Fransız yazıçısı A.Düma burada necə yada düşməsin?! Tarixi əsərləri ilə məşhur olan bu yazıçılar gördükləri barədə deyil, eşitdikləri və oxuduqları dövrlər barədə yazıblar. Ordubadi Nizami və onun dövrü haqqında “Qılınc və qələm” kimi gözəl bir əsər yazıb. XX əsrin gözüylə XII əsrə nəzər salıb. Gəncliyin əbədi sirdaşı Aleksandr Düma — “Üç müşketyor”, “Qraf Monte-Kristo” kimi macəra dolu əsərlərin müəllifi Fransa tarixinin ən maraqlı dövrləri barədə bədii salnamələr yaradıb. Maraqlı odur ki, tarixiliklə bağlı Düma belə deyirdi: tarix mənə divardan öz əsərimi asmaq üçün yalnız bir mismar qədər lazımdır.

Müasirlik və tarixilik hər bir yazıçıda bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Bu qəbildən yuxarıda biz Homeri qeyd etmişdik. Homer Troya müharibəsindən bir neçə əsr sonra yaşamışdır. O, əslində, özündən əvvəl baş vermiş hadisələri bədii şəkildə təqdim etməyi bacarmışdır. Bu baxımdan Dədə Qorqudu da nümunə kimi göstərmək mümkündür. O, bir müəllif kimi bir tərəfdən, əlbəttə, müasiri olduğu hadisələri qələmə alır, digər tərəfdən özündən xeyli uzaq keçmişdə baş vermiş hadisələr barədə yazır. Dediklərimizin işığında iddia edə bilərik ki, Homer də, Dədə Qorqud da müasir anlamda həm də tarixi əsər yazmış sənətkarlardır.

Beləliklə, biz “Kitabi-Dədə Qorqud”u bir tarixi roman, Dədə Qorqudu isə tarixi hadisələri qələmə alan bir şəxs kimi qəbul edə bilərik. O, VII-VIII əsrlərdə yaşayıb və bu hadisələri qələmə alıb — belə demək, əslində, dəqiq deyil, çünki VII-

VIII əsrlərə aid əlyazma bizdə yoxdur. Ona görə, belə demək daha düzgün olardı: Dədə Qorqud eşitdiyi və şahidi olduğu hadisələri şifahi olaraq nəql edib.

Deməli, biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təsvir edilən hadisələri konkret bir dövrə aid edə bilmirik. Dədə Qorqud da, eynilə Homer kimi müəyyən bir dövrdə yaşayıb və özündən xeyli əvvəl baş vermiş hadisələri mifoloji rəvayət müstəvisindən ədəbi dastan müstəvisinə köçürüb, yəni, bu hadisələri dastanlaşdırıb. Eyni zamanda öz yaşadığı dövrün hadisələrini təsvir edib. Dastanda XI-XII əsrlər, yəni, Dədə Qorqud yaşadığı dövrdən sonrakı vaxt baş verən hadisələrin təsvirinə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, hər bir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi zaman-zaman müxtəlif adamlar tərəfindən cilalanır, əlavə rəng və çalarlar kəsb edir. Qar topası qarı özünə yığa-yığa böyüdüyü kimi, mətn də bir-birilə səsləşən, bir-birinə uyğun hadisələri müxtəlif dövrlərdən bir araya gətirməyi bacarır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı digər türk xalqları içərisində ən çox azərbaycanlılara məxsusdur. Bunu deməyimizin canında dastanda baş verən hadisələrin coğrafi məkanı və hadisələrin tarixi, eyni zamanda dil özəllikləri durur. Bəzi hadisələrin tarixi elədir ki, onlar Qafqazda, Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyənin sərhədində olan şəhərlərdə baş verir. Ona görə də buradakı coğrafi məkanların, yəni, Dədə Qorqud hekayələrinin cərəyan etdiyi məkanın Orta Asiyada olmasını təsəvvür eləmək mümkün deyil. Düzdür, Orta Asiyada Dədə Qorqudun özü ilə bağlı bəzi mifoloji uydurmalar, rəvayətlər və yaxud baş vermişlər mövcuddur. Məsələn, Dədə Qorqud ölümdən qaçaraq Amu-Dərya çayının sahilinə gedir, ölümdən qaçmağın yollarını axtarır. Bu, artıq Dədə Qorqudun mifolojişdirilmiş şəxsiyyəti ilə bağlı folklor təsvirləridir. Amma hekayələrdəki,

nağıllardakı hadisələr Azərbaycan ərazisi ilə və Azərbaycanın müəyyən tarixilə bağlıdır. Bu isə artıq tarixilik deməkdir. Burada artıq rəqəmlərin tarixi “işə düşür”. Deməli, “Dədə Qorqud” dastanı həm də tarixi əsərdir. Daha doğrusu, bir ayağı ilə rəqəmlərin tarixi müstəvisində, digər ayağı ilə mifoloji tarix müstəvisində bərqərar tutmuş əsərdir. Həm tarixi əsərdir, həm də tarixi əsər deyil.

Eyni zamanda, “Dədə Qorqud” dastanı, bizim təsəvvürümüzə görə, psixoloji nöqtəyi-nəzərdən baxılında son dərəcə ciddi bir mətnidir. İnsan bir çətinlik qarşısında durarkən hansı hissləri keçirir və o çətinlikdən çıxmağın yollarını necə axtarır? Bunları təsvir etmək o dövrün psixologiyasının konturlarını göstərmək deməkdir. İnsan öz böyükləri qarşısında hansı məsuliyyəti hiss edir? İnsanın atasına, anasına münasibəti, atanın oğula münasibəti, ananın oğula və ataya münasibəti və dastanda olan digər ailədaxili psixoloji məqamlar bizə sübut edir ki, bu münasibətlər Dədə Qorqud dövrünə, eramızın əvvəllərində məhz Azərbaycan dediyimiz məkana aiddir. Şəxslər arasında münasibət ailədaxili münasibətlər fonunda təsvir edilir. Ata ilə baba arasında, ata ilə oğul arasında olan hər hansı münaqişəni ana çözməyə çalışır.

“Ata tərəfdən öldürülməyə cəhd edilən oğul” motivi bütövlükdə “atalar və oğullar” probleminin bir qolu kimi dünya dastanlarında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Müasir azərbaycanlının da qarşısında duran bu problem Dastan formalaşdığı zaman necə təsəvvür edilirdi?! “Buğac” boyunda biz bunun konkret ifadəsini görürük. “Ata – oğul – ana” üçbucağı burada münaqişənin kəskin formadan yumşaq müstəviyə keçməsinə modelləşdirir. Ana burada ata ilə oğul arasındakı "konflikti" kifayət qədər yumşaldan motiv kimi təzahür edir və Dastanda müəyyən mənada barışdırıcılıq mövqeyi tutur. O, ata tərəfindən qəzəb edilmiş

və yara almış oğlunu müalicə edib sağaldır və nəhayətdə, onların barışmasını təmin edir. Ana ilə oğul və ata arasındakı münasibətin başqa bir çalarını Salur Qazanın ailəsinin dustaq düşdüyü boyda görürük. Orada Salur Qazanın oğlu Uruz anasının düşmən tərəfindən tanınmaması üçün ona belə deyir: “Qoy mənim ətimi şişə çəksinlər, başqaları bir yeyəndə sən iki ye”. Bu, bədiiləşdirilmiş şəkildə oğulun ana təəssübünü, ana qeyrətini çəkməyinə son dərəcə dəqiq bir misaldır. Bəkil boyunda Bəkilin oğlu ilə anası arasında münasibətlər bu problemi başqa tərəfdən işıqlandırır. Ana düşmən üzərinə yaralı atası tərəfindən göndərilən oğlunun iztirabını çəkərkən ataya (Bəkilə) bu münasibətlə ürəyində hansı qəzəb hissini bəsləyir – bu, mətndən aydın olur. Misalların sayını artırmaq olar. Bu məqamda yunan mifologiyasının məşhur "Oresteya" silsiləsinə aid "Aqamemnon – Klitemnestra – Orest" süjeti düşür. Bu süjetdən ilham alıb "Hamlet" pyesində onun ümumi məzmunundan istifadə edərək əsər içində əsər yaradan İntibah nəhəngi Şekspir yada düşür.

İnsanın doğruluğa-düzgünlüyə olan münasibəti də psixoloji məqam kimi üzə çıxır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı bir personajın çox qəribə adı var: Yalançı oğlu Yalınıcıq. Yalançı oğlunu bu şəkildə başqalarından ayırmaq müəllifə nə üçün lazımdır?! Kim idi Yalınıcıq? Onun Dastanda belə şəffaf ad altında fiksasiyası nədən ibarətdir?! Onun mətndəki funksiyası nədən ibarətdir?! Yalınıcıq Oğuz elinə Beyrəyin guya ölüm xəbərini, qanlı paltarını gətirmişdi. Məhz bundan sonra o, Banıçiçəklə evlənə bilərdi. Onun Dastandakı funksiyası isə Homerin “Odyssey”-sindəki Penelopayla evlənmək istəyən gənclərin Oğuz mühitində ümumiləşdirilmiş "prototipi" olmasıdır.

***Haşiyə.** Maraqlı sual doğur: Yalınıcıq Beyrəyin qaftanını haradan tapa bilərdi ki, Dastanda deyir-*

*lən kimi, bir quşun qanını ona sürtüb Banıçıçəyə göstərsin?! Cavab yenə Dastanın mətnindən, onun digər məqamlarından gəlir. Dastanda deyilir ki, vaxtilə Beyrək ona özünün bir qaftanını bağışlamışdı. Və Yalincıq məhz həqiqətən Beyrəyə məxsus bu qaftana qan sürtərək Banıçıçəyi qaftan sahibinin ölümünə inandıra bilir. Bu məsələ ilə bağlı ironik şəkildə ancaq bunu demək olar: “Yaxşılığa – yamanlıq” heç də ancaq bizim dövrün sosial-mənəvi icadı deyilmiş. Bütün dövrlərin öz nanəcibləri var. **Haşiyənin sonu.***

Beləliklə, bu adamın üzərinə “yalançı” damğasının vurulması həmən dövr insanının və müəllifinin bu tipli, bu ideologiyalı psixoloji məqama olan münasibətini göstərir.

Yalançı oğlu Yalincıq öz adı və soyadı ilə, elə bil, hamının arasından sıçrayıb kənardadır. Atasını da yalançı olub, özü də yalançıdır, nəslən yalançıdırlar. Deməli, bu psixoloji məqam insanın özünün əldə etdiyi qabiliyyəti ilə əlaqələndirilmir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu məqam nəsilən, şəcərədən gələn bir xüsusiyyətlə bağlanır. Biz bu gün müəyyən məqam gələndə nəsil ilə, soy-köklə bağlı nə cür düşüürük?! Bir adamı yaxşı tanımaq istəyiriksə, deyirik ki, nəslinə bax, babasına bax, gör onlar kim olub. Belə hallar qız alanda, qız verəndə və bəzi digər münasibətlər qurulanda baş verir. Biz çalışırıq ki, təkə qızın, yaxud oğlanın özündən yox, nəsil-əcdadından, nəcabətindən də xəbər tutaq. Həmin “Yalançı oğlu” adında da bu adamın dərinindəki xasiyyətinin onun nəslindən gəlməsinə dair konkret işarə var və sanki, Dədə Qorqud deyir ki, insanın özünə qiymət verərkən onun atasının, əcdadının nə yuvanın quşu olduğunu öyrənib bilmək lazımdır. Razılışmaq lazımdır ki, bu da, öz növbəsində, bir həyat dərslidir. Qədim dövrün psixoloji-ideoloji səciyyəsidir.

Didaktik əsərdirmi “Kitabi-Dədə Qorqud”? Bu həm də

belədir. Amma yenə də tək-cə didaktik əsər deyil. Ancaq nəsihətlərinimi verir? Bəli, Dədə Qorqud biz azərbaycanlılara nəsihətlər verir. Son dərəcə ciddi şəkildə. O öz oxucusuna — Dədə Qorqudun oxucusu isə, əlbəttə, ilk növbədə azərbaycanlılar, sonra da bütün Oğuz aləmi idi – faydalı məsləhətlər verir. Onlara yaşamağın sirlərini öyrədir. “Yağı düşmən dost olmaz”, – deyir. Bu məsləhət bu gün də bizə gərəklidir, aktualdır. Həmişə deyirik ki, müsəlmanın sonrakı ağı, amma əməl eləmirik və biz yenə də kimlərsə inanırıq və yenə bizi kimlərsə kəməndə salır. Amma hələ Dədə Qorqud bunu “ol zamanlar” deyib. Özü də qəti şəkildə deyib: yağı düşmən dost olmaz! Burada “yağı” sözü mətn içində qədim mənasındadır. Hələ müəllif buna belə bir analogiya da gətirib: “Əski pambıq bez olmaz”. Yəni, pambığın da təzəsi lazımdır ki, ondan yaxşı bez alınsın. Qız anadan görməyincə öyüd almaz. Oğul atadan görməyincə ərisməz, – ər olmaz. Oğula, gərəkdir ki, ata məsləhət verə, qıza isə anası. Müasir azərbaycanlıların "anası oturan ağacı balası budaq-budaq gəzər" və "atasının oğludur", "atasının belindən gəlib", "yaxşı oğul dayısına oxşar", "atasının yerişini yerişir" kimi ifadələr Dədə Qorqud ruhunun müasir dövrdəki əks-səadalarıdır. Böyük partlayışın bu günümüzdə gəlib çatan əks-sədası kimi onlar da Dədə Qorqud ideyalarını, daxili ruhunu bu günümüzdə gətirib çatdırıblar.

Dastandakı Müqəddiminin başqa bir yerində Dədə Qorqud yenə də nəsihətamiz məsləhətlər səsləndirir: “Qadınlar 4 türüdür. Birisi dolduran toydur (gəlidiyi evi doldurur – bolluq yaradır, onun gəlişi toy-büsatdır), birisi solduran soydur (gəlidiyi evi soldurur, onu yasa döndərir), birisi yıxılı evin dayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağıdır”.

Bugünkü Azərbaycan ailəsi daxilindəki münasibətlərə nəzər salsaq görürük ki, bu ifadələr son dərəcə müasirdir. Eyni xasiyyətə malik qadınları bu tiplərinə görə bir-birindən ayırmaq

mümkündür. Deməli, Azərbaycan şəxsiyyətinin, ailəsinin formalaşması hələ uzaq Dədə Qorqud dövründə ibtidai şəkildə də olsa, bugünkü cəmiyyətimizin aparıcı meyillərinin qılgıncılıqlarını özündə qoruyub saxlayır. Bu isə onu göstərir ki, bizim formalaşmağımızın dərin mənəvi kökləri var və “Dədə Qorqud” kimi dastanlarda bu, öz parlaq əksini tapmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər dünya xalqlarının dastanlarında da qadınlara, gənclərə sevgiyə, məhəbbətə bağlı, davranış qanun-qaydaları ilə bağlı çox lazımlı nəsihətlər verilir. Biz bu dərsvərmə hallarına qədim yunan dastanlarında, qədim çin nağıllarında, qədim hind müqəddəs nəğmələrində, german saqalarında da rast gəlirik. Əslində, qədim dövrün insanı bu şəkildə “əhliləşdirilir”, onun təbiətdən mədəniyyətə keçməsinin mənəvi mexanizmi hazırlanır. Bu dastanlar, bir növ, həyat dərslərini açıq-aşkar və gizli şəkildə özündə yaşadan ensiklopediyalardır desək, səhv eləmərik. O cümlədən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bu baxımdan oğuz xalqının, oğuz keçmişinin mənəvi-mədəni real həyatı, sosial həyatı ilə bağlı bir həyat dərslisi, bir ensiklopediyadır. Burada oğul-ata münasibətlərinin ən dərin və müxtəlif çalarlarını görə bilirik. Burada insan və təbiət münasibətlərinin bədii əksi ilə qarşılaşırıq, düşməyə münasibətin ən gözlənilməz təsviri ilə tanış oluruq, səfirlik institutunun bir nəfərin təmsalında təqdiminin şahidi oluruq. Bu sonuncu məqamla bağlı bir qədər geniş danışmaq istərdik. Beləliklə, belə bir suala cavab verməyə çalışaq. Azərbaycanın ilk səfiri kimdir? Azərbaycan mənafeyini, xalqın, başçıların istək və niyyətini ilk dəfə başqa ünvana çatdıran kim olub?

Cavab belə olacaq: “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarını (hekayələrini) söyləyib, yazıb və özü də bu dastanların bir personajına çevrilən ulu Dədə Qorqudun özü. Biz üç boyda bunun şahidi oluruq. Basatın Təpəgözü yendiyi boyda Oğuz

bəyləri Təpəgözün yanına Dədə Qorqudu elçi olaraq göndərirlər. Bir başqa boyda o, Dəli Qarcarın yanına Beyrək üçün elçiliyə gedir. Və nəhayət, son boyda – “İç Oğuzla Dış Oğuz bir-birinə asi olub Beyrək öldürüldüyü boy” da Qazan Xan Dədə Qorqudu yenə də səfir kimi Dış Oğuzla göndərir. O, Dış Oğuzla danışıq aparmağa gəlir və Salur Qazanın dayısı Dış Oğuz bəylərinin başçısı Aruz Qocanın ağzını arayıb. Dədə Qorqud Dış Oğuzdan qayıdıb gələndən sonra İç Oğuz bəylərinə qəti şəkildə aydın olur ki, Aruz Qoca xəyanət yoluna qədəm qoyub.

Ricət. Bu son səfirliyi bir missiya kimi təkcə Dədə Qorqud yerinə yetirmir. Başqa variantlarda Dış Oğuzun ağzını “aramaq” üçün Salur Qazan İç Oğuz bəylərindən öz silahdaşı Qılbaşı göndərir.
Ricətin sonu.

Dədə Qorqud bizim real həyatda, 1300 il bundan əvvəlki ilk elçimizdir. Bəlkə də, Dədə Qorqud xüsusi tapşırıqlar üzrə ilk səfir adlandırıla bilər. Çünki, tapşırıqlar həm qorxulu, həm də müxtəlifdir, müxtəlif məkanlarla – həm profan dünya ilə, həm də sakral dünya ilə bağlıdır. Bir halda qız almaqla əlaqədardır, digər bir halda Dədə Qorqud Təpəgözlə alver edir (Təpəgöz gündə yemək üçün 500 adam istəyir. Dədə Qorqud bu rəqəmi iki adama endirir və Təpəgözü daha böyük azgınlıqlardan saxlayır) və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını oxumaq, öyrənmək, ona obyektiv təhlil gözü ilə baxmaq son dərəcə vacibdir.

Bir qədər yuxarıda övlada münasibətdən söz açıldı. Salur Qazan öz oğlu Uruza yağı nədir, dost nədir, düşmən nədir, evlənmək nə deməkdir, “ana haqqı – tanrı haqqıdır” və sair bu kimi anlayışları başa salır. Salur Qazanın oğlu Uruz “Ana haqqı Tann haqqıdır” fikrini canına hopdurub. Düşmən Salur Qazana dağ çəkmək üçün onun arvadını, oğlunu, anasını, ya-

xınlarını xəyanət yolu ilə əsir alıb aparandan sonra Qazanın arvadını qırx qız arasından tapıb üzə çıxarmaq istəyir. Bunun üçün əsl “mifoloji” üsul düşünür. Qazanın oğlunu öldürüb ətindən qovurma bişirmək və bu qovurmada qırx qızın qabağına qoymaq lazımdır. Kimi yedi, o deyildir, kim yemədi, Qazanın arvadı, Uruzun anası Burla xatun odur. Dastan deyir ki, Uruz öz ölümünü göz önünə almayıb anasına qəti şəkildə belə deyir: ətimdən çəngələ çəksələr, sən birinci ye. Başqaları bir yesə, sən iki dəfə çox ye. Özünü düşməyə tanıtmı. Yenə də tanış üçbucaq "Burla Xatun – Qazan – Uruz") özünü göstərir.

Dastanda övlada münasibət tamam başqa bir şəkildə də modelləşə bilər. Dastana görə bir gün yenə Bayındır xan yerindən durmuşdu, ala seyrəngaha çadırlarını qurdurmuşdu, Oğuz bəylərini böyük şölənə çağırmışdı və qonaq gələn bəylərin qarşılınması ilə bağlı belə demişdi: ***“Qızı olan qızıl çadıra, oğlu olanı ağ çadıra, oğlu-qızı olmayanı isə qara çadıra yer-ləşdirin. Oğlu-qızı olmayanı Allah-taala qarğamışdır, biz dəxi qarğarız...”***

Dastan deyir ki, bəylər arasında oğlu olmayan Baybura bəy və qızı olmayan Baybecan bəy olub. Övladsız olduqlarına görə (onların Dastanda adı keçən övladlarının olması daha sonrakı zamana aid faktdır – daha sonralar Baybura bəyin qızları və Baybecan bəyin oğlu doğulur və onlar da Dastanın süjetinə daxil edirlər) qara çadıra yerləşdirilmələri bu bəylərin pisinə gəlir. Və onlar bunun səbəbi barədə düşünməyə başlayırlar. Bəylər arasında mövcud olan münasibətin səmimiliyi diqqət çəkir. Oğuz bəyləri əl qaldırıb birlikdə Allah-taalaya dua edirlər ki, Allah-taala Baybura bəyə bir oğul və Baybecan bəyə bir qız versin. Baybecan bəy deyir ki, mənim qızım olsa, sənin oğluna ərə verəcəyəm. Baybura da cavab verir ki, mən də oğluma sənin qızını alacam. Beləcə, hələ doğulmamış körpələri bir-birinə beşikkərtmə edirlər, yəni nişanlayırlar.

Bizim nağıllarımızdan bu məqama oxşar motivlər keçir. Məqamın adı buta verib-buta almaqdır. Beşikçərtmə, hələ beşikdə ikən uşaqları bir-birinə ad eləmək, bir-birinə nişanlı etmək deməkdir. Bax, bu əhvali-ruhiyyə, uşaqların taleyinin onlardan xəbərsiz, hələ doğulmamışdan, yaxud da kiçik yaşından müəyyən bir istiqamətə yönəldilməsi, əlbəttə ki, ədəbi cəhətdən “qısır” qalmır və bu, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ən cazibədar süjet xətlərindən birinə çevrilir.

Dastanın mətninə görə bəylərin duası yerinə yetir. Allah-taala Baybura bəyə bir oğul, Baybecan bəyə də bir qız övladı verir (bu hadisədən sonra digər boylardan məlum olur ki, Baybecan məliyin də, Baybura bəyin də başqa övladları doğulur — bunlar Banıçiçəyin qardaşı dəli Qarcar və Beyrəyin bacılarıdır). Beyrək və Banıçiçək böyüyürlər, amma onların bir-birindən xəbəri yoxdur. Onları tale görüşdürür və bu gənclər öz aralarında artıq özləri münasibət qurub bir-birini sevirlər. Amma taleyin də qəribə gərddişləri olur. Bu iki nəfər evlilik çadırına qədəm qoyduqları ərəfədə kafirin Oğuz elindəki “casusu casuslayır” (deməli, o dövrdə də el-obamızda casuslar var idi) və Beyrəyi toy gecəsi oğurlayıb Bayburd qalasına əsirliyə aparırlar. Beləliklə, toy baş tutmur.

Ricət.** Dastanda belə bir ifadə ilə sıx-sıx qarşılaşırıq: "kafirin casusu..." Qəribə də olsa, belə çıxır ki, o zamanlar da Oğuz elində kafir bəylərinin öz casusları var imiş. Oğuzda baş verən önəmli xəbərləri casuslayan, yəni, düşməyə məlumat ötürən casuslar ən gözlənilməz məqamlarda Oğuzun başının üstünü dumanlar almasına bəis olurdular. Qazan xan bütün qoşunu ilə ova gedir, kafirin casusu casuslayır, Beyrək toy günü beşikçərtməsi ilə gərdəyə girəcək – casus yenə də "iş başındadı", Bəkil atdan yıxılıb ayağını sındırır – casus xəbər ötürür və s. və i. a. **Ricətin sonu.

Beləliklə, Casusun xəbər verməsindən sonra Beyrək düşmən tərəfindən əsir aparılıb 16 il Bayburd hasarında Bayburd bəyinin qalasında zindanda qalır.

“Dədə Qorqud” dastanlarında qurd, su, od kimi kultlarla yanaşı, söz kultu da var. Söz qədim oğuzlar üçün son dərəcə vacib əxlaqi-etik, mənəvi kateqoriya idi. Dastan qəhrəmanları sözə böyük önəm verirlər. Söz verdinsə, verdiyin sözdən qaça bilməzsən. Bununla yanaşı, bir də verdiyin söz əsasında şərt kəsmək anlayışı (adəti) var. Bəs o nəyə lazımdır? Bu prosesin içində “kəsmək” feilinin olması bizi qədim primitiv cəmiyyətlərin son dərəcə prinsipial bir adətinin həndəvərinə gətirib çıxarır.

***Ricət.** Qədimdə “şərt kəsmək” situasiyası belə həll olurdu. Bir heyvanı ortadan iki yerə bölüb kəsirdilər və şərti kəsən adamlar bu iki cəmdək parçasının arasından keçirdilər. Bununla da şərt kəsilmiş olur və ritual yerinə yetirilmiş sayılırdı. Bu cür sözlərdə və ifadələrdə daşlaşmış situasiyaları öyrənmək qədim adətlərin üzərinə işıq saldığı kimi eyni zamanda, dil elementlərinin də bu prosesdə rolunu açıqlamış olur. Söz müqəddəsdir. Söz canlı qədər realdır. Sözüün qədrini bilmək vacibdir və mütləqdir. Qədim oğuzlar əgər bir-birinə söz verirdilərsə, demək, ona əməl etməli idilər. Bu, bir çox qədim cəmiyyətlərin, o cümlədən, qədim azərbaycanlıların mənəvi-əxlaqi dünyasında aparıcı yer tutan bir məsələdir. Bu gün bir azərbaycanlı hər hansı bir məsələ ilə bağlı kiməsə – istər azərbaycanlıya, istər qeyri-azərbaycanlıya hansısa məqamla bağlı söz verirsə, o sözü yerinə yetirməlidir. Əks təqdirdə ilk növbədə özü-özünü ləyaqətli bir insan saymayacaq.*

Gəlin, indi “söz vermək” məqamının işığında “Dədə Qorqud” dastanlarına nəzər salaq.

*Beyrək 12 boydan 2-də qəhrəman kimi yaddaşlarda qalır. Birinci, bilavasitə özünə həsr olunan hekayətdə o oğurlanır və kafir məskəni Bayburd qalasında 16 il əsir saxlanılır, sonra əsirlikdən qurtulur və evinə geri dönür. Beyrək “Dədə Qorqud” dastanlarında yeganə müsbət personajdır ki, sonuncu boyda öldürülür. Başqa heç bir qəhrəman ölmür – nə Salur Qazan, nə Uruz, nə Basat, nə Buğac, nə Bəkil, nə Şirşəmsəddin. Düzdür, Aruz Qoca xəyanətinin müqabilində öldürülür, amma Dastanda bu, real əmələ görə cəza kimi təsvir edilir. Ondan başqa heç bir qəhrəman ölmür. Bu, bilavasitə Sözlə bağlı məsələdir və qəhrəmanın verdiyi sözə xilaf çıxmasının səbəbindən baş verir. **Ricətin sonu.***

Beləliklə, Beyrək 16 ildir Bayburd hasarında əsirdir. Bəzən bu məqamı belə anlayırlar ki, Beyrəyin 16 il Bayburd qalasında vətən həsrətilə az qala bağı çatlayıb. Düşünülür ki, vətən həsrəti ilə yaşayan ilk qəhrəmanımız Beyrək olub. Amma dastan bizə nə deyir? Onun bizə demək istədiyi başqa mətləblər var. Dastanın dərinində başqa rüzgarlar əsir. Oxuyuruq:

“Məgər xanım, Bayburd bəyinin bir biki qızı vardı, hər gün Beyrəyi görməyə gəlirdi. Bir gün gəldi gördü Beyrək səxt olmuş”. Yəni, Bizim qəhrəmanın qanı qaralmışdır. Beyrəyin qanı niyə qaralıb? Çünki Beyrəyə bəzirganlar Oğuzdan xəbər gətiriblər. Sən demə, Yalançı oğlu Yalınıcıq xəbər aparıb ki, Beyrək öldürülüb. Oğuzda qan-qaraçılıqdı, yasdı. Baybura bəyin evində vay-şivəndi. Və indi də Banıçıçəyi Yalınıcığa ərə verirlər. Beyrəyin atası belə bir qərara gəlir ki, qoy mən bəxtimi bir daha sınayım və bəzirganları göndərim ki, bəlkə son dəfə oğlumdan bir xəbər gətirələr. O bəzirganları ki, Beyrək onları vaxtilə quldurlardan xilas etmişdi və Dədə Qorqud gəlib bu qəhrəmanlığına görə Beyrəyə ad vermişdi. Bu məqamla bağlı XII əsrdə yaşamış İngiltərə kralı Şirürəkli Riçard yada düşür.

O, xaç yürüşlərində fəal iştirak etmişdi və sonuncu səfərdən sonra Avropada xristian hökmdarlarından biri tərəfindən əsir edilərək bir qalaya salınmışdı.

Ricət.** İngilis kraliyyət tarixində ingilis dilində danışan ilk kral Şirürəkli Riçard (XII əsr) olmuşdu. Ona qədər ingilis kralları fransız dilində danışırdı. Plantagenetlər sülaləsi Fransadan gəlib İngiltərəni tutmuşdu və Harolddan başlayaraq onlar hamısı fransız əsilli krallar idi. Əgər diqqətlə fikir verilsə, ingilis dilində olan bir çox mədəni-maarif-sosioloji sözlərin sırf fransız mənşəli olduğu görünür. Digər tərəfdən, o sözlər ki kənd təsərrüfatı, əkinçilik, balıqçılıq, ümumiyyətlə, zəhmətkeş təbəqənin istifadə etdiyi sözlərdir, onların hamısı qədim yerli ingilis dilindən və İngiltərədə yaşayan müxtəlif millətlərin – anqların, britlərin dilindən qalıb. Bu dildə müəyyən yüksək üsluba, məsələn, diplomatik üsluba xas sözlə rastlaşanda isə onun fransız (roman) mənşəli olduğunu, kökünün fransız dilinə dayandığını asanlıqla görmək olar. İngilis dili öz-özlüyündə həmin bu müxtəlifliyi göstərir: İngilis dilində roman (fransız) mənşəli sözlər və ingilis mənşəli sözlər bir-birindən geneoloji baxımdan fərqlənir. **Ricətin sonu.

Şirürəkli Riçard xaç yürüşlərindən qayıdıandan sonra Almaniyaadan keçərkən yerli alman hökmdarlarından biri onu tutuqlayır və son dərəcə məxfi şəkildə əsir saxlanmasını təmin etmək istəyir. Onu hamıdan gizli saxlayırlar ki, harada olmasını heç kim bilməsin. Və İngiltərəyə xəbər sızmasın. Riçardın anası onu axtarmaq məqsədilə müxtəlif yerlərə çaparlar göndədirsə də, bu, heç bir nəticə vermir. Belə rəvayət edirlər ki, tacirlər Avropada yerləşən müxtəlif əlçatmaz qəsrlərin yanından keçərkən nəğmə oxuyub Riçardı çağırırlarmış. Onu

bu şəkildə axtarırlarmış. Deyilənə görə, qəsrlərin birində onlar məqsədlərinə çatırlar. Riçard onların səsinə səs verir və bununla da Riçardın harada olduğu bilinir. Bundan sonra Riçardın anası yerli hökmdar ilə alış-veriş apararaq oğlunun xilas edilməsini təşkil etməyə başlayır.

Eyni şəkildə Beyrəyin yerini bəzircanlar tapır. Hər iki hadisə müxtəlif millətlərə, məkanlara aid olmasına baxmayaraq, bir-biri ilə əslşən hadisələrdir! Bəzircanlar Bayburda gəlirlər, Beyrəyin harada olduğunu mahnı oxuya-oxuya tapırlar. Beyrək qalanın içindən onların səsinə səs verir və bəzircanlar Beyrəyə bildirirlər ki, sənin nişanlımı bugün-sabah ərə verəcəklər. Dastanı diqqətlə oxuyarkən görürük ki, Beyrək əsirlikdə olarkən özünü heç də vətən həsrətilə alışıb-yanan biri kimi yox, öz xeyrini yaxşı bilən və özünə əsirlikdə belə xoş güzəran qurmuş Oğuz Odisseyi kimi aparır. Dastan bu məqamı xəsisliklə, az qala “ötəri” şəkildə bir-iki cümlə ilə verir. Beyrəyin hər gün əsirlikdə şən və kefikök olması, deyib gülməsi (Bayburd bəyinin qızının sözlərini xatırlayaq) 16 il dustaqda olan şəxsin əzaba düçar bir həyatını təsvir edirmi? Etmir. Nahaqdan deyil ki, Beyrək Oğuz süjetində yunan mifologiyası ilə müqayisədə məhz hiyləgər Odisseyin “prototipidir”. Odisseyin yunan mifologiyasında ayaması "bic-hiyləgər" idi. Beyrək də eyni hiyləgərlik yolundadır. Beyrəyə vurulmuş və əsirlik həyatını onun üçün şən bir məkana çevirmiş bakirə kafir qızı Beyrəyin niyə qəmgin olduğunu ondan öyrənəndən sonra deyir ki, əgər mən səni orğanla (iplə) qaladan aşağı sallasam, sən sağ-salamat gedib nişanlığa varsan, gəlib sonra məni halallığa alarmısan? Beyrək ona belə cavab verir:

***“Qılıncıma doğranayım, oxuma sancılayım, əgər evimə-
eşiyimə sağ-salamat gedib çatarsam, sonra qayıdıb səni
halallığa almazsam”.***

Bu məqamı yadda saxlayaq. Bu, Beyrəyin söz verməyi

idi. Beyrək, süjetdən bildiyimiz kimi, sağ-salamat Oğuzla geri dönür, gəlib öz nişanlısının toyunda iştirak edir. Bu, toyu öz toyuna çevirir. Xatırlayaq ki, eynən Odissey də İtaka adasında Penelopanın toyunda iştirak etmişdi. Penelopanı da gənc aristokratlar hər biri özünə arvad eləmək istəyirdi. Odissey onları pərən-pərən salmışdı. Beyrək də öz toyunda iştirak edir, onu da Oğuzda tanımırırlar. Uzun illərin “həsrətindən” sonra Banıçıçəyi Beyrək bu dəfə həqiqətən də alır və Yalançı oğlunu əməlinə peşman edir. Toy-büsat yenidən qurulur.

Bəs bundan sonra nə baş verir? Beyrək kafir qızına verdiyi sözü yerinə yetirirmi?! Yerinə yetirmir! O, geri dönür, yoldaşlarını xilas edir, amma kafir qızını halallılığa almır. Demək, o, verdiyi sözü tutmur, ona əməl etmir. Bu şəkildə mif təfəkkürü ilə yazan Dastan yaradıcısı Dədə Qorqud digər Oğuz gənclərinə örnək olmaq üçün Beyrəyi məhvə düçar edir. Beyrək verdiyi sözün qurbanına çevrilir. Bu, çox vacib məqamdır. Qədim dünyanı başa düşmək üçün qədim dünyanın sakinləri olan azərbaycanlıların bu və ya başqa hərəkətinin gizli səbəbini anlamaq üçün bir açar ola bilər.

§2. Dastanda dövlətçilik rüşeymləri

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında dövlətçilik prinsiplərinin rüşeymləri özünü açıq-aşkar şəkildə göstərir. Məsələn Dastanda Xanlar xanı statusu var. Xanlar xanı deyərkən, burada piramidalaşmış, cəmiyyətin onurğa sütunu olan monumental hakimiyyətin başçısından söhbət gedir. Düzdür, Xanlar xanı Bayındır xan bir obraz kimi bir az statik obrazdır. Hərəkətsizdir. Bu günkü siyasi müstəviyə çevirsək, o, qanunverici orqanın başında durub. Qərarlar qəbul edir, qiymət verir, strateji yaşam xətləri müəyyənləşdirir. İcraedicilik funksiyasını isə onun kürəkəni Salur Qazan yerinə yetirir. O, bəylərbəyidir. Baş sərkərdədir. Hər hekayətin sonunda Oğuz bəyləri mərkəzi qüvvə ətrafında, yəni, onun ətrafında birləşərək düşmən üzərinə vuruşa gedirlər. Dastanda bəylər həm də məşvərətçi qüvvə kimi iştirak edir, onlar Xanlar xanının məclisində “sağda oturan sağ bəylər” və “solda oturan sol bəylər” kimi düzən saxlayırlar. Onların söz demək, qərar qəbulunda iştirak eləmək səlahiyyətləri var. Oğuz cəmiyyəti o dövrün demokratik prinsiplərini reallaşdıran bir cəmiyyət olmuşdur. Bu, artıq mərkəzləşdirilmiş bir idarəçilik sistemidir. Deyildiyi kimi hər hekayətin sonunda bütün bəylər bir yerə yığışıb başı qeylü-qalda olan hansısa personajın köməyinə gedirlər. Bunu məhz Salur Qazan təşkil edir. Salur Qazan özü də tək-tənha Qaraca Çobanla düşmən üzərinə gedərkən arxasınca ona kömək üçün bütün oğuz eli – oğuz cəngavərləri gəlir.

Bir qədər yuxarıda qeyd edildi ki, Bayındır xanın məclislərində belə bir dəqiq “protokol” cizgisi var: Sağda oturan sağ bəylər, solda oturan sol bəylər. Bunun dərininə getsək, yenə də hərbi situasiyanın cəmiyyətdə modelləşdirilmiş variantını görürük. Çox güman ki, sağda oturan sağ bəylər hücum zamanı sağ cinahda yer tutan sağ cinah bəyləri, solda oturan bəylər isə

bəmin hücum zamanı sol cinahda döyüşən sol cinah bəyləridir. Beləliklə, biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında cəmiyyətin o dövr üçün idarəçiliyinin modelləşdirilmiş bədii əksini görürük.

Başqa bir məqama diqqət yetirək. Dastanda ov səhnələri tez-tez təkrar olunur. Ən müxtəlif səhnələrdə bəylərin ov etməsinin şahidi oluruq və bir çox hallarda elə ovda olarkən onların başına müxtəlif bələlər gəlir. Bu ova çıxma məqamı şifrələnmiş bədii informasiya xarakteri daşıyır. Bəlkə də bu, şifrələnmiş şəkildə hansısa bir akına, basqına, başqa məkana hücum etmək kimi də qeyd edilə bilər. O dövr talançılıq ideologiyası və həsrəti ilə yaşayanların dövrü idi. Bunun ən bariz nümunəsini qədim Yunan məkanında görürük. Troya müharibəsinin Gözəl Yelena üzündən başlamasını düşünənlər ədəbi-mifoloji təxəyyülün əsirliyindən yaxa qurtara bilməyənlərdir. Troya müharibəsi, əslində, talançılıq ehtirası üzündən baş vermişdi. Gözəl Yelenanın qaçırılması bədii bəhanədən başqa bir şey deyildi. Adını nə qoydular?! Guya qədim yunanlar Troyaya getdilər ki, Menelayın Paris tərəfindən qaçırılmış sevimli arvadını geri qaytarsınlar. Bunların heç bir başqa niyyətləri yox imiş. Arvad, əslində, özü qaçıb gedib. Menelayı Parisə dəyişib. Evinə, yurduna xain çıxıb. Cəzaya layiqdir. Qədim yunanlar onu geri qaytarıb islahını edəcəkdilər?! Amma başqa bir yozum da ola bilər. Bəlkə Menelay və onun ordusundakı digər yunanlar öz mifoloji əqləri ilə düşünürdülər ki, Gözəl Yelenanı Paris oğurlayıb zorla Troyaya qaçırıb və indi o, əsirlikdə zülm və əzab içindədir. Bəlkə belə düşünənlər də, yaxud özünü aldadanlar da olmuşdu. İstənilən halda real tarix və mifoloji tarix yenə üz-üzə, qarşı qarşıyadır. Əsl səbəb isə, yəqin ki, real tarix deyəndir – yunanlar Troya üzərinə heç bir başqa məqsədlə yox, məhz talan eşqi ilə getmişdilər. Bizim “Dədə Qorqud” dastanında da bir yerdən başqa yerə talançılıq marağı ilə gedən oğuzlar və onların üzərinə talançılıq ehtirası ilə gələn düşmənlər təsvir edilib. Yəni,

belə bir dövrdə bəlkə də həmin o ov səhnələri öz-özlüyündə şifrələnmiş hərbi müdaxilələrin bir növ, bədiiləşdirilmiş təsvirindən başqa bir şey deyil. Hərbi müdaxilə – ov və yaxud hərbi müdaxilə – bəhanə. Hər iki hal qədim və düşündürücüdür.

Bir məqam xüsusi vurğulanmalıdır. Bu, Dastanda öz əksini tapan və Oğuz cəmiyyətinə, yəni, qədim Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan ədalət prinsipidir. Ədalət prinsipi, əslində, demokratiyanın bünövrəsində duran prinsiplərdən biridir. Eyni zamanda bu prinsip azərbaycançılığın da formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. “Basat Təpəgözü öldürdüğü boy” da Təpəgöz Dədə Qorqudla anlaşıb, yeməyə gündə iki adam, 500 qoyun istəyir. Bu razılaşmadan sonra bizi düşündürən bir məqam ortaya çıxır. Cəmiyyətdə bu məqam nə cür qəbul edilir və problem nə cür həll edilir? Dastan deyir “4 oğlu olan birin verdi, 3-ü qaldı. 3 oğlu olan birin verdi, 2-si qaldı. 2 oğlu olan birin verdi, biri qaldı. Məgər xanım, Oğuzda bir qoca arvad vardı, oğlu-qızı qalmamışdı. Dedi ki, gedim Uruzun yanına, bəlkə, bir əsir verə. Çünki, akından təzə gəlib”.

Qarı Uruzun yanına getməmişdən əvvəl mətndə belə bir cümlə oxuyuruq. “Məgər yenə növbə fırlanıb ona çatdı”. Deməli, Təpəgözə yemək üçün verilənlərin növbəsi var idi. Bu məsələnin həlli üçün növbə yaranmışdı və cəmiyyətdə tutduğu yerdən asılı olmadan - kimin sağda, kimin solda oturmasından, kimin bəylərbəyi, kiminsə sıradan biri olmasının fərqi yox idi. Hamı növbəsi çatanda öz payını verməli idi. Əslində, bu növbə prinsipi cəmiyyətdə ədalət prinsipinin təzahürüdür. Növbə gəlib konkret adama çatdığında o, yenə də kimisə öz evi tərəfindən, öz evinin adından qurban verməlidir. Qədim cəmiyyət üçün bu, əsl ədalət prinsipidir “Mən Salur Qazanam, mən adam verməyəcəyəm”, yaxud mən Şir Şəmsəddinəm, Yeynəyəm, Aruzam, filankəsəm və bu növbə mənə aid deyil” – Dastanda bu cür ideoloji yanaşma yoxdur. Ədalət prinsipi ilə həmin növbə

saat əqrəbi kimi fırlanırdı və yenə də əqrəb həmin ailənin üzərinə gələndə o, öz sözünü deməli, öz borcunu verməli idi idi. Bu son dərəcə ciddi və demokratik rüşeym kimi diqqəti çəkə bilən bir məqamdır.

Və yaxud Dastanda tez-tez işlədilən belə bir cümlə var: “Bəylər, siz nə dersiniz?” Məşvərət zamanı qərar qəbul edilməlidir, məsələn, ova çıxmaq haqqında (ova çıxanda 3-5 nəfər getmirdi, yüzlərlə insan qoşulurdu bu prosesə və bu, təntənəli bir hala çevrilirdi, bəlkə də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu, bir hərbi səfər idi) qərar qəbul edilərkən məhz məsləhətləşmə məqamı özünü göstərir. Aruz Qocanın həтта Salur Qazana düşmənçiliyinin səbəbinin dərinliklərinə getmək istərsək belə bir cümləni yada salmalıyıq. O cümlə bizə çox şey deyir.

Bir dəfə Salur Qazan hərbi səfərə getmək istəyəndə Aruz Qoca digər bəylərin yanında ona belə bir sualla müraciət etmişdi: “Sası dinli Gürcüstan ağzına gedirsən, təhlükəli yerdir. Ordun üzərinə kimi qoyursan?” Nəyə görə Aruz bu sualı verir? Aruz Salur Qazanın dayısı idi, bəlkə o istəyirdi ki, Qazan elə onun özünü orduya başçı qoysun?! Salur Qazan isə cavabında ona deyir ki, oğlum Uruz 500 igidlə ordum üzərinə qoyulsun. O öz yerinə müvəqqəti də olsa oğlunu təyin edir. Aruz Qocanın Qazana incikliyinə əsl səbəbi bu deyilmi?! Və Dastanda bunun səbəbi kimi göstərilən Qazanın evinin yağmalanmasına çağrılmaması bəlkə mifoloji bəhanədən başqa bir şey deyil?! Qazanla dayısı arasındakı düşmənçiliyin mənbəyi burdan gələ bilməzmi?!

Sonradan Salur Qazanla Aruz Qoca arasında bəzən anlaşılmayan münasibətlərin zaman-zaman gərginləşməsi, Aruzun Salur Qazanı saymamazlıqda günahlandırması və son damla olaraq indicə söylədiyimiz kimi Qazanın evini yağma elətdirəndə Dış Oğuzu çağırılmaması... Mətnə görə, Aruzu Salur

Qazana belə hallar düşmən etmişdi. Deməli, faktiki olaraq, Aruz Qocanın İç Oğuzla düşmən olmasının səbəbkarı Salur Qazandır. Ən azından o, evini yağma elətdirəndə, Aruz Qocanı və onunla bir yerdə Dış Oğuz bəylərini bu yağmaya çağırmalı idi. Çünki, bu, həmişə belə olmuşdu.

Ricət.** Oğuz daxili “yağma” nədir? Bunun çox maraqlı izahı var. Əslində, bu adət də o dövr üçün demokratiyanın bir elementi kimi özünü göstərir. Adətə görə ildə bir dəfə Salur Qazan halalının əlindən tutub evindən çıxarmış. İç Oğuzla Dış Oğuz bəylərinə evinə girməyə izin verəmiş və kimin ürəyindən nə keçirsə o evdən götürə biləmiş. İmkansızlara kömək eləməyin bu primitiv formasının özü də demokratiya qığılcımı kimi qəbul edilə bilər. **Ricətin sonu.

Bir dəfə isə Salur Qazan yağmaya Dış Oğuz bəylərini çağırır. Yağmada yalnız İç Oğuz bəylərinin iştirak etməsi Dış Oğuz bəylərinin gözündə ədalət prinsipinin pozulmazsıdır. Daha geniş götürsək, burada qədim demokratiya prinsipi pozulur. Amma əgər bir prinsip pozulursa, deməli, o, var idi. Məsələnin məhz bu tərəfindən danışmaq vacibdir. Prinsip pozulduğu üçün Dış oğuzların başçısı Aruz Qoca bu pozuntuya qarşı üsyan edir. Deməli, belə çıxır ki, Aruz Qoca demokratiya uğrunda ilk mübarizəyə qalxanlardandır. Bədəlini də özü çəkir. Baş bədəmindən ayrılır.

Yağma ilə bağlı məsələ, yəni, talan edilmiş malın ədalətli bölüşdürülməməsi digər yozumda, əslində, üsyanın üzvə olan səbəbi idi. Dərin səbəb isə Aruzun Qazandan incikliyi ola bilərdi. Bir tərəfdən o dövrün ədalət prinsipi pozulmuşdusa, digər tərəfdən qədim inanclardan biri – dayı haqqı (avankulat) tapdanmışdı. Onu da əlavə etmək olar ki, ibtidai insan bu şəkildə qədim mənəvi buxovlara son qoymağa çalışırdı. Anaxaqanlıqın

ən vacib elementlərindən biri olan avankulatdan qurtulmağa çalışırdı.

Hansı tərəfdən baxırıqsa baxaq, istənilən halda bu hərəkətilə (Dış Oğuzu adətin icrasından kənarlaşdırması ilə) Salur Qazan nəyin əsasını qoyur? Təfriqəliyin və ayrı seçkiliyin. Ona görə də Aruz Qoca üsyan edir və bu üsyanın lap elə başlanğıcında Beyrək öldürülür. Daha sonra qarşı-qarşıya gələn qüvvələr bir-birini məhv etməyə qalxır. İç Oğuzla Dış Oğuz üzbəüz durur. Bu mübarizədə Qazan qalib gəlir. Və Salur Qazan Aruz Qocanın başını qardaşı Qaragünəyə kəsdirir. Bununla da bu qarşıdurmanın dərinləşməsinin qarşısı alınır. Qazanın qalib gəlməsi, əslində, qədim primitiv dünyadan ayrılmağın çox ciddi bir addımına çevrilir. Eyni zamanda demokratiyadan mütləqiyyətə gedən yolu da dərinləşdirir. Dastanın aşkar mətnində hər şey adidən adi görünür. Amma bu mətnin gizli qatında adidən adi görünənlər son dərəcə ciddi və məntiq baxımından özünü doğruldan “səbəb-nəticə” prinsipinə uyğundur. Beləliklə, biz görürük ki, bədii ədəbiyyatımızın ilk üsyanı kimi qiymətləndirə biləcəyimiz Dış Oğuz üsyanının öz məntiqi yox deyil. Azərbaycançılıq tarixində bu üsyanın bədii və eyni zamanda siyasi əhəmiyyəti danılmazdır.

***Ricət.** Biz “təbiət-mədəniyyət” qarşıdurması barəsində artıq danışmışıq. “Dədə Qorqud” dastanında Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyda Basat təbiətin qoynundan qopardılıb gətirilir, amma o yenə meşəyə qaçır və Dədə Qorqud gedib meşədən onu evinə qaytarır. Bunlar hamısı təbiətlə mədəniyyətin qarşıdurmasıdır. Təbiət və ona xas atributlar Dastanda başqa formalarda da özünü göstərir. Qədim xalqların həyatında özünü göstərən avankulat adlı bir kult var. Avankulat dayı hökmranlığı, dayının üstünlüyü deməkdir. Matriarxat dövründən qalma bir*

kultdur. Dayı kultu qədim, primitiv insan üçün həmişə vacib olub. Təbiətin qoynunda yaşadığı qədim bir zamanda yalnız anasını tanıyan insan, təbii ki, dayısını da tanıyırdı. Əmisini heç tanımazdı. Dayısını isə tanıdığına görə dayı kultu yaşayıb. Dayısının başını kəsməsi Salur Qazanın həm də təbiətə qarşı çıxması idi. insanın təbiətə qarşı çıxması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bu şəkildə də öz əksini tapır.

Ricətin sonu.

Bütün bu deyilənlər bir daha onu təsdiq edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, prinsip etibarilə, anaxronik dastandır. Yəni, burada həm Dastan mətninin son dəfə qələmə alınmasının real tarixi olan XV əsr hadisələri öz təsvirini tapmışdır. Həm Dədə Qorqudun özünün yaşadığı dövrə işarət var (Müqəddimənin ilk cümləsini yada salaq: “Rəsul Əleyhüssalam dövrünə yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu”), həm qədim yunan mifləri ilə paralellər var, həm də daha dərin, əlçatmaz bir dövrə – insanın təbiətin içində olduğu, idarəçiliyin hələ özünü göstərmədiyi, cəmiyyət üzvü və başçı arasında münasibətlərin hələ formalaşmadığı primitiv dövrə işarələr var. Biz bunları Aruz Qocanın timsalında – cəmiyyət üzvü Aruz Qocaya cəmiyyət başçısı Qazanın münasibətinin timsalında və Basatın atasına (ailə başçısına) münasibətinin timsalında görürük. Beləliklə, bir daha onu qeyd etmək qalır ki, dastanın əsl möhtəşəmiliyi ən müxtəlif tarixləri bir-birinə həmahəng şəkildə bağlamasında və bitkin, gözəl bir bədii təqdimatda bu günə qədər gətirib çıxarmasındadır.

§3. “Kitabi-Dədə Qorqud” – möhtəşəm quruluş

Azərbaycançılıq məfkurəsinin, azərbaycançılıq ideallarının dərininə vardığıca məlum olur ki, elə məqamlar, elə dayanacaqlar var ki, onlarda biz hökmən durub nəfəs dərməliyik. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları barədə, xüsusilə, onun quruluşu ilə bağlı məsələlərə özəl olaraq yanaşmaq lazım gəlir. Elə buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları bugünkü azərbaycançılıq dünyagörüşünün formalaşmasında hansı rolu oynayıb sualına cavab verərkən ilk öncə bu dastanın bütöv şəkildə quruluşundan və tərkib hissələrindən söhbət açmalıyıq.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın qədim zamanlardan bəri yaratdığı çox möhtəşəm bir abidə olaraq, prinsip etibarilə, azərbaycanlı təsəvvür və təfəkkürünü, mentalitetini, özünəməxsusluğunu son dərəcə aydın şəkildə ifadə edir. Dünya xalqlarının yaratdığı mədəni abidələr müxtəlif biçimdə olur. Xalqın yaratdığı dil abidəsi, ədəbi abidə, tarixi abidə, arxeoloji abidə və b. var. Məsələn, Füzulinin əsərləri küll halında Azərbaycan xalqının böyük bir mədəni abidəsidir. Və yaxud dil abidəsi kimi qeyd edəcəyimiz lüğətlər, ensiklopediyalar var. Məsələn, M.Kaşğarının “Divani-Lüğəti-türk” əsərini, Orxon-Yenisey abidələrini qeyd edə bilərik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bunların hamısından çox incə bir xüsusiyyəti ilə seçilir. O xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına ancaq ədəbi abidə deyə bilmərik. O həm də dil abidəsidir. Yalnız dil abidəsidirmi? Xeyr. Həm də tarixi abidədir, eyni zamanda kulturoloji-mədəni, etnoqrafik bir abidədir. Sadaladığımız bütün bu elmi istiqamətlərin hər birinin izinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlmək olar. Orada qədim azərbaycanlıların tarixi, dünyagörüşü, dili, etnoqrafik xüsusiyyətləri, mentalitet

məsələləri, fəlsəfi dünyagörüşü küll halında öz əksini tapıb. Elə bil ki, dastan bütün bunları özündə akkumulyasiya edib. Baxmayaraq ki, Dastana daxil olan hekayələrin konkret süjeti var və onlar hərbi səfərlər, sevgi-məhəbbət, intriqa və qarşıdurmalar haqdadır, eyni zamanda bir küll olaraq onların (hekayələrin) hamısı bir yerdə, monolit şəkildə vahid fəlsəfi, kulturoloji, didaktik bir bütövdür. Həqiqətən, 12 boy və bir müqəddimədən ibarət olan bu dastan (boy deyəndə müstəqil hekayət nəzərdə tutulur. Məhz hekayət. Hekayə yox, çünki bu məqamda bizi müasir hekayə sözü çaşdırar) eyni zamanda, öz boylarının bir-biri ilə sıx daxili əlaqəsini saxlayan son dərəcə bütöv bir dastandır. Biz buna həm 12 hekayətin bir yerdə cəmləşdiyi bütöv dastan, həm də 12 hekayətdən ibarət dastan və ya dastanlar deyə bilərik. Möhkəm quruluşa malik bu Dastan daxili mahiyyətinə, ruhuna görə bir cəngavərlik dastanı kimi səciyyələndirilə bilər.

***Ricət.** Bu məqamda yada “Don Kixot” düşür. XVI əsrdə Renessans dövründə ortaya çıxan bu əsər özündən əvvəlki bütün cəngavərlik romanlarına rişxənd, kinayə bəsləyən və onlara son qoymaq məqsədilə yazılmış ironik bir roman idi. Cəngavərlik romanları həm Qərbdə, həm Şərqdə orta əsrlərdə çoxaldıqca çoxalan bir ədəbi növə dönmüşdü. Servantes bu əsərlərin qəhrəmanlarına güllüdü. “Don Kixot” romanı bu güllükdən yarandı. Don Kixotun timsalında Servantes bütün o ideyaları daşıyan insanlara lağ etdi.*

Ricətin sonu.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da Şərqdə Oğuz cəngavərlik dastanlarından biri idi. Kimdir Salur Qazan?! Cəngavərdir, bəylər bəyidir. Beyrək, Basat, Qanturalı, Uruz – bunlar hamısı bəy nəslindən olub qorxmaz igidlər, yeri gələndə düşmən

üstünə təkbaşına gedə bilən, elini-obasını düşməndən canı bahasına qoruyan, yurdu bədheybət qüvvələrdən (burada artıq mifologiya alanına giririk – Təpəgöz motivini yada salaq) xilas edən qəhrəmanlardır, cəngavərlərdir. Təpəgöz vətənə, elə-obaya, bütövlükdə o, zamankı Azərbaycana bir bəla idi. İndiki müasir dövr üçün onu modelləşdirsək, o bəla bizə haradan gəlir?! Bədxah qonşularımızdan gəlir. Onları da Təpəgöz kimi təhlükəli vəhşi varlıq olaraq qəbul etmək lazımdır. Buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı cəngavərlər həm böyük ülvəli məhəbbətlə bir-birini sevən gənclərdir, həm də oğuz elini, bu günkü anlayışlarla desək, Azərbaycanı qorumağa hazır olan qızlı, oğlanlı cəngavərlərdir. Təpəgözdən nə cür bəla gəlirdi?! Təpəgöz Oğuz elinə gələn suyun qabağını kəsmişdi, Oğuz su buraxmırdı. Yeməyə adam və qoyunlardan ibarət sürü istəyirdi. Bu, Oğuz eli üçün böyük bəla idi. Basat Təpəgözü məhv etməklə bunun qarşısını aldı. Əslində, Basat Təpəgözü Təbiətin kortəbii qüvvəsi kimi məhv elədi. Deməli, təbiət qüvvələrinə qarşı mübarizə dastanının iştirakından bir qırımları xətt kimi keçir. “Dədə Qorqud” un tarixi bu tarixsiz dövrün içindən başlayır.

***Ricət.** Məşhur Argentinalı yazıçı Borxes Servantesin “Don Kixot” romanı ilə bağlı bir hekayə yazıb. Bu hekayənin qəhrəmanı qarşısına məqsəd qoyur ki, “Don Kixot” əsərini XX əsrdə yenidən yazsın. Bu ola bilərmi?! Borxes göstərdi ki, bu ola bilərmiş və eyni zamanda ola bilməmiş. Deməli Servantesin “Don Kixot” əsərini təzədən yazmağı qarşısına məqsəd qoyan şəxs ilk olaraq müəllifi yaxşı tanımalıdır, əsəri ən incə məqamlarına qədər analiz etməlidir, o dövr haqqında maksimal məlumatla malik olmalıdır, yazdığı mətndə öz dəst-xəttindən imtina etməlidir, belə bir dəst-xətt qətiyyənlə bu mətndə olmamalıdır və s. və i.ə. Amma birinci növbədə sadalananlardan*

daha əvvəl bir məsələni həll etmək lazımdır. Ən əsas şərt budur: Əgər sən XVI əsrdə yazılmış bir əsəri yenidən yazmaq istəyirsənsə və sən özün XX əsrin adamısan, gərək arada duran dörd əsrdən tamamilə təcrid olunasan. O dörd əsrdə insanlıq nəyi qazanıbsa, onu beynindən siləsən. Paravoz sənin beynində olmamalıdır, təyyarə, televizor olmamalıdır. Sən o dövrün içinə arada olan əsrlərdən təmizlənmiş şəkildə girməlisən. Sən XVII, XVIII, XIX əsrlərdə baş vermiş bütün hadisələrdən kənarlaşmalısən. Onları unutmalsən. Borxesin qəhrəmanı sonunda buna nail olur və “Don Kixot” romanını yenidən yazır. Hər halda Borxes belə deyir.

*Borxes hekayəsinin sonunda iki parçanı nümunə kimi gətirir – biri Servantesin “Don Kixot”undan, o biri də həmən o müəllifin “Don Kixot”undan. Borxes tamamilə eyni parçaları oxucunun diqqətinə çatdırır və elə oradaca öz mətninin içində oxuculara müraciətlə soruşur: “Görürsünüz, bu parçalar bir-birindən necə fərqlənir?” Ancaq hər iki parçanı dəfələrlə diqqətlə oxusaq, biz onların arasında bir vergül fərqi belə görə bilmərik. İki “Don Kixot” yoxdur, iki təsəvvür var. Borxesin ikiyə haçalanmış münasibəti var. Bəs nə üçün yeni “Don Kixot” yaranma bilmədi?! Bu, təbii ki, ədəbiyyatın və Borxesin sirridir. **Ricətin sonu.***

IV HİSSƏ

"DƏDƏ QORQUD" DASTANI VƏ YUNAN MİFOLOJİ MOTİVLƏRİ

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Azərbaycan və azərbaycançılıq üçün vacibliyindən, ümumiyyətlə, dünya mədəniyyəti üçün əhəmiyyətindən xüsusi mövzu olaraq çox danışmaq olar. Elə dastanlar var ki, ancaq onları yaradan xalqlara məxsus olmur. Onlar bütün bəşəriyyətə məxsus olur. Məsələn, "Nibelunqlar haqqında nəğmə" dastanı qədim germanlann ən böyük mədəni-mənəvi abidəsi olaraq ancaq german xalqlarınamı aiddir? Xeyr, bu, bütün insanlığın bədii təfəkkürünün nailiyyətidir. Və yaxud "Beovulf" dastanı ancaq ingilislərinmi dastanıdır? Xeyr. Çünki, bu dastanlar öz yaranışlarında, öz mahiyyətlərində həm aid olduqları millətə xas xüsusiyyətləri, həm də bəşəriyyətə xas xüsusiyyətləri özündə saxlayır. Yunan dastanları, yunan mifləri də belə mədəni-mənəvi abidələr sırasına daxildir, hətta bu sırada öncül yer tutur desək, səhv etmərik. "Kitabi-dədə Qorqud" dastanı da həmçinin. Bu hissədə biz "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ilə yunan miflərinin bir-biri ilə oxşarlığı, paralel xüsusiyyətləri və variantlıqları barədə söz açacağıq.

Biz öz azərbaycançılıq mahiyyətimizi nə zaman daha dəqiq, daha ölçülü və sahmanlı-sistemli şəkildə duya bilərik?! Bunun iki yolu var. Birinci yol, sadəcə, özümüzü öyrənməklə, öz içimizə nüfuz etməklə. Və ikinci yol — özümüzü kimlərləsə müqayisə etməklə. Yuxarıda adını çəkdiyimiz qarşıdurmalardan biri də "öz – özgə" qarşıdurması idi. O burada da özünü göstərir. Bu qarşıdurma ilə bağlı biz nəyə hazır olmalıyıq, nəyi həyata keçirməliyik?! Cavab budur. Bizi bir tərəfdən "özümüz" maraqlandırmalıdır, digər tərəfdən – "özgələr".

Müqayisə etmədən biz öz mahiyyətimizin nədən ibarət olduğunun adekvat qiymətini heç bir zaman aydınlaşdırma bilməyəcəyik. Çünki bu dünyada hər şey müqayisə nəticəsində ortaya çıxıb öz həqiqi qiymətini alır. Aydın ki, Azərbaycanın bu gün hər hansı ölkə ilə diplomatik-siyasi-iqtisadi-mənəvi-mədəni münasibətini əgər region kontekstində götürsək, obyektimizi, yəni, Azərbaycanı daha dəqiq öyrənmiş olarıq. Hətta, belə deyək, Fransa ilə Azərbaycan münasibətlərini Fransa – İngiltərə münasibətlərinin fonunda götürsək, bir qədər daha yaxşı dərk edə bilərik. Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərini Azərbaycanın İsrailə, ərəb ölkələri ilə, türk dövlətləri ilə münasibəti fonunda nəzərdən keçirsək, yenə də mahiyyəti daha dərinləndirə bilərik. Eyni şəkildə bütün digər dastanlar, mənəvi-mədəni abidələr də ancaq öz-özlüyündə öyrənilərsə, həqiqi qiymətini ala bilməz. Müqayisə məqamının mövcudluğu qaçılmazdır.

Görkəmli alman filosofu İmmanuel Kantın bizim sözlərimizi dolayısı ilə təsdiq edən belə bir məşhur ifadəsi var. Kant deyir: “Öz-özlüyündə! O, bir heçnədir”. Bizim özümüzün öz daxilimizi, mənəviyyatımızı, subyektiv davranış prinsiplərimizi başqaları ilə müqayisə etmək rejimində daha dəqiq qurmaq imkanımız var. Məşhur psixoterapevt Yunqa görə, insan şəxsiyyəti iki tipə bölünür. 1-ci tip ekstravert, 2-ci tip isə intravert adlanır. Ekstravert o tipdir ki, o, hamıya açıqdır. Asanlıqla ünsiyyət qura bilir, asanlıqla dostlaşa bilir. İnavert isə özü öz üçün qapanmış tipdir. Bu tiplər qəti sərhədlərlə bir-birindən ayrılmır. Aralarında keçid məqamlarının olması labüddür. Əsas məsələ ümumi prinsipləri müəyyənləşdirməkdir. Heç bir tip təmiz şəkildə mövcud olmur. Bu müddəanı dastanlar müstəvisinə ekstrapolyasiya etsək (kəçürsək), orda da tipoloji cəhətdən eyni vəziyyətlə qarşılaşdığımızı görərik. Özünə qapanmış, yəni, başqası ilə əlaqəsi olmayan dastanlar olduğu

kimi müxtəlif coğrafi məkanlarda müxtəlif xalqlara məxsus xüsusiyyətlərə malik olan, onları birləşdirən dastanlara da rast gəlmək mümkündür. Bu müstəvidən yanaşsaq "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ekstravert tipə malik bir dastan kimi nəzərdən keçirilə bilər. Əlbəttə ki, bu bölgünün şərtliyini heç bir halda unutmamaq olmaz və bu istiqamətdə daha dərinlərə irəliləməyi düşünmək kifayət dərəcədə riskli və bədbin sayılardır.

Biz azərbaycanlı xarakterini müəyyənləşdirərkən hər hansı psixoloji məsələni, məsələn, tez ünsiyyət qurmaq xüsusiyyətini azərbaycanlı üçün tipik sayıb bilərik, amma özünə qapanmaq xüsusiyyətinə, qeyd etməliyik ki, bir az nadir halda rast gəlirik. Deməli, Yunqun bu ikili qarşılaşdırmasından istifadə etsək, biz bir azərbaycanlı xarakterinin müəyyən psixoloji dərinliklərinə enə bilərik. Bu ikili qarşılaşdırma ancaq azərbaycançılıq istiqamətində deyil, hər hansı bir insana bütün həyatı boyu lazım ola biləcək bir meyardır. Hansısa insanla ünsiyyət qurmaq çətin olanda yada salmaq olar ki, bu adamın şəxsi təqsiiri deyil, bu hal həmin adamın tipindən gələn özəllikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qarşıdurma dilimizə də öz əks-sədasını ötürmüşdür. Bəzilərinə xas belə bir psixoloji durum var: adına adamayovuşmaz deyilir. Mahiyyətə getmədən də görmək olur ki, bu durumun sahibi ona ünvanlanan suallara cavab verərkən yubanır. "Adın nədir?" soruşursan, adını deyib durur. Hər hansı suala cavabını ləngiyərək və duruxa-duruxa son dərəcə konkret şəkildə verir, amma söhbətin davamına qəti maraqlı deyil, ünsiyyəti uzatmır, öz növbəsində soruşmur ki, bəs sənın adın nədir? Bu artıq Yunga görə, intravert tipə məxsus adamdır. O biri tip də son dərəcə maraqlıdır. Belə bir misal. Birisi sənınlə bir yerdə avtobusa minir. Gəlib yanında outrur. Bir də avtobusdan düşəndə "ayılırsan" ki, bu adam avtobusda sənınlə dost olub düşüb. Aranızda çox səmimi ünsiyyət baş tutub. Sözdən söz, söhbətdən söhbət doğub.

Sən onun haqqında, o sənin haqqında demək olar ki, hər şeyi bilirsiniz. Bu adam isə tipinə görə ekstravertdir.

“Kitabı Dədə Qorqud” dastanında da bu cür halla rastlaşa bilərik. Biz burada, xüsusilə, ata-oğul münasibətlərinin işığında oğulun ata sözünü iki etməməsinin, ona hörmət qoymasının və əgər ata sözündən çıxılırsa, Dədə Qorqudun həmin gəncə öyüd-nəsihət verməsinin şahidi oluruq. Dastandaxili ekstravert münasibətlər digər introvert münasibəti üstələyir. Introvert tipə Dastanda rast gəlinmir. Bəlkə də bu ondandır ki, primitiv və qədim tarixi dövrdə bu tipin üzə çıxıb formalaşması, prinsip etibarilə, mümkün ola bilməzdi, çünki burada psixoloji yüklənmələr hələ özünü göstərmir. İstənilən halda Dastanın psixoloji "durumu" bu günkü cəmiyyətimizin tam olmasa da bir güzgüsüdür, deyə bilərik. “Kitabi-Dədə Qorqud” azərbaycançılığın mənəvi konstitusiyasıdır, düşünə bilərik. Əslində, ekstravert tipin qədim cəmiyyətlərdə aparıcı mövqeyə malik olması səbəbi cəmiyyət üzvünü cəmiyyətə daha sıx şəkildə bağlamaq cəhdidir. Belə olarsa, o zaman introvert tipin də Dastandakı təzahürü gənc və təcrübəsiz adamın öz ətrafındakı bu sərhəddi vurub dağıtması, insuasiyadan keçməsi və cəmiyyətə daxil edilməsi halı sayıla bilər. Introvert tipdən ekstravert tipə keçidi Dastan boyu belə müşahidə etmək mümkündür. Bu və bir çox başqa məqamlara istinadən qətiyyətlə demək olar ki, Yunqun göstərdiyi tiplər psixoloji aləmin zəif, ilkin bəliirləri kimi hələ qədim dastanımızda özünü büruzə verirdi.

Bir qədər əvvəl işlədiyimiz bu ifadəyə bir daha diqqət yetirək. Qeyd etdik ki, “Kitabi Dədə Qorqud” azərbaycançılığın mənəvi konstitusiyasıdır. Bu mənəvi konstitusiya, bu mənəvi bünyə, mənəvi əsas ilə biz hara qədər gedə bilərik, Azərbaycanın bugünkü, lap elə o, dövrkü coğrafi və mənəvi sərhədlərindən kənara çıxma bilərikmi? Bizi kim tanıyar? Bizə kim sevinər? Biz kimin üçün maraqlı ola bilərik?! Hansı

prinsiplər var ki, azərbaycanlı o prinsiplərlə silahlanıb bir Avropa ölkəsinə gələr və orada özünü yad ünsür kimi hiss etməz?! Bəşər mənəviyyatının ortağ nöqtələrində azərbaycanlı özünü necə hiss edir?! O öz kökündən gələn səsləri eşitməyə hazırırmı, yoxsa bu geniş dünyada gördüyümüz hər şey bizim üçün yenidir?!

Bu suallara cavab olaraq onu qeyd edək ki, bizim qədim zamandan bəri bölüşdüyümüz ortağ mənəvi dəyərlərlə yanaşı, eyni zamanda daha sonradan qəbul etdiyimiz bəşəri dəyərlər var (bəlkə də əksinə, əvvəlcə bizə bəşəri dəyərlər xas idi, sonra onlara öz içimizdən çıxan milli dəyərlər əlavə olundu?!). Bu gün belə mənəvi qarşılıqlı zənginləşmə prosesi bəzən bizim özümüzədən xəbərsiz baş alıb gedir. Dünyanı görə-görə, dünya mədəniyyətini qəbul edə-edə, yeni bəşəri dəyərləri, ümuminsani keyfiyyətləri mənimsədikcə biz özümüz bir qədər də təkmilləşirik. Bəlkə də, başqa bir məqamda bir azərbaycanlı öz içindən, daxilindən gələn elə bir hərəkət edə bilər ki, onu heç bir qərblə etməz. Bəlkə də, qərblə elə bir hərəkət edə bilər ki, onu azərbaycanlı etməz. Və yaxud təkcə azərbaycanlı deyil, başqa bir qərblə hətta etməz? İspan filosofu Orteqa-i-Qassetin belə bir çox maraqlı müşahidəsi var. Qonaqpərvərlik adəti ilə bağlıdır. Biz bilirik ki, azərbaycançılığın mühüm aspektlərindən biri qonaqpərvərlikdir. Bizə elə gəlir ki, başqa millətlər bizim qədər qonaqpərvər deyil. Bu isə çox böyük səhvdir. Elə məziyyətlər var ki, düşünürük ki, bunlar bizdə var, ancaq başqa xalqlarda ola bilməz. Ona görə də, bəzən öz mentalitetimizin dayaq nöqtələrini dəqiq müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirik. Məsələn, necə ola bilər ki, bizdə ağsaqqallara hörmət olsun, amma ingilisdə və ya fransızda bu az olsun, ya da heç olmasın? Bizdə övladlarımıza xüsusi bir məhəbbət olsun, amma ispanda və ya italyanda bu dərəcədə ola bilməsin. Burada millətin özünəməxsusluğunun başqa xalqlarda

olmayan əks-sədasını axtarmaq, əslində, bəlkə də, düzgün deyil. Düzgün olan səni başqa xalqlarla birləşdirən cəhətlərin əks-sədasını axtarmaqdır. Bu özü də bir özünəməxsusluqdur.

Mətləbə qayıdaq. Orteqa-i-Qasset yazır ki, Barselonada qonaqpərvərliyin son dərəcə yüksək bir həddi özünü göstərməkdədir. Əgər xarici qonaq Barselona küçələrində azarsa və o, bir barselonalıdan gedəcəyi ünvanı soruşarsa, onun rastlaşdığı situasiya hər hansı Avropa ölkəsindəkindən fərqlənəcək. Ən yaxşı halda Fransada, İngiltərədə, İtaliyada, Almaniya və başqa ölkələrdə bu qonağa səbirlə onun gedəcəyi yeri izah edərlər. Barselonalı isə belə məqamda işini-gücünü atar və həmin qonağı aparıb ona lazım olan məkana özü çatdırar. Bunu Azərbaycanda edərlərmə?! Bu, bizdə bir ənənə və yaxud özünü nadir də olsa göstərən bir haldır mı? Yəqin ki, deyil. Amma digər tərəfdən, bu misala əsaslanıb demək olarmı ki, bakılı barselonalıdan daha az qonaqpərvərdir? Bəlkə də, azərbaycanlı aparıb qonağın qarnını doyurar. Ona gözəl bir qonaqlıq verər. Bəlkə, bunu həmişə barselonalı etməz. Digər qərbi ölkələrinin sakinləri etməz. Amma bu ona dəlalət etməz ki, onların qonağa (özlərinin qonaq kimi qəbul etdikləri adama) münasibətləri bizimkindən pisdir, sadəcə, bu münasibətin öz parametrləri vardır, desək, daha doğru olar. Ümumi nəticə isə belə ola bilər ki, elementar fərqlərlə qonaqpərvərlik nümayişi bu və ya başqa şəkildə bütün dünya xalqlarına xas bir cəhətdir və onu ancaq azərbaycanlıya və yaxud ispana aid etmək doğru deyil.

Qonaqpərvərlik qədim dünya təcrübəsində də son dərəcə özünəməxsus və dəyərli rituallardan biridir. Onun hələ qədim yunan miflərində özünü göstərməsi bir sıra əlamətdar sonuclara gətirir. Qonaqpərvərliyin nümayişi və qonaqpərvərliyin pozulması yunan miflərində öz bədii əksini hansı hadisədə tapır? Məşhur Troya müharibəsində. Qonaqpərvərlikdən çıxış

etsək, biz yunan mifləri ilə “Dədə Qorqud” dastanları arasında çox maraqlı paralellər tapa bilərik. Qədim yunan əxlaqının, mədəniyyətinin, məişətinin ən maraqlı tərəflərindən biri qonaqpərvərlik anlayışının üzərində qurulub. Troya müharibəsi kimi müharibə qonaqpərvərlik prinsiplərinin pozulması nəticəsində meydana gəldi. Troya hakimi Priamın oğlu Paris ona qonaqpərvərlik göstərən Menelayın arvadı gözəl Yelenanı qaçırdı. Belə bir əxlaqsız hərəkətilə bu adam qədim yunan adət-ənənəsini pozmuş oldu. Qonaqpərvərlik qanun-qaydalarını pozanı isə allahlar cəzalandırır. Yunanlarda əgər belə bir qadağa vardsa, demək, onlar bunu bir kodeks kimi müəyyənləşdirmişdilər.

Başqa bir qonaqpərvərlik nümunəsi ilə biz qədim yunan qəhrəmanı Herakl öz qəhrəmanlıqlarından birini həyata keçirərkən tanış oluruq. Əfsanəvi gücə malik olan Herakl ölüm tanrısı Tanatosun özü ilə mübarizə aparıb ölmüş bir qadını onun əlindən alıb yenidən həyata, onu dəlicəsinə sevən ərinə qaytarır. Bu, nə cür baş verir?!

Admet adlı bir hökmdarın sevimli arvadı Alkesta vəfat edib. Bundan iki gün sonra Admetin dostu Herakl onun sarayına qonaq gəlir. Əhvalının xeyli pərişan olmasına baxmayaraq Admet Heraklı həmişəki kimi şux bir halda qarşılayır, ona böyük nəvaziş göstərir, üzünə gülümsəyir. Amma Herakl hiss edir ki, Admet, elə bil ki, əvvəlki deyil, o dəyişib. Düzdür, Admet gülümsəyir, amma gülüşünün arxasında bir nisgil, bir qüسسə hiss edilir. Admet özünü elə aparır ki, Herakl onun sevimli arvadını itirməsindən və buna görə dəhşətli dərəcədə qüسسəli olmasından xəbər tutmasın. Admet öz qonağının onunla bir yerdə qüسسə çəkməsini istəmir. Qədim yunanlı üçün qonaqpərvərliyin ən yüksək zirvələrindən biri məhz bu cür davranış idi. Herakl xidmətçidən soruşur ki, niyə Admetin halı belədir. Xidmətçi ona bildirir ki, Admetin sevimli arvadı iki

gün əvvəl ölüb. Bu zaman Herakl hər şeyi anlayır və dostunun bu vəziyyəti ilə barışmaq istəmir. O, ölüm allahı Tanatosu tapır və onunla amansız savaşa çıxır. Herakl Tanatosa qalib gəlir və onu məcbur edir ki, ölmüş Alkestanı əri Admetə geri qaytarsın. Belə də olur.

Beləliklə, Herakl Admetin qonaqpərvərliyini çox yüksək şəkildə qiymətləndirir. Admet ən yaxın adamını itirsə də, Heraklı öz dərdi ilə narahat etmək istəmir, kədərini ondan gizlədir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da buna bənzər paralel bir süjet özünü göstərir. Dəli Domrul və Əzrayıl süjetini nəzərdə tuturuq. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ancaq yıxmaq-kəsmək, basqın etmək, basqına məruz qalmaq və bu kimi süjetlərdən ibarət deyil. Burada sadalananlarla yanaşı, həm də ev xanımına dərin məhəbbət, qarşılıqlı hörmət və izzət, eşqə sədaqət kimi motivlər də öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının yunan nağılı ilə müqayisəyə gələn boyunda ər və arvadın böyük məhəbbətləri fonunda hətta çox incə bir yumor qatı da var.

Dəli Domrul adlı bir yigit qurumuş bir çayın üzərinə öz çadırını qurur və keçəndən 3 axça, keçməyəndən döyə-döyə 5 axça alır. Bu məqamın özü kifayət qədər yumor yükü daşıyır. Bu cür başlanğıc qədim yunan mifində özünü göstərmir. Deməli, bu süjetlərin ayrılan və birləşən məqamları var. Onlar hansı mahiyyətdədirlər?! Biri digərinin variantı kimi özünü göstərir, yoxsa biri digərinin paralelidir?! Və beləliklə, buradakı süjet nəyə görə yunan mifinin variantı deyil, paralelidir və ümumiyyətlə, variantla paralelliyin fərqi varmı kimi suallar ortaya çıxır. Onlara cavab verməyə çalışaq.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, əgər bir mövzu və yaxud eyni süjet olduğu kimi başqa bir mətnə təkrar olunarsa, biz buna variani kimi baxmalıyıq. Paralellik isə bu süjetlərdə artıq müəyyən (böyük, ya da kiçik) dəyişikliklərin olması ilə

yarandır. Yunan mifoloji məkanında Admetin arvadını Tanat aparmışdı. Oğuz məkanında Dəli Domrulun özünün canını Əzrayıl almaq istəyir. Nə üçün? Əslində, təqsir Dəli Domrulun özündə idi. O, Əzrail tərəfindən canı alınmış bir igidi Əzrailin əlindən almaq istəyir, Əzraili saya almır, onunla savaşa girir. Savaş zamanı Əzrail Dəli Domrulun canına almaq istəyəndə Dəli Domrul yalvarmağa başlayır ki, cavan oğlanam, qıyma mənə. Əzrail Dəli Domrula belə deyir: Mənə niyə yalvarırsan? Mən kiməm ki? Allah-taalaya yalvar. Dəlil Domrul soruşur: Məgər can alan və can verən Odur? Əzrail cavabında deyir ki, bəli, Odur, mən kiməm? Bu zaman Dəli Domrul Əzrailə deyir ki, bəs onda nə durmusan bizim aramızda? Çəkil sən bir qırağa! Və Dəli Domrul başlayır bu dəfə birbaşa Allaha yalvarmağa.

Oğuz hekayəti onunla maraqlıdır ki, bizi həm dünya imədəniyyəti labirintinə aparır, həm də incə yumoristik qatı var. Allah-taala bu dəfə Əzrailə xəbər göndərir ki, mənim xoşum gəldi Dəli Domrulun yalvarmağından. Allah-taala belə bir şərt kəsir: bir adam tap, sənin yerinə canını versin, səni öldürməyim. Əzrail də Dəli Domrulu buraxıb təkrar edir ki, yerinə bir can tapsın. Kim kimin yerinə öz həyatını qurban verər?! Belə məqamda adamın can istəmək üçün ağına kim gələr? Bu suala hər kəsin öz cavabı ola bilər. Dəli Domrulun isə ağına ilk olaraq doğmaca ata-anası gəlir. Atasını ondan can istəyən Dəli Domrula belə cavab verir: Oğul, sənə sürü-sürü ilxılarımı verim, bütün varımı verim, amma can şirin şeydir, ona qıya bilmərəm. Ata öz oğluna canını qıymır.

***Ricət.** Alışmadığımız bir məqamdır. Biz bilməliyik ki, azərbaycanlı mentalitetində bu məqam da var və bunu da həqiqət olaraq qəbul etmək lazımdır. Öz kimliyimizlə, nəsil-nəcabətimiz və gözəl keçmişimizlə bağlı iddialı şəkildə coşub daşanda*

belə məqamları yada salsaq, bir az daha təmkinli olarıq. Ricətin sonu.

Dəli Domrul atasından rədd cavabı aldıqdan sonra anasının yanına gəlir. Ona deyir, ana başıma bu işlər gəldi, mənə canını verərmisən, ya da oğul Dəli Domrul deyib ağlarmısan?! Bu şəkildə anasının könlünü riqqətə gətirmək istəyir. Anası da eynilə atası kimi oğluna cavab verir ki, oğlum, verə bilmərəm canımı, can şirin şeydir.

Dəli Domrul əli hər yerdən üzüləndən sonra kimin yanına gəlir? Bu dünyada onun daha kimi vardır? Halalının, yəni arvadının yanına gəlir. Amma bu gəlişin məqsədi başqadır. Dəli Domrul ondan canı yerinə can istəməyə gəlmişdir. Dəli Domrul, əslində, onunla ölümündən qabaq vidalaşmağa gəlir. O heç gözləmir ki, arvadının cavabı belə ola bilər. Əsl Azərbaycan qızı dastandakı bu cür nümunələrdən örnək götürməlidir. Domrulun qadını əhvalatı təfəsilatı ilə biləndən sonra ona deyir ki, bir can nədir ki, onu sənə qıymadılar? Qurban olsun mənim canım sənə canına. Mən öz canımı sənə verirəm. Qoy Əzrayıl sənə canın yerinə mənim canım alsın.

Məhəbbətin gücü necə də qüvvətli ola bilərmiş. Onların ikisi də Allaha yalvarır ki, alırsan, ikimizin canını bir al, qoyursan, ikimizin də canını bir qoy. Allah bu hekayətdə artıq personalaşmış obraza çevrilib. Danışır, əmr verir, söz deyir. Allah bunların ikisinin də canını bağışlayır, amma əvəzində Dəli Domrulun atasının-anasının canını alır. Hekayət belə bir mifoloji-ədəbi sonluqla bitir. Qədim yunan dastanı ilə paralel (dəyişən, sabit) xətlər göz önündədir. Burada insan öz həyatı uğrunda da o biri sakral (əfsanəvi) qüvvələrlə, sirli aləmin qüvvələri ilə mübarizəyə başlayır. Mübarizə qəhrəmanın öz mənafeyi, öz canı üçün deyil. Bu, başqasının canını xilas etmək üçündür. Herakl Admetin arvadını, Dəli Domrul isə

"yaxşı igidin" canını xilas etmək istəyir. Yunan və oğuz mifləri beləcə birləşir. Sonradan yunan mifinin süjeti öz qəhrəmanlıq motivini dəyişmədən inkişaf edirsə, Oğuz mifi sədaqət, inam, məhəbbət kimi hissələrin ortaya çıxması müqabilində dərinləşir, özünəməxsus çalarlar kəsb edir.

Ailə təəssübkeşliyi anlayışına diqqət edək. Bu da xarici bir etnosun, o cümlədən, azərbaycanlının canında-qanında olan dəyərdir. Atasını-anasını "ilnən-aynan" görməyən adama atası haqqında mənfi bir şey desən, o adam aləmi dağıdır. Yaxud da atasını "aynan-ilnən" görməyən biri atası rəhmətə gedəndə gəlib dəbdəbəli bir ehsan verər. Amma ehsanın dəbdəbəsi sağ ikən ataya və anaya verilməyən diqqətin və qayğının kompensasiyası kimi olmamalıdır. Azərbaycanda ailə problemləri ilə bağlı ən önəmli hekayət "Dədə Qorqud" dastanındakı "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"dur. Salur Qazanın arvadını və oğlunu (Burla xatunu və gənc Uruzu) düşmən əsir edib aparır. Burla xatunu əsir kimi aparılmış qırx kənz arasında tanımaq üçün Şöklü Məlik belə bir mifoloji üsul icad edir: Uruzu öldürüb anasına onun ətindən yedirtmək istəyir. "Kim bu əti yeməsə, deməli, ana odur" kimi "mifoloji" məntiqi işə salır. Burada ailə təəssübü, ata təəssübü ön plana çıxır. Tərəddüd edən anasına gənc Uruz deyir ki, mənim ətimdən başqaları bir yesə, sən iki ye, tək düşmən səni tanımasın. Atam Salur Qazanın namusu sınmasın. Bu situasiya haqqında danışılan boyun ən ifrat dərəcəsidir. Həyatda, əlbəttə ki, belə olmur. Amma öz övladına sədaqət, öz övladına məhəbbət üstündə intiqam hissini qəlbində yaşatmaq — bu, təkəcə Oğuz deyil, yunan miflərinə də xas bir cəhətdir.

10 il Troya müharibəsində iştirak etmiş bir sərkərdə - birləşmiş yunan qoşunlarının baş komandanı Aqamemnon evinə dönərkən elə həmin gecə arvadı Klitemnestra və

arvadının aşnası olmuş öz əmisi oğlu tərəfindən öldürülür. Bu müdhiş hadisənin baş verməsinin səbəbi nə idi?! O niyə baş verdi? Bunun ilk, üzdə olan səbəbi, əlbəttə ki, hökmdar Aqamemnonun onların münasibəti barədə xəbər tutma qorxusudur. Yəni, Aqamemnon müharibədən qayıtdıqdan sonra məlumatlandırılı bilər ki, arvadı ona xəyanət edib və beləliklə, Aqamemnonun əvvəl-axır öz intiqamını alacağı şübhəsizdir. Onu məhz buna görə öldürmək lazımdır. Amma süjetin daha dərinində daha uzaq mifoloji keçmişə aparan və çox əsaslı görünən başqa bir cavab gizlənilib. 10 il bundan əvvəl yunan qoşunları gəmilərə dolub (o vaxt isə Yunanıstandan Troyaya ancaq gəmi vasitəsilə getmək mümkün idi) Troyaya üzmək istədikləri vaxt səmt küləyi heç cür əsmək istəmirdi və gəmilər yelkənlərini doldurub dənizə çıxmaq imkanından məhrum qalmışdılar. Zaman keçir, külək isə əsmirdi. Bu zaman yunanlar belə qərara gəlirlər ki, allahları razı salmaq üçün onlara qurban vermək lazımdır. Və bu qurban insan olmalıdır. Kahinlər Aqamemnona deyir ki, sən ancaq öz qızını qurban gətirə bilərsən və allahlar ancaq bu zaman yumşalıb səmt küləyini əsdirə bilirlər. Aqamemnonun isə bu zaman yanında gənc qızı İfigeniya var idi. Aqamemnon uzun tərəddüdlərdən sonra qızı İfigeniyanı allahlara qurban verir və bundan sonra, həqiqətən də, səmt küləyi əsməyə başlayır. Aqamemnonun qurbanını allahlar qəbul edirlər. Əsgərlər gəmilərə doluşur və səmt küləyinin axarına düşüb Troyaya doğru üzməyə başlayırlar. Amma bir ana ürəyi parçalanmış qalır. Bu, Aqamemnonun arvadı Klitemnestranın ürəyi idi. İfigeniyanın anası Klitemnestra qızının belə faciəli şəkildə qurban verilməsini ərinə bağışlamır və elə onun hərbi səfərdən qayıdışının birinci gecəsi Aqamemnonu qətlə yetirir. Budur ailə təəssübü, oğul-uşaq münasibəti Oğuzda və Qədim Yunanıstanda. Bu iki halın müqayisəs (ata – oğul – ana oğuz

cəmiyyətində və ata – qız – ana yunan cəmiyyətində) bizə çox maraqlı təfərrüatlar verir.

Bir başqa məqam da var. Bu məqam alimlərə imkan verir ki, qədim dastanları xüsusi bir yönəmlə araşdırıb onların mənəvi-arxeoloji qatlarını müəyyənləşdirsinlər. Bu, şəxsi və ictimai mənafe anlayışlarının qarşı-qarşıya qoyulmasıdır. Biz çox zaman “ictimai borc və şəxsi mənafe nədir?” sualının qarşısında dururuq. Və bu sualı biz aşkar şəkildə olmasa da, ətrafımızda baş verən bir sıra proseslərin içindən çıxan kimi görə bilirik.

Ricət.** Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Süleyman Rəhimovun “Mehman” adlı bir povesti var. Mehman prokurordur və ətrafındakı şəxslər onu ələ almaq üçün arvadının beynini zəhərləyirlər. Arvadı onu cinayət yoluna sürükləməyə çalışır. Mehman qarşısında duran bu dilemməni həll etməyin yolunu arvadından imtina etməkdə görür. O, şəxsi mənafeyini ictimai borcuna qurban verir. Əlbəttə, bütün hallar üçün qəti qərar vermək çətinidir, amma hər nə olursa olsun, hansı şəraitdən asılı olmayaraq vicdan bizə nə deyirsə, onu etmək lazımdır. Tərəzinin bir gözündə vətən durur, o biri gözündə şəxsi mənafe. Bunu unutmaq olmaz. Öncə vətəndir. **Ricətin sonu.

Qədim Yunanıstanda V əsrdə yaşamış Sofokl adlı bir dramaturq vardı. Əsərlərində yunan cəmiyyətinin bu və ya başqa motivlərini böyük dramatik həyəcanla təsvir edirdi.

Sofoklun “Antiqona” adlı pyesi həmin ictimai və şəxsi deyə ayırdığımız yolların ayrıcında duran bir mövzuya həsr edilib. Antiqonanın nişanlısı yaşadığı Fiv şəhərinin hakimi Kreontun oğludur. Gözlənilmədən şəhərin üstünə ordu gəlir, o orduda olan döyüşçülər arasında Antiqonanın qardaşı da var. Qəhrəmanları amansız mübarizə gözləyir. Şəhər mühasirəyə

alınır və savaşı başlayır. Döyüşlərin sonunda Kreont başda olmaqla şəhər ordusu qalib gəlir. Öldürülən öldürülür, qaçan qaçır və bu zaman Antiqonanın qardaşının da vuruş zamanı öldürülənlər sırasında olduğu bilinir. Kreont əmr edir ki, düşmən ordusunda vuruşanların heç birini yunan adəti ilə o biri dünyaya göndərmək olmaz. Onların cəsədi qurda-quşa yem olmalıdı. Yunanların inancına görə isə öldükdən sonra yandırılmamış adamın ruhu əzab çəkməlidir. Bu şəkildə Kreont hətta ölmüş düşməindən belə qisas almaq niyyətindədir.

Antiqona iki hiss arasında qalır. O, iki yoldan hansını tutmalıdır? Qardaşını adət-ənənəyə uyğun dəfn edib ailə (şəxsi) mənafeyini yerinə yetirməli, yaxud öz qayınatası, şəhər hakiminin qərarına hörmət edib ictimai mənafeyə boyun əyməlidir?! Antiqona ailəsinə olan mənəvi borcunu üstün tutaraq gecə ikən gedib qardaşının cəsədini yandırır. Onun ruhunu azad edir. Ancaq Kreont oğlunun sevgilisi Antiqonaya qarşı son dərəcə amansız bir qərar qəbul edir. O, Antiqonanı cəza olaraq yerin altında bir mağaraya qapadır. Antiqona orada salınmaqla ölümə məhkum edilir. Əslində, Kreont da öz ictimai borcunu yerinə yetirmiş olur. Əziz bir adamına belə güzəştə getmir. Amma tale öz qisasını Kreontdan başqa şəkildə alır. Kreontun yeganə oğlu mağaranın ağzı tam hörülməmiş nişanlısının yanına keçərək onunla bir yerdə mağaraya qapanmağı və ölməyi tərcih edir.

Şəxsi hisslə ictimai hissın, şəxsi mənafe ilə ictimai borcun bir-biri ilə mübarizəsi insanlıq tarixinin başlanğıcından bugünüənə qədər onu müşayiət edən amansız qarşıdurmaldardan biridir, desək, heç də səhv etmərik.

“Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından biri olan Basat da öz ictimai borcunu yerinə yetirən Oğuz qəhrəmanlarından biridir. O öz qəbiləsini, elini şəxsi həyatını təhlükəyə qoymaq

bahasına olsa da qoruyur. Basat Təpəgözlə savaşı etməyə, başqa sözlə desək, ölməyə gəlmişdi, amma ona qalib gəlir. Deməli, Oğuz məkanında şəxsi həyatını ictimai həyata qurban verməyə hazır olan ilk qəhrəmanlardan biri elə Basat olmuşdur. Təpəgöz ancaq bədheybət, təbiətin qorxunc bir qüvvəsi, insanlığa, bəşəri ideallara qarşı duran bədheybət bir məxluqdur mu? Bəli, Dastanın üzdə olan süjeti bizə bunu deyir. Amma "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi mətnlərin üzdəki süjetindən başqa həm də dərinlikdəki qatı var. Sətiraltı mənaları var. Onları ilk oxunuşda sezməmək mümkündür. Amma diqqətlə baxarsaq, bir çox aşkar mətləblərin üzərinə yeni bir işıq salmış olarıq. Təpəgöz bizim bu türlü qəhrəmanlarımızdandır.

Dastanı oxuyarkən Təpəgözün ölüm səhnəsinə xüsusi diqqət verməliyik. Bu sirli səhnədə Təpəgözün böyük bir monoloqu var. Bu monoloq sanki Təpəgözün özünü ölümə hazırlayır və onun ölümünə bəraət qazandırır. Bu monoloqdan öyrənirik ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk intihar etmək istəyən ədəbi personaj elə Təpəgözün özü olmuşdur. Dəfələrlə Təpəgöz öz ölümünün necə baş verəcəyini beynindən keçirmişdi. Özü özünü öldürmək istəmişdi. Bu səhnədə Təpəgözün intihar arzusu yazılı şəkildə əksini tapıb. Bəlkə də, bu onun özünün günahlarını yumaq istəyi ilə bağlıdır. Günahı isə insan əti yeməyidir. Özü dediyi kimi, çox igidin canına qıymasıdır. Nəhayət, Təpəgözün intihar arzusunun əsl, gizli səbəbi onun öz günahını şüurlu (və yaxud şüursuz) şəkildə dərk etməsi ilə bağlıdır.

Alman alimi və diplomatı Haynrix Fridrix fon Dits ilk dəfə 1815-ci ildə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu alman dilinə tərcümə etdi və kitaba ön söz yazdı. O ön söz Dədə Qorqud dastanına məhəbbətlə dolu bir girişdir. Bu ön sözdə Şərqi mədəniyyəti, Şərqi ədəbiyyatına səmimi, adekvat münasibət hiss edilir.

Fon Dits yunan mifologiyasındakı Polifem və Odissey arasındakı münasibətləri Oğuz Dastanından Basat və Təpəgöz münasibətləri ilə müqayisə edir. Bu müqayisə nəticəsində hətta belə bir fikrə gəlir ki, “Dədə Qorqud” dastanındakı Təpəgöz Homerin “Odisseyə”sındakı Polifemdən daha qədim bir personajdır. Bu qədimliyi Fon Dits onunla əsaslandırır ki, Polifem Homerin “Odisseyə”sında dolğun şəkildə öz təsvirini tapmamışdır. O özünü yalnız Odisseylə bağlı səhnələrdə göstərir. “Dədə Qorqud”dakı Təpəgözün isə daha qədim köklərə malik olmasını Fon Dits bu personajın bizim Dastanda doğumundan ölümünə qədər ətraflı şəkildə təsvir edilməsində görür.

Ricət.** Əslində, fon Ditsin müqayisəsi və bundan doğan nəticə korrekt deyil. Əgər Homerin təsvir etdiyi Polifem natamamlıq təsəvvürü yaradırsa, onun bütöv – doğumundan ölümünə qədərki həyatı yunan miflərinin geniş kontekstindən bəlli edilə bilər. Çünki Polifem bütövlükdə yunan mifologiyasında natamam obraz deyil. Geniş mifoloji kontekstdə biz onun Poseydonun oğlu olması, hətta nakam sevgisi barədə məlumat alırıq. Bununla belə, XIX əsrin əvvəllərində F.Dits kimi məşhur bir alman aliminin “Kitabi Dədə Qorqud”a verdiyi yüksək qiymətin özü son dərəcə əlamətdardır. **Ricətin sonu.

Müqayisə zamanı maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, yunan miflərində Polifem və Odissey xətti birmənalı olaraq sadə şəkildə inkişaf edirsə, Oğuz dastanında belə sadəlik yoxdur. Belə ki, Odissey funksiyasını Dədə Qorqud dastanında bir personaj yox, iki personaj yerinə yetirir. Sxem belədir: Basat +Beyrək = yunan Odisseyi.

Belə sxem bir daha onu təsdiq edir ki, biz burada variant

axtarmamalıyıq. Bunlar həm müstəqil, həm də bir-birini xatırladan paralellərdir. Hansı xəttin daha qədim olması isə bizim aydınlaşdırmalı olduğumuz məsələlərdən biridir. Bizim dastanın hansısa hissəsi qədim, hansısa hissəsi daha müasir ola bilər. Əslində, biz bu iki xəttin (yunan və oğuz xətlərinin) paralel şəkildə hansı eyni qədimliyə getdiyini müəyyənləşdirməliyik. Onların çıxdığı vahid məxəzə enməliyik. Əslində, iki budağı bir-biri ilə müqayisə etmək azdır, o budaqların içindən çıxdıqları həmin o kökə – toxuma doğru bir yerdə getməliyik. Bunu belə edə bilərsək, o zaman sübut edərək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da öz tarixi ilə yunan mifləri kimi, Vedalar kimi, Nibelunqlar dastanı kimi ən qədim dövrlərə gedib çıxır. Tarixin hansısa nöqtəsində qırılmaz. Burada variantlar və invariantlar anlayışı bizim köməyimizə gəlir. Amma ilk olaraq onların fərqi müəyyənləşdirmək son dərəcə vacibdir.

Variant dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq?! Belə bir misala müraciət edək. Bu kitabı oxuyanların hər birinin qələmi müxtəlif növdə, materialda, rəngdə olan, amma eyni funksiyalı qələmlərdir. Demək, bunlar bir funksiyaya malik, amma müxtəlif variantlardır. Bundan başqa, bir də bizim təsəvvürümüzdə ümumi qələm anlayışı var. Bu ümumi anlayış isə invariantdır. Qələm haqda ümumi anlayışımız olmasa, bizdə konkret qələm anlayışları da ola bilməz. Deməli, belə çıxır ki, invariantsız variantlar mümkün deyil. Və əgər biz qədim kökdə olan o ümumiliyi (invariant vəziyyəti) təsəvvür etməsək, elə o kökdəki potensial (!) variantlar barədə təsəvvürümüz də sıfır olacaq. Əgər biz “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu gün azərbaycanlı mentalitetinə nə verdiyini öyrənmək istəyiriksə, həmin kökə getməliyik və ordan üzə müasirliyə doğru addım-addım gəlməliyik. Bununla əlaqədar, öncə əsas sualımızı formalaşdıraraq: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bu gün bir azərbaycanlıya nə verə bilər və nə verir? Əsas sual

budur!

Yunan mifləri bu gün nəinki yunanlara, hətta Avropa və əslində, bütün dünya xalqlarına çox şey verir. "Dədə Qorqud" isə bizim ilkin mənəvi-ideoloji bazamız kimi bizə nə verir, nəyi verə bilər?! Bunu biz addım-addım araşdırmalıyıq.

V HİSSƏ

XALQIN TARİXİ . Vətən... Vətən...

Etüddən etüdə keçdikcə qədim zamanlardan indiyə qədər azərbaycançılıq ideyasının nə cür formalaşması, püxtələşməsi, hansı mənəvi dəyərləri öz ətrafında toplamasını aydın şəkildə görürük. Müxtəlif sərhədlər var-coğrafi sərhədlər, siyasi sərhədlər, mədəni sərhədlər, mənəvi sərhədlər... Ən vacib olan azərbaycançılığın mənəvi sərhədlərinin cızılmasıdır. Bu o deməkdir ki, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlılar həmin mədəni-mənəvi sərhədlərin içinə yığıla bilirlər. Eyni musiqidən təsirlənirlər, eyni ədəbi dəyərlə qürrelənirlər, eyni keçmişlə öyünürlər. Harada yaşamasından asılı olmayaraq, bu, qədim zamanlarda da belə olub, indi də belədir. Düzdür, qədim zamanlarda ölkələr arasındakı sərhədlər, gediş-gəlişlər indiki kimi deyildi. Amma yenə də biz bu gün cızılmış coğrafi-siyasi sərhədləri göz önünə gətirsək və onu qədim bir dövrə ekstrapolyasiya eləsək, bu zaman çox qəribə bir mənzərə ilə qarşılaşarıq. Bizim möhtəşəm şairlərimizdən olan dahi Füzuli haqqında sovet dövründə bir görkəmli şairimiz poema yazmışdı və orada belə misralar var idi: “Füzuli həsrətlə qürbətdən vətənə baxırdı, mən isə vətəndən vətənə baxıram”.

Şair demək istəyir ki, o, Arazın kənarında dayanıb və Şimali Azərbaycandan Cənubi Azərbaycana baxır. Şairə elə gəlir ki, o indi hansı həsrətlə, vətəmindən vətəninə baxırsa, bir zamanlar uzaq Kərbəladə yaşayan Füzuli də qürbətdən vətənə bu cür həsrətlə baxmış. Bu, əsl müasir şair psixologiyasının məhsuludur. Amma biz, gəlin, məsələyə bir qədər real baxaq. Füzuli, həqiqətənmi qürbətdə yaşayırdı və Füzuli zamanında vətən anlayışı olubmu? Füzuli deyibmi ki, mənim vətənim İraqdır, ya Ərəbistandır, yaxud Azərbaycandır? Və

Füzuli vətən həsrəti çəkibmi?! Füzulinin vətəni hara idi?! Özü yazdığı kimi, “tərk edə bilmədiyi yarın səril kuyi” idimi? Axı o idi yazırdı:

*Edəmən tərk, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim...*

Həqiqətənmi, bu belə idi?! Cavabı yenə də Füzuli verir: “Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır”.

Yenə də sualımıza qayıdaq. Füzulinin vətəni hara idi?! Bu suala cavabı Füzulinin vəsiyyəti verir. Şair haqq dünyasına qovuşduğunda ömür boyu məzarının xidmətində durduğu imam Hüseynin ayaqları altında basdırılmasını vəsiyyət edir. Əlbəttə ki, onun vətəni ora idi. İmam Hüseynin basdırıldığı yer. Mömin bir şiənin ən böyük arzusu. Başqa vətəni yox idi. Biz anladığımız şəkildə vətən anlayışı Füzuliyə yad idi. Füzulinin biz başa düşdüyümüz mənadakı “vətən” anlayışı özünü onda göstərirdi ki, o, Azərbaycan naminə yeni Azərbaycan dilini yaradırdı. O, dildən çıxış edərək Azərbaycan məfkurəsini yaradırdı və o, bir azərbaycanlının bəşəriyyət naminə nələrdə biləcəyinin mahiyyətini ortaya qoyurdu. Bir azərbaycanlının bütün dünya insanlarını necə sevə bilməsinin özül daşını qoyurdu. Yenicə doğulmuş Məcnunun dili ilə Allahına belə müraciət edirdi:

*Həm ver mənə qəm yemək kamali,
Həm aləmi qəmdən eylə xali...*

İrqiindən, dilindən, dinindən asılı olmadan bütün insanların çəkdiyi qəmi, kədəri, ağrını, izzirabı öz qəlbinə yığan şair vətən üçün ən böyük xidmətini nümayiş edirdi. Füzulinin vətəni onun multikultural yanaşma tərzinin özü idi, onun təkrarsız bədii düşüncəsi idi.

Ricət. *"Vətən" sözünün ərəb dilindəki qədim mənalarından biri heyvanın, bitkinin (başqa sözlə, canlının) yaşadığı yuva, yerləşdirildi yeni yer deməkdir. Bir qədər sonra bu mənə insana da şamil olmağa başlayır. İnsanla bağlı "vətən" sözü özünün qədim təzahüründə onu bildirir ki, onun vasitəsilə insan çöl həyatından daimi yaşayış yerinə dəvət edilir. Eyni zamanda yerləşmə, uyğunlaşma, həyat tərzinin dəyişməsinə də bu söz işarə edir. Beləliklə, biz görürük ki, bu sözün mənə tutumu o qədər böyükdür ki, öz timsalında hətta "Təbiət – "Mədəniyyət" keçidinin də bəzi parametrlərini modelləşdirir. Onu da demək mümkündür ki, "vətən" sözünün bu gün öz içində yığa biləcəyi mənalar sırasında indicə qeyd etdiyimiz qədim mənaların əks-sədasi hiss edilməyə bilmir. **Ricətin sonu.***

Gəlin, bir qədər də bu münasibətlə ədəbiyyat tariximizin məşhur adlarına müraciət edək. Başqa bir dahi şairimiz sayılan Nizamidə necə, "vətən" anlayışı olubmu? Şeyx Nizami ömrü boyu öz doğulduğu şəhərdən kənara çıxmayıb, amma o, haralardan yazmayıb?! Onun usanmaz xəyalı antik dünyadan tutmuş qədim tarixin ən ucqar mənəvi və coğrafi nöqtələrinə qədər uçaraq öz sözünü deyib. Öz doğulduğu vətəni barədə isə şair heç nə deməyib. Və yaxud Nəsimi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, onlarla digər klassikimiz üçün "vətən" anlayışı var idimi?! Onlar vətən barədə yazdılar mı?! Yazmadılar.

Bəs belə isə biz anladığımız şəkildə vətən anlayışı nə zaman yaranıb?! Nə zaman sərhədlər ölkələri bir-birindən ayırmağa başlayıb?! İnsanlar özlərinə vətən olaraq hər hansı məkanı nə zaman seçiblər?! Bu o zaman baş verib ki, ölkədən ölkəyə rahat keçid anlayışı və imkanı aradan götürülüb! Sovet dövründə biz bunun öz pikinə çatmış əyani nümunəsini

gördük. Bu ölkə ilə digər qonşu ölkələr arasında dəmir məftillər quruldu. Ünsiyyət, gediş-gəliş, təmas minimuma endirildi. Bu gün isə mənzərə başqadır. Bu gün biz, dünya azərbaycanlıları ilə mədəni-mənəvi əlaqəmizi bərpa edirik və Ulu Öndər Heydər Əliyev azərbaycançılığın qarşısında ən əsas şərtlərdən biri kimi bunu qoyur ki, bütün azərbaycanlılar harada yaşamasından asılı olmayaraq öz ana vətənlərinə sıx bağlı olmalıdırlar. Onlar Azərbaycanın mənafeyinə, inkişafına və çiçəklənməsinə öz töhfələrini verməlidirlər. Harada yaşamalarından asılı olmayaraq. Bu çox vacib bir detaldır. Çünki bu gün biz azərbaycançılığın içindən çıxan və siyasi-mədəni hərəkətə çevrilən multikulturalizmdən danışırıqsa, Ulu Öndərin bu sözlərini hökmən nəzərə almalıyıq. Çünki, multikulturalizmin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri harada yaşamasından asılı olmayaraq, belə müəyyənləşir: sən azərbaycanlısan və sən öz mənəvi köklərinə bağlılığını hökmən qorumalısan.

Bu gün azərbaycançılıq deyəndə ilk olaraq təsəvvürə müxtəlif elmlərin birgə şəkildə ortaya qoyduğu vahid maarifçi-siyasi, mədəni anlamlar toplusu gəlir. Bu zaman biz Azərbaycan tarixindən danışa bilirik. Ancaq təkcə tarixdən danışmamalıyıq. Biz bu zaman, azərbaycanlı psixologiyasından, onun vahid dayaq nöqtələrindən danışmalıyıq. Biz bilməliyik ki, bu psixologiya ilə başqa xalqların psixologiyası arasında eyni və fərqli cəhətlər hansılardır. Belə olarkən biz, eyni zamanda, azərbaycanlı dünyagörüşündən danışmış oluruq. Məsələn belə qoyulursa, biz dili unuda bilərikmi?! Ədəbiyyatı, mədəniyyəti unuda bilərikmi?! Bilmərik! Eyni zamanda dildən, ədəbiyyatdan və mədəniyyətdən danışmalıyıq. Bütün bu mənəvi sahələr bir yerdə bizə azərbaycançılığın elmi bazası olan azərbaycanşünaslığın ümumi mənzərəsini vermiş olur.

Biz bu etüdü adını xalqın tarixi kimi müəyyənləşdirmişdik.

İndi də belə bir sual ortaya çıxır. Tarix dediyimiz anlayış nə zamandan başlayır? Nə zaman biz belə deyə bilirik: mif qurtardı, nağıllar dünyası qurtardı və tarix başladı. Məlumdur ki, insanın göylərlə – sakral dünya ilə əlaqəsi mifoloji zamanda həyata keçirdi. Bu mifoloji zaman bir vaxt gəlir ki, bitir və bundan sonra əsl tarix başlayır. Nağıl danışmaq, nağıla qulaq asmaq dövrü öz işini bitirir və Yazı dövrü, nağılın yaddaşa yox, yazıya keçirilməsi dövrü başlayır. XIX əsrin nəhəng filosofu Hegel deyirdi: "Tarix Allahın yer üzündən keçdiyi təmtəraqlı zəfər marşdır". Biz Hegelin tarixlə bağlı dediyi zəfər marşının sədalarını məhz bu zaman, yazının "işə düşdüyü" vaxt eşidə bilirik.

Hegelin bu sözlərində tarixin Allah tərəfindən yazıldığına da işarə var. Eyni zamanda, tarixin geriye dönməzliyinə də işarə var. Tarixin mütləqlik işarəsi var. Allah yer üzündən əgər zəfər marşı ilə keçirsə, deməli, tarix artıq başlanıb. Allah zəfər marşı çala-çala yer üzündən keçməyə başlayırsa, Hegelə görə, tarix eyni zamanda həm də budur.

Beləliklə, Hegelin tarixi bu cür başlayır. Tarixin başlanğıcı barədə sualın cavabı bizi başqa bir münbit mənəvi müstəviyə gətirir – yazı müstəvisinə. Məlumdur ki, insanlığın əldə etdiyi son dərəcə möhtəşəm bir vasitə məhz yazıdır. Yazıdan əvvəl insanların bir-biri ilə şifahi ünsiyyətə girdiyi vaxtlar olub. Yazının olmadığı dövr olub. Buna tarixə qədərki mifoloji dövr də deyə bilərik. Yazı dünya tarixində insanlığın əldə etdiyi son dərəcə böyük, son dərəcə dahianə kəşfdir. Və tarixin mövcud olduğu dövrü artıq yazının başladığı dövr kimi qeyd etmək olar. Yazıdan əvvəlki dövr isə mifoloji dövrdür. Bu dövrdə insan sanki özünü sonrakı tarixi dövrə hazırlama mühitinə salır.

Azərbaycanda mifoloji dövr özünün ən bariz ədəbi nümunəsini "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında tapıb.

Mifoloji keçmişimizin Dastanı kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” o uzaq və qədim zamanlarda azərbaycanlı psixologiyasının, dünyagörüşünün, dilinin, duyumunun, mədəniyyətinin real təcəssümüdür. Dastanda yazı dövrünün əlamətlərinə rast gəlinmir. Dil müstəvisi yazıya qədərki dövrün nümunələrindən ibarətdir və bunun özü Dastanın qədimliyinə işarə edir. Müşahidə edilən cilalanmış (yazıya məxsusluğu şübhə doğurmayan) qrammatik faktlar, əlbəttə ki, Dastan mətninin sonrakı köçürmələrinə aid edilə bilər. Elə bu faktın özü Dastanın tarixdən əvvəlki ”tarixin” içində formalaşmasına bir işarədir. Yəni hətta yazıya alınsa belə (bu isə çox sonralar baş verir) Dastanın dili və üslubu yazıya xas, yazı mədəniyyətinin daşıyıcısı olan əlamətləri özündə bütün genişliylə saxlamır. Dastan dilinin şifahi məkanı isə Mifin hakimi-mütləq olduğu bir məkandır. Tarixin yaranması hadisələrin artıq fiksə olunması ilə bağlıdır. Cəmiyyətin, xalqın keçdiyi yol, səltənətlərin, dövlətlərin qurulması, sülalələrin bir-birini əvəz etməsi – bütün bunlar real rəqəmlərdə, təsvirlərdə öz əksini tapır. Buna rəqəmlərin tarixi də demək olar.

***Ricət.** Ümumiyyətlə, tarixsizlikdən, başqa sözlə, mifoloji tarixdən tarixə keçid özünü üç əhəmiyyətli məkanda göstərir: mağara – alaçıq (qazma) – ev (qəsr).*

*Bu üç məkan nəinki azərbaycanlıların, bütün xalqların yaşadığı bir-birini əvəzləyən həyatı məkanlardır. Bütövlükdə, qədim dövrdən bu günədək xalqların keçdiyi inkişaf yolu bu məkanlarda formalaşmışdır desək, səhv etmərik. **Ricətin sonu.***

Dövlətlərin, sülalələrin, xalqların tarixi ilə yanaşı bir də başqa bir tarix var. Bu, hisslərin tarixidir. Məsələn, XII əsrdə necə sevilərlər? Yaxud, XIV əsrdə necə nifrət edilərlər? Və yaxud,

sualı başqa cür qoyaq. Mağarada, alaçıqda, evdə sevgi adlı hiss özünü eyni şəkildəmi büruzə verir?! Fərq varmı və biz bu fərqləri bilirikmi? Bunu bilmək üçün real tarixdən əvvəlki dastanlarımız, miflərimiz bizə kömək edir.

Biz, məsələn, sevgi hissini ümumiləşdirərək sevginin tarixini bu dövrlərə bölə bilərik.

1-ci dövr qədim dövrdür. Yenə də "Dədə Qorqud" dastanlarında biz bu dövrün çox kamil nümunələrini görürük. O dövrdə sevginin əsas şərtlərindən biri iki sevənin eyni dərəcədə qəhrəmanlıq göstərmə qabiliyyətindən asılı idi. Qadınlar da kişilərlə birgə döyüşə gedir, qılınc vururdular. Dastanın "Beyrək" boyunda nə baş verir? Beyrək öz nişanlısı ilə görüşməyə gələndə Banıçiçək onun qarşısında şərt qoyur və deyir, gəl səninlə qılınc oynadaq, ox ataq, gülüşək. Əgər mənə qalib gəlsən, o zaman sənə ərə gələrəm. "Alaçıq" dövrünün meyarları! Dastanın qədimliyinə biz həm də ona görə bir daha inanırıq ki, bu əxlaq tərzini ən qədim bir dövrün - matriarxat dövrünün qalığı kimidir və o, Dastanda müxtəlif boylarda modelləşir. Eyni zamanda bu gün də müasirlərimizin sevgi macərələrində qızla oğlanın bərabərliyi əsas mövzulardan biridir. Beləliklə, bizim Dastan həm də onun üçün unikal sayıla bilər ki, onda "mağara" dövrünün də, "alaçıq" dövrünün də, "ev" dövrünün də sevgi elementinin aparıcı xətti ümumi meyar kimi özünü göstərir. Amma təbii ki, ayrılımlar da yox deyil.

2-ci dövr. Bəs bu ayrılımlar XIX-XX əsrlərdə özünü necə göstərir?! Dədə Qorqudun dili ilə desək, "ol zamanlar"da bu məsələ "Məşədi İbad" pyesindəki məşhur bir kəlamın üzərində quruldu, "pulun var, gələrəm, yoxdusa, gəlmərəm" əhvalı ilə müəyyənləşdi. M.F.Axundovun pyeslərində biz bunu görürük. "Hacı Qara" pyesində müəllif azərbaycanlıların etnoqrafik-ideoloji qatda baş verən psixoloji durumlarından danışır. Gənc bəylər Hacı Qaranı nə üçün dilə tutub qaçaq mal

gətirmək üçün İrana aparırlar? Çünki, zənginləşmək istəyirlər. Nə üçün zənginləşmək istəyirlər? Çünki, oğurluq etməyə, bu şəkildə həyatını təhlükəyə atıb zənginləşməyə qız vermirdilər. Deməli, artıq dəyərlər sistemi zənginlik, mal-dövlət üzərində qurulmağa başlayır. Amma qeyd etmək lazımdır ki, bu, hər zaman belə olmayıb. Azərbaycan ziyalıları arasında elə insanlar olub ki, zəngin, yaxud qeyri-zəngin olmalarına baxmayaraq bir-birlərini həqiqi məhəbbətlə sevib və bir-birlərinə həqiqi həyan olublar. Tariximizdə Həmidə xanım kimi həm qəlbən, həm də maddən çox zəngin bir xanım olub və o, C.Məmmədquluzadəyə ərə gedəndən sonra ədibin bir çox arzu və məqsədlərini həyata keçirməyə, “Molla Nəsrəddin” kimi xalqın maariflənməsinə xidmət edən bir jurnalın işıq üzü görməsinə sidq-ürəklə kömək etməyə başlayıb. Bunun özü klassik sevgi nümunəsidir desək, səhv etmərik.

3-cü dövr. Sonra üçüncü dövrün bərqərar olduğu Sovet dövrü gəlir. Bu dövr artıq bilik, bacarıq dövrü idi. Kənddən gələn bir çobanın professor, yaxud nazir ola bildiyi dövr idi. Düzdür, bəzən həyat bu cür insanları simasızlaşdırırdı, hökumət ideologiyasının quluna çevirirdi, amma nə edirdi, bu insanların biliyi və qabiliyyəti möhkəm olurdu. Deməli, əsas etibarilə, bilik və bacarıq ön plana keçirdi. Bu dövrdə də təhtəşüurumuzda mal-dövlətin olub-olmaması fikri qalırdı. “Görəsən, bunun malı-dövləti varmı?” sualı həm ərə gedəni, həm evlənəni (evlənəni daha az) narahat edirdi. Bir də əsas fikri ona verirdilər ki, qızın ərə getdiyi şəxs elm adamı (ən azı elmlər nazmizədi) olsun. Görkəmli yazığımız Mir Cəlal bunu özünün gözəl hekayələrinin birində ustalıqla təsvir edir. Yaşlılar artıq, əsas etibarilə, cavanların ”kandidatlığı var, yoxdur?” kimi məziyyətlərilə maraqlanırlar. İki əvvəlki dövrün meyarları yavaş-yavaş (xüsusilə birinci dövrün) arxa plana keçir, formal da olsa əsas diqqət daxili aləmə, elmə,

başqa sözlərlə desək, mənəvi zənginliyə verilməyə başlayır. Ağıllı, bilikli adamların sevilməsi bu dövrdə ön plana çəkilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının "əsl sevgi necə olmalıdır?" sualına çox gözəl cavabları var. Nizamidən, Nəsimidən, Füzulidən üzü bu yana sevgi motivləri həm şəxsi, həm ruhani, həm də ictimai mənada dönə-dönə çözüldü. Şəxsi müstəvidə "Şəbi-hicran yanar canım"dan ruhani-sufi müstəvisində "yarın səri kuyini vətən" bilməyə qədər geniş bir diapazonda bu hissın tərənnüm edilməsinin şahidiyik. İctimai mənada isə bu hiss əsrlər boyu gah pıçıltı, gah nərə kimi səsləndi. Bəzən eşidildi, bəzən eşidilmədi. Və biz bunun həqiqi təntənəsini XX-ci əsrdə ölməz şairimiz Hüseyn Cavidin "Qızlar məktəbində" şeirində görürük. Bu şeirdə dahi Füzulidən gələn çox bəşəri və incə bir motiv yüksək mədəni-intellektual biçimdə davam etdirilir, özünün pik həddinə çatdırılır. Gülbahar adlı balaca bir qızın qəlbində şəxsi, ruhani və ictimai sevgi çalarları bir yerdə qərar tutub. Və bunlar çox incə şəkildə bəşəri mahiyyət kəsb edir. Elə bircə bu şeirin əsasında "Azərbaycanlı bir gəncin qəlbinə bürüyən sevgi xəzinəsi budur" deyə bilərik. Gülbaharın daxili aləmini verdiyi suallarla açan müəllif şeirin sonunda ona belə bir sualla müraciət edir: sən bu dünyada kimləri sevirsen? Qızçığaz öncə "Allah" deyir, sonra onun göndərdiyi elçiləri deyir. Daha sonra isə "anasını, atasını, müəllimini, bir də bütün insanları" cavabını verir. Bu cavab azərbaycanlı üçün şəxsi motivlərlə, sevgi hissi ilə yanaşı ictimai və bəşəri sevgi hissının də xeyli vacib olduğunu gözəl şəkildə bildirir. Bax, budur Azərbaycan multikulturalizminin möhtəşəm ədəbi qaynaqlarından biri. Bir azərbaycanlı qızçığaz irqindən, rəngindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq bütün insanları sevir. Məhz bu xətlə Cavid öz böyük səlafi Füzulinin müqtdədir davamçısıdır. Bu şeirin ədəbi-intellektual kökü hələ 16-cı əsrdə İntibah dövründə Füzulinin "Leylli və Məcnun"da qələmə

aldığı Məcnunun dilindən dediyi sözlərə gedib çıxır. Yenidən doğulmuş Qeysin sanki dili varmış və o, Allaha müraciət edir ki, Allah ona elə bir qüdrət versin ki, bütün adamların dərini, qəmini onların əvəzinə çəkə bilsin. Bu şəkildə aləmi qəmdən xilas eləsin. Bir qədər əvvəl biz bu bəndi misal gətirmişdik. O budur:

*Həm ver mənə qəm yemək kəmalı,
Həm aləmi qəmdən eylə xali.*

Bu, son dərəcə mühüm bir ictimai-bəşəri xətdir. İntibah xəttidir. Və 16-cı əsrdə bir Azərbaycan şairinin bu xətti öz sənət bayrağı kimi ucalara qaldırması bizim üçün çox qiymətlidir. O da çox qiymətlidir ki, milli təfəkkürümüzdə Füzulidən gələn “bəşəri sevgi” xətti qırılmaz, onu məhz “gözəllik və sevgi” tanrısının bu dünyadakı elçisi Hüseyn Cavid böyük bir ləyaqətlə davam etdirir.

Bunu demək vacibdir ki, Azərbaycanda tarix elminə və tarixçilərə münasibət heç də birmənalı deyil. Hətta bəzən belə də eşitmək olur: “nə qədər tarixçi varsa, bir o qədər də tarix var.” Bu cəhətdən tarix elmimiz ictimai münasibət nöqtəyindən nəzərdən bir az nöqsanlı sayıla bilər. O xalqlar tarix elmi ilə bağlı udmuş sayıla bilər ki, onların həyatı ən sadə və ən dolambaclı məqamlarda belə diqqətdən kənar qalmayıb. Müxtəlif dövlət qurumlarının sənədlərində, məscid, kilsə və digər dini kitabxanalarda nəinki xalqların, hətta ictimai zümrələrin, ailələrin, şəxslərin həyatı ilə bağlı az-çox əlamətdar hallar öz əksini tapmışdır. Avropalılar bu baxımdan özlərini xoşbəxt sayırlar. Kilsələrdə möminlər moizələr oxumaqla yanaşı, o kilsəyə gəlib-gedənlərin, ailələrin, soyların tarixçəsini, şəcərəsini qeyd ediblər, sənədləşdiriblər. Nəsillərin ardıcılığını qələmə alırlar. Öz xalqlarının tarixini həm də bu cür yaşadıblar. Bəs bizim məscidlərimizdə bizim

tariximiz əks olunubmu?! Məscid öz qarşısına, təəssüf ki, bu funksiyanı qoymayıb. Amma xristian kilsələrində, kirkxalarında, məbədlərində tarix həm də qorunub yaşadılıb. Ona görə də bu ölkələr və xalqlar üçün öz böyük tarixlərini izləmək bir o qədər də çətinlik yaratmayıb. Aydınadır ki, hər şey sənədləşmədən başlayır. Sənədləşmə nəyisə qorumağın ilk mərhələsidir. Bəs Azərbaycanda sənədləşmə prosesini necə anlayıb və həyata keçiriblər?! Azərbaycanda bu, bir qədər gülməli və eyni zamanda faciəli şəkildə baş verir. Görkəmli ədibimiz Ə.Haqverdiyevin kiçik bir hekayəsində belə bir hal təsvir edilir. Azərbaycançılığın necə çətinliklə beynimizə, qəlbimizə, həyatımıza gəlib çıxmasını duymaq üçün bu hekayənin əvəzsiz rolu var. Hekayənin adı "Mütrüb dəftəri"dir. İndi "mütrüb" sözü kimisə ələ salmaq məqsədilə deyilir, amma bu hekayədə "mütrüb" sözü ruscadan gələn "metrika" sözünün dəyişdirilmiş variantıdır. Bu sözün rus dilindən Azərbaycan dilinə bir az məzəli formada "tərcümə" olunması özü də mənalıdır. Müəllif hekayədə inqilabdan əvvəlki vaxtı təsvir edir. Çar dövründə bütün yerlərdə - mərkəzdə və ucqarlarda insanların doğum tarixini qeydə alırlar və bu işi görən məmurlar dolanıb bir Azərbaycan kəndinə gələndə heç kim özü haqda dəqiq məlumat verə bilmir ki, o, hansı ildə və nə vaxt anadan olub. Çünki, bunun hesabı heç bir şəxs, heç bir qurum tərəfindən aparılmayıb.

Azərbaycan xalqının qədim tarixini daha yaxşı öyrənmək məqsədilə ilk növbədə onun dünya xalqlarının ailələr sistemində yerini dəqiq bilmək və hansı dünya dilləri ailəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Daha sonra isə müqayisə metodundan istifadə edərək Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, mifologiyasını, psixologiyasını və s. digər xalqların dəyərləri ilə müqayisə edə-edə öyrənməliyik. Dünya dilləri və təbii ki, xalqları müəyyən ailələrə bölünür.

Eynən cəmiyyətdaxili ailələrlə müqayisə apara bilərik. Zaman keçdikcə bir ailə necə böyüyür, genişlənirsə, eləcə də xalqların mənsub olduqları dil ailələri dəyişir. Zaman keçdikcə dil ailəsi böyüyür, amma öz ilkini, əsası (kök-dialekti) ilə əlaqəsini itirmir. İlk ümumilik dəyişməyə hazır olan sonrakı xüsusiyyə yeni impulslar verdikcə yeni dillər yaranır. Həmin o ümumi kök-dialektdən çıxan dillər hər biri həm öz-özlüyündə, həm də bir-birilə əlaqədə inkişaf etməyə başlayır. Bu gün Azərbaycan türk dili, Herakliti xatırlasaq, həm qədimdəki həməndildir, həm də həməndil deyil. Qədimə getdikcə biz görürük ki, ayrı-ayrı dillər daha çox ümumi cəhətlərə malik olur. Məsələn, bu gün azərbaycanlıların bir mədəni-intellektual-siyasi çevrə daxilində birləşməsi kimi özünü göstərən xalq, məsələn, XVI əsrdə Səfəvilər dövründə bir sıra tayfalar, tayfa birləşmələri (xalq) şəklində üzə çıxırdı. Yaxın tayfalar birləşib ümumi bir “azərbaycanlı” anlayışını yaradırdı. Bu tayfaların əsas siyasi məqsədi Qızılbaşlıq adlı siyasi proqramı həyata keçirməkdən ibarət idi. Səfəvilər imperiyası dövründə Şah İsmayıl öz qılıncı ilə bütöv Azərbaycanı qurmağa çalışan zaman bir tərəfdən Şamaxını, bir tərəfdən Dərbəndi, bir tərəfdən Naxçıvanı, Təbrizi və bir tərəfdən də Bakını bir qızılbaş, şiə dövləti içərisində, təbii ki, İranla bir yerdə bütövləşdirməyə cəhd edirdi.

Biz “azərbaycançılıq” məfkurəsini təşkil edən böyüd bir mərhələdən — mədəni mərhələdən danışdıq. Azərbaycançılıq ideoloji bir proqram kimi hərəkətə gəlib inkişaf etməyə başlayanda ilk olaraq məhz belə bir mədəni mərhələdən keçir. İnsanlar mədəni prinsiplərə əsaslanaraq bir-birini “səsləməyə” cəhd edir. Bir-birini tanımağa, eyni zamanda öz-özlərini identifikasiya etməyə başlayır. Azərbaycan xalqının və digər xalqların mədəni dəyərləri müqayisə olunanda görürük ki, burada oxşar cəhətlər çoxdur. Özəlliklə, dil burada əsas amil

kimi özünü göstərir. Dil onun üçün əsas amil sayılır ki, insanın kimliyi məhz dil vasitəsilə ortaya çıxır. İllər keçdikcə dil ailələri böyüyür və parçalanmalar baş verir, ancaq ilkin kök, bir qədər yuxarıda qeyd edilən kimi, unudulmur. Bu gün Azərbaycan dili, türk və türkmən dili arasında yüz faizli oxşarlıq olmasa da, onların kökü eynidir, onlar eyni dil ailəsinə mənsubdurlar. Eyni klassik şairlərə, eyni mədəni dəyərlərə malikdirlər. Dil ailələri olduğu kimi, xalqların da ailəsi var. Ailə böyüdüyü və genişləndiyi kimi, eləcə də insan nəsli artır və yeni-yeni xalqlar formalaşmağa başlayır. Bu zaman ortaya çıxan bütün fərqlərə baxmayaraq, dünya xalqları arasında müəyyən uyğunluqlar özünü büruzə verir. Məsələn, belə bir deyim var: Mənə dostunu göstər, mən sənə deyim, sən kimsən. Eyni zamanda bu misalı belə də dəyişmək olar: mənə dilini göstər, yəni, dilini tanı, mən sənə dostlarını, yəni, aid olduqlarını göstərim, başqa sözlə, yenə də sən kim olduğunu deyim.

Maraqlı orasıdır ki, bu meyar təkcə azərbaycanlı üçün keçərli deyil. Başqa inkişaf etmiş xalqlarda da bu, özünü göstərir. Bu barədə bizə o xalqların ədəbiyyatı söz açıq. Ancaq bu kimi halları bəzi xalqlar öz inkişaf mərhələsinin qədim, yenicə inkişafa qədəm qoyduğu dövründə unudur, hansısa xalq isə dartıb-dartıb bu günə qədər gətirir. Elə dəyərlər var ki, onlar dünya demokratiya tarixində bu günə qədər son dərəcə aktualdır. Məsələn, demokratiyanın ən əsas prinsiplərindən birini fransız filosofu Volter XVIII əsrdə belə ifadə etmişdi: “Mən sənə nifrət edə bilərəm, ancaq mən həyatımı verərəm ki, sən öz fikrini sərbəst ifadə edə biləsən”. Bu, demokratiyanın bu günə gəlib çatan ən ciddi əlifbasıdır. Bu, demokratiyanın Fransadan gələn nəfəsidir. Gəlin görək, Azərbaycanda belə bir düşüncə tərzini olubmu? Qətiyyətlə demək olar ki, olub.

XIX əsrdə azərbaycanlı təfəkkürü demokratiya uğrunda əməlli-başlı mücadiləyə (buna üsyan da demək olardı) başladı.

Bununla bağlı M.F. Axundovun fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Parlaq zəkaya, yanar qəlbə malik azərbaycanlı ziyalıları, dramaturqları, yazıçıları, şairləri A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, H.Zərdabinin, N.Vəzirovun və başqa demokratik ruhlu insanların fəaliyyətindən ilham alaraq cəhalətə qarşı əsl mübarizəyə qoşuldular. Bu dövrdə "Əkinçi" qəzeti nəşr olunmağa başladı, yeni tipli məktəblər açıldı, yeni teatr, yeni ədəbiyyat yarandı. Ən əsası, yeni maarifçi-ziyalılar nəslı, yeni mənəvi mühit yetişib formalaşdı.

Azərbaycan demokratik fikir tarixinə verilən töhfələr içərisindəki ilklərdən biri olaraq ərəb əlifbasına qarşı çıxma faktı, xüsusilə, əlamətdardır. Bunu böyük filosof, maarifpərvər dramaturq M.F.Axundov etdi. "Əlifba dəyişimi" dediyimiz anlayış ki var, biz onu, adətən, 1926-cı illə bağlarıq. Çünki, bu zaman ilk dəfə Azərbaycanda türk xalqlarının I-ci qurultayı baş tutdu və o qurultay türk xalqları üçün ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid məsələsini ortaya atıb dəstəklədi. 1926-cı ildə bu keçid Türkiyədə reallaşdı, 1928-ci ildə isə bu, Azərbaycanda baş verdi. Həmin qurultayın tövsiyələrinə əsasən bu yeni yaranmış respublikalar ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçdilər. Amma biz bilməliyik ki, bu işin bünövrəsi məhz XIX əsrdə böyük Azərbaycan ədibi və mütəfəkkiri M.F.Axundov tərəfindən qoyulmuşdu. Əlbəttə ki, azərbaycançılığın mədəni mərhələsindən danışıarkən onu ancaq orta əsrlərlə, yaxud daha qədim dövrlə (məsələn, Dədə Qorqud dövrü ilə), yaxud bugünkü Azərbaycanla əhatələmək düzgün olmazdı. Elə mədəni elementlər var ki, onlar başqa-başqa dövrlərə gedib çıxa bilər. Məsələn yada salaq, "Dədə Qorqud" dastanının ayrı-ayrı boylarının bizi tarixin müxtəlif qatlarına – mifoloji tarixə, mifologiyadan öncəki dövrə, real tarixə aparmasını. Amma buna baxmayaraq hansı dövrə gedib çıxsaq da, bu mədəni elementlərin ümumiləşmiş şəkildə azər-

baycançılıq adlı bir dünyanın fundamentini əmələ gətirməsini görəcəyik.

Azərbaycançılığın başqa bir əsas siyasi fundamenti XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda azərbaycançılıq ideyalarına uyğun multikultural əhval-ruhiyyəli Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurulması oldu. Cümhuriyyətin rəhbərliyində və hökumətin tərkibində başqa millətlərin nümayəndələri – ermənilər, gürcülər, ruslar vardı. Bu hal isə bir daha belə bir məqama işarə edir ki, azərbaycanlı mentaliteti üçün Azərbaycanda yaşayan başqa millət nümayəndəsinə "özgə" kimi haxmaq xüsusiyyəti yaddır. "Öz və özgə" qarşılıqlı, ümumiyyətlə, bizim tariximizin hansısa dövründə əgər özünü göstərmişsə də, bu, özünün ən yumşaq formasında olmuşdur. Hətta onu da deyə bilərik ki, Vətən uğrunda gedən bütün vuruşların, qarşılıqlı təşəbbüskarı heç zaman Azərbaycan olmayıb. Azərbaycan tarix boyu bütün hallarda özünü qəddar və aqressor "özgə"lərdən müdafiə edən tərəf kimi ərazisini və mənasını qoruyan ölkə kimi mübarizəyə qoşulub.

Demokratik Respublika ideallarının mənavi davamçısı və bu ideyaları yeni müstəqillik dövrünə uyğunlaşdıran məhz Ulu Öndər Heydər Əliyev oldu. Xüsusilə, onun multikultural dəyərlər estafetini ələ alaraq yeni və prinsiplial siyasi səviyyəyə qaldırması millət və dövlətin inkişafı üçün son dərəcə əhəmiyyətli idi. Xüsusilə, ölkədə bütün sahələr üzrə görülən quruculuq işləri Azərbaycanın nəinki geridönməz siyasətini müəyyənləşdirdi, həm də Azərbaycanın bu siyasəti tam müstəqil şəkildə həyata keçirdiyini ortaya qoydu. Prezident İlham Əliyev öz böyük sərəfənin işlərini yaradıcılıqla inkişaf etdirdi, ölkəni və dövləti yeni parlaq siyasi üfqlər qarşısında qoydu. Belə sıçrayışlar sayəsində Azərbaycan regional bir dövlətdən dünya miqyaslı ölkəyə çevrildi.

Nəhayət, inkişafın başqa bir mərhələsi olan iqtisadi mərhələ də Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Çünki bu iqtisadi inkişaf mərhələsinin başlanğıcı məhz onun fəaliyyətinin sayəsində (1-ci rəhbərliyi zamanı) baş vermişdi. Azərbaycanın ağır sovet rejimi şəraitində özünəməxsus və fərqli iqtisadi inkişaf təmayülü məhz Ulu Öndərin milli və fədakar zəhmətinin bəhrəsi idi. Bütün bunlar, onu demək vacibdir ki, azərbaycançılığın bəzən açıq, aşkar, bəzən gizli şəkildə yaşamasına imkan yaradırdı. Özü də bu, elə bir mənəvi mühitdə baş verirdi ki, sovet ideologiyası bütün SSRİ xalqlarını sosialist mənəvi birliyinin içində sanki həbs etmişdi və bu həbsxanada nəinki milli inkişafa, milli "sayırışma"lara belə yer yox idi. Ulu Öndər məhz belə bir şəraitdə azərbaycançılıq ideyasının yaşaması üçün əlindən gələni etdi, Azərbaycan insanının şüurunu zəngin potensiala malik əzəmətli keçmişə, inkişaf perspektivini özündə cəmləşdirən müasir həyata yönəltdi, onun geridönməz inkişaf yolunu göstərdi.

Bütün bu məsələləri, Azərbaycan xalqının canında-qanında yaşayan multikultural əhvalı, başqa millətlərə tolerant münasibətin tarixi bir dəyər olmasını bu gün artıq bütün dünyada qəbul edirik. Tolerantlığın, multikulturalizmin Azərbaycan modeli Avropada, Amerikada artıq tanınır və onun bir sıra məqamlarını bu ölkələrin müxtəlif qurumlarında, universitetlərində öyrənirlər. Və bu gün Prezident İlham Əliyev öz müdrik sələfinin yolu ilə gedərək xalqın ruhuna xas olan bu tarixi dəyəri - multikulturalizmi Azərbaycanın dövlət siyasəti kimi həyata keçirir və təşviq edir.

Bu məqamı biz xüsusi olaraq qiymətləndiməliyik. Başqa dinə, başqa millətə, başqa dilə, başqa həyat tərzinə bu cür münasibətimizin kökündə nə durur?! Burada hansı psixoloji elementlər var? İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, tolerantlığın əsas prinsiplərindən biri dözümlülükdür. Başqa dinə, mə-

dəniyyətə qarşı dözümlülük! Bəzən bu sözü qəbul etmirlər. Çünki, dözümlülük deyəndə elə çıxır ki, biz nəyə isə güclə dözüürük. Əslində isə biz heç nəyə güclə dözmürük. Bizim bir xalq kimi psixoloji təbiətimizdə, sadəcə, hər hansı bir məqama qarşı əvvəlcədən xoş münasibət var. Bu anlamdakı münasibətimiz tarixən bizə xasdır və o zaman-zaman formalaşmışdır. Bu gün artıq ən müxtəlif ölkələrin vətəndaşları etiraf edir ki, bəli, “azərbaycançılıq” ilk növbədə başqa millətlərə ünvanlanan xoş münasibətdən başlayır.

Ricət.** Yaxşı sürücü olmaq nə deməkdir? Maşını sürməkləmi yaxşı sürücü olurlar?! Nə deməkdir yaxşı sürücü?! Bu suala belə cavab vermək olar. Yaxşı sürücü olmaq o deməkdir ki, sən özün maşını yaxşı, təhlükəsiz sürməklə yanaşı, yanında yol ilə gedən sürücülərə, başqalarına da normal maşın sürmələri üçün şərait yaradırsan. Məhz ilk növbədə başqasının rahat maşın sürməsinə şərait yaradan sürücü yaxşı sürücüdür. **Ricətin sonu.

Bu məntiqlə davam etsək, o zaman belə suala cavab verməyə çalışaq: bəs yaxşı azərbaycanlı olmaq nə deməkdir? Cavab belə olacaq. Bu, səninlə yanaşı yaşayan və ya səninlə yanaşı yaşamayan ;hər hansı bir millətin nümayəndəsinə loyal, insani, qəlbədən gələn münasibət bəsləməkdir. Bu, ilkin şərtidir. Biz bunu hansı məxəzdən götürmüşük? Nəyin əsasında belə bir qənaətə gəlmişik? Belə deməyə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, mənəviyyatının tarixi bizə əsas verirmi?! Belə deməyə ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı nümunələri imkan verirmi?! Bu suallara, əlbəttə ki, müsbət cavab vermək lazım gəlir.

Dünyaca məşhur “Əli və Nino” romanında bir azərbaycanlı oğlanın bir gürcü qızına olan məhəbbəti öz əksini tapıb. Belə bir motivi daha hansı əsərlə davam etdirmək olar?!

Xalq ədəbiyyatımızdan silsilə kimi keçən “Şeyx Sənan və Xumar” mövzulu nümunələri yada salmaq olar. Klassik ədəbiyyatımızdakı Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsərini qeyd edə bilərik. Şeyx Sənan və Xumarın faciəli məhəbbəti dediklərimizə yaxşı misaldır. Əsərin sonunda bu iki nakam gənc özlərini uçuruma atıb öldürürlər. Amma şair axırda nə deyir?

*Yüksəldilər, yüksəldilər,
Cənnətdə rahat buldular.
Yüksəldilər, yüksəldilər,
Qeyb oldular, qeyb oldular.*

Şair o iki gəncin haqq dünyadakı yerlərini məhz cənnətdə təsəvvür edir. Şeyx Sənan sevgisi yolunda dinindən də əl çəkir, mənəvi dəyərlərindən də üz döndərir. O bunları bir gürcü qızına olan məhəbbəti naminə edir. Onu nələrə vadar etmirlər?! Amma o, hər əziyyətə dözür. Bax, bu multikultural əhvali-ruhiyyə, başqa millətin nümayəndəsini özününkü kimi sevə bilməyə qəlbən hazır olmaq, bəşəri ideallarla yaşamaq azərbaycanlı xislətinə son dərəcə doğma bir haldır.

Daha hansı mənəvi əsaslarımızı yada sala bilərik?! “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından biri olan Qanturalını xatırlayaq. O nə etmişdi? Qanturalı bir kafir qızına vurulmuşdu. Sarı donlu Selcan Xatun kim idi? Trabzon bəyinin – Trabzon Təkafurunun qızı idi. Başqa sözlə desək, kafir qızı idi. Sonradan o gəlib Oğuzun ən cəsur qəhrəman qadınlarından biri olur.

Və yaxud Beyrək neyləmişdi? O da bir başqa kafir qızına – onun həbsdən qaçmasına şərait yaradan Bayburd bəyinin qızına vurulmuşdu. Və yaxud bizim çox gözəl bir yazığımız, ictimai və dövlət xadimimiz Nəriman Nərimanovun belə bir əsəri var: “Bahadır və Sona”. Əsər bir Azərbaycan gənci və bir etməni qızının məhəbbətini təsvir edir. Ətrafda baş verənlərə

baxmadan belə bir əsər yazmaq (əsərin yazıldığı dövrdə – sovet imperiyasının yaranmasından əvvəl də erməni – azərbaycanlı qanlı qarşıdurması mövcud reallıq idi. Azərbaycan və erməni gəncləri arasında dostluq-məhəbbət körpüsü qurmağın bədii cəhdinin özü Azərbaycan ziyalılarının mentalitetinə xas olan bir cəhət kimi eyni zamanda onun qidalandığı son dərəcə yüksək bir mənəvi qayəyə malik xalq təfəkkürünün mövcudluğundan xəbər verir. Əsərin yazıldığı dövr xeyli təlatümlü dövr idi. 1900-cü illərin əvvəlindən erməni-azərbaycanlı savaşları gedirdi. İnsanlar məhv olur, ailələr dağılır, sarsıntılar bitib tükənmək bilmirdi. Azərbaycan ziyalıları bu yanar tonqala su tökmək, onu söndürmək üçün əllərindən gələni edirdilər. Bu münasibətlə digər böyük sənətkarımız Cəfər Cabbarlının xalqlar dostluğunu tərənnüm edən “1905-ci ildə” əsərini yada salmamaq mümkün deyil. Erməni və Azərbaycanlı ailəsinin dostluq etmələri və heç bir təzyiqlə baxmayaraq dostluqlarını yaşada bilmələrinin bədii inikasına çevrilmiş bu əsər əsl xalqlar dostluğunun dərinə heç zaman sönməyən qılgıncımının daim yaşayacağına bir mücəssəməsidir.

Başqa bir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan “Əsli və Kərəm” dastanını götürək. Buradakı Əsli kim idi? Erməni qızı idi. Kərəm kim idi? Bir Azərbaycanlı gənci. Onların nakam məhəbbəti ölümlə nəticələnsə də xalqımız bu gəncləri dönə-dönə yaratdığı eyni adlı dastanlarda bu günə qədər yaşadır.

Və yaxud “Kamança” əsərinə müraciət edək. C.Məmmədquluzadənin bu balaca şedevri də düşmənçiliyin acı təsvirini verir. Amma təsvir edilən düşmənçiliyin zülməti içində bir işıq görünür. O işıq azərbaycanlı qəlbinin işığıdır. Bütün əzizləri ermənilər tərəfindən öldürülmüş Qəhrəman Yüzbaşının evindən didərgin düşüb meşələrə sığınmış dəstəsi bir erməni kamança çalanı ələ keçirir. Onu öldürmək istəyən Yüzbaşı son nəfəsində erməniyə kamança çalmasını əmr edir.

Biçarə erməni son dəfə bütün qəlbi inləyə-inləyə kamançanın dilində iztirablı bir musiqi parçası səsləndirir və bu musiqi Yüzbaşının daşa dönmüş ürəyində buzları əritməyə başlayır. Mərhəmət hissi bu adamın bütün vücudunu bürüyür. Qəlbində özünün özü ilə sa-vaşı başlayır. Və Yüzbaşı bu savaşa özünü özünə qalib gəlir, nəticədə, ermənini intiqam hissəsinə uyub öldürmür, əksinə, erməni düşmənçiliyinin hər bir zülmünü dadmış biçarə yoldaşlarının təəccübü və etirazı qarşısında onu azad edib evinə buraxır. Bu əsər düşmənçiliyin şiddətli vaxtında yazılmış bir əsərdir. Və bu əsər o düşmənçiliyi bütün mənfur görüntüləri ilə parlaq dramaturji ustalıqla təsvir edir. Cəlil Məmmədquluzadə bədii cəhətdən əsl şedevr yaratmışdı. Əsərin qəhrəmanı – bir azərbaycanlı çəkdiyi əzab və zülmətlərə baxmayaraq bir ermənini öldürmək üstədiyi an ona rəhm eləyib azad edir. Onun qəlbində əsl katarsis baş verir. Baxmayaraq ki, erməni quldurlar onun ailəsinə zülm ediblər, qırıblar, ən əziz adamlarını öldürüblər, bütün bu dəhşətlərdən keçən insan öz şəxsi və milli düşməni bağışlayır – **BUDUR əcdadlarımızdan bizə miras qalmış AZƏRBAYCANLI QƏLBI!**

Qeyd edilən məqamlar bizi dünyəvi, bəşəri dəyərlərə yaxınlaşdırır və birləşdirir. Yuxarıda multikulturalizmin əsasları haqqında danışıldı. İstər “Əsli və Kərəm” olsun, “Qanturalı” boyu olsun, “Beyrək” boyu olsun, “Kamança”, “Şeyx Sənan”, “Bahadır və Sona”, “Əli və Nino” kimi klassik ədəbi nümunələr olsun, bütün bunlar, əslində, real tarixdən bəhs etmir, bu əsərlər hisslərin, duyğuların tarixindən danışır. Onlar, həm də bizə belə bir sual ünvanlayır: Biz bu gün əgər seviriksə, bu əsərlərin yazıldığı tarixdə təsvir olunan məhəbbətin üslubu, dililəmi sevirik?! O əhvali-ruhiyyədəmi yaşayırdıq?! Məlum olur ki, kiçik dəyişiklikləri nəzərə almasaq, bəli! Bu sevgi hissi,

bu yaxınlıq hissi, anlamaq və bağışlamaq hissi, mərhəmət hissi, böyüyə hörmət, kiçiyə nəvaziş – bütün bu hisslər qədimdən bəşər övladına xas hisslər kimi azərbaycanlıları bu gün də tərk etməyib.

Tarix təkcə tarixçilərin bilavasitə məşğul olduqları kimi Dövlətlərin, hökumətlərin, sülalələrin, xalqların, millətlərin tarixi deyil. Tarix, eyni zamanda, hisslərin tarixidir, duyğuların tarixidir. Bunlar həm bir-biri ilə eynidir, bəm də ayrıdır.

Bu gün biz canımızla-qanımızla azərbaycanlıyıq. Qanımızda Azərbaycan adlı bu ərəzidə yaşayan bütün millətlərin, xalqların qanı var. Qafqaz Albaniyasındakı midiyalılardan, bu yerlərə istilaya gəlmiş ərəblərdən başlayaraq burada yaşayan türk xalqlarına qədər — bütün bunlar bu ərəzidə zaman-zaman bir azərbaycanlı anlayışı yaradıb. Bu, artıq yalnız mədəni birlik deyil, təkcə mənəvi birlik də deyil, bu artıq etnik birlikdir. Həm mədəni, həm mənəvi, həm də etnik birlik azərbaycanlıları bu gün bir dövlət, bir bayraq, bir sərhəd, nəhayət, bir mədəniyyət daxilində birləşdirir. Və bu üç bünövrə – mədəni, mənəvi, etnik bünövrə bu gün də hərəkətdədir, özü öz içinə başqa xalqları daxil edə bilir. Azərbaycanlı sərhəddinin içinə daxil olanlar bu üç bünövrənin ən azı birində olmalıdırlar. Azərbaycanda bu gün başqa millətlərin nümayəndələri - gürcülər, ermənilər, yəhudilər, ruslar yaşayır. Onlar da azərbaycanlılar kimi mədəni-mənəvi birliyə daxildirlər, amma etnik birliyə daxil deyillər. Bu hal bir azərbaycanlı kimi bizdə heç bir diskomfort yaratmır. Öz özlüyündə bu, çox vacib amildir. Bizim azərbaycanlı kimi ilk növbədə vəzifəmiz Azərbaycanda yaşayan, etnik cəhətdən azərbaycanlı, yaxud titul xalq olmayan xalqların mənəviyyatını, mədəniyyətini qorumaq, zənginləşdirmək və onları bir ümumi azərbaycanlı məxrəcində birləşdirməkdir.

Bizimlə zaman-zaman bir yerdə yaşayıb adət-ənənələrimizi,

dilimizi, mənəviyyatımızı bölüşən tatlar, udlər, talışlar, ləzgilər, avarlar, ingiloylar haqda isə gözəl yazığımız, maarifpərvər ziyalımız Abdulla Şaiqin arxasınca biz də bu gün “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyik...” deyə bilərik. Ulu Öndərimizin sözlərini bir daha yada salsaq, Azərbaycanın gücü onların hamısının gücünün cəmindən yaranır.

VI HİSSƏ

AZƏRBAYCAN VƏ İNTİBAH DÖVRÜ

Biz sizinlə azərbaycançılıq və azərbaycanşünaslıqdan, onların qarşısında duran problemlərdən, vətənimizin, millətimizin adını daşıyan bu predmetin vacibliyindən, əsrlər boyu hansı yollardan, hansı maneələrdən keçib formalaşmasından əvvəlki etüdlərdə artıq danışdıq. Qədim rəvayətlərdən, dastanlardan, poetik düşüncə tərzindən söz açdıq. Bugünkü ədəbiyyatımızın azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında necə birləşməsindən, ümumi mədəni vəziyyətimizdən, bu gün azərbaycançılıq bizə hansı siyasi və sosial dividendlər qazandırır – bu barədə yazdıq. Prezident İlham Əliyev tez-tez öz çıxışlarında Azərbaycanın tolerant bir ölkə, multikultural bir diyar olduğunu vurğulayır. Bütün bunların canında azərbaycançılıq ideyasının təntənəsi durur. Bu etüddə biz dediklərimizi tarixlə uyğunlaşdırmağa və zaman-zaman dünya tarixinin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycanın yerini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq. Bu mərhələlərə dünyanın bir çox xalqları həm mədəni, həm mənəvi, həm də siyasi-elmi baxımdan öz izlərini qoyublar. Bu mərhələlərin hər biri həmin xalqların tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, bu hal ən birinci özünü Avropa xalqlarının tarixində göstərir. Avropa xalqlarının, eləcə də Şərqi xalqlarının tarixində XVI əsr xüsusi mövqeyə malikdir. O, sanki bir məhək daşı, sınma nöqtəsidir. Renessans deyilən böyük bir mədəni-mənəvi mərhələnin çiçəkləndiyi əsrdir. Amma orası da var ki, Renessansı təkcə XVI əsrlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Ondan əvvəl də böyük mütəfəkkir-sənətkarların, təfəkkür tarixinin xeyli ünlü sahiblərinin yazıb-yaratdıqları parlaq dövrlər olub. Qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrə keçid zamanı baş verən mədəni-mənəvi sıçrayışları hazırlayan ayrı-ayrı zaman kəsikləri

mövcüd idi. XII, XIII, XIV, XV əsrlərin belə zaman kəsikləri, əslində, Renessansın klassik dövrünün gəlişini bir yerdə hazırlayıblar. XIII və XVI əsrlər arasındakı zaman kəsiyini (bəzən bu, XII-XVI əsrlər arasındakı kəsik kimi də götürülür) dünyanın müxtəlif xalqları nə cür yaşayıblar?! Öz talelərində, öz tarixlərində, öz keçdikləri həyat yolunda həmin o zaman kəsikləri hansı dəyərlərlə əhəmiyyətli olub?

Renessans mədəniyyət və ədəbiyyat tarixində, incəsənət tarixində xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir anlayışdır. Dünyanın ən böyük, ən aparıcı rəssam-yazıçı-şair-alimləri bu dövrün, bir növ, məhsulu kimi, yəni, bu dövrün ortaya qoyduğu şəxsiyyətlər kimi özlərini göstərib və dünya mədəniyyətinə, elminə öz adlarını qızıl hərflərlə yazıblar.

Bəşəri dəyərlər, insana hörmət, təmənnəsiz və sədaqət dolu sevgi hisslərinin qələmə alınması məhz bu dövrdə özünün klassik dövrünü yaşayır.

“Azərbaycan və Renessans” adlı bu çox maraqlı mövzu ilə bağlı bir sıra suallar müəyyənləşdirmək mümkündür. Renessans dövrü hansı vacib konsepsiyanı öz daxilində formalaşdırırdı? Şərqi bu Renessansa, başqa sözlə desək, Avropanın ortaya qoyduğu Renessansa nə dərəcədə dəxli var idi? Azərbaycanın Renessans tarixində rolu nədən ibarət idi? Bu nə ilə özünü göstərə bildi? Bu suallar bizi azərbaycançılığın daha bir təzahürünə yaxınlaşdıracaq.

§1. Azərbaycançılıq və Renessans

Bu iki anlayış bir-birinin yanında bizə böyük mənəvi-tarixi dəyərlərdən söz açmağa imkan verir. Bununla əlaqədar bizə belə gəlir ki, əvvəlcə "Renessans" sözünün mahiyyətinə, dərinəki mənasına nüfuz etməliyik. "Renessans" nə deməkdir?! "Renessans" anlayışı bizdə hansı assosiasiyaları yaradır? Bu assosiasiyalar haradan doğur, haradan əmələ gəlir? Bunları bilmədən biz bu terminin və anlayışın dərininə gedə bilmərik. Amma "Renessans nədir?" sualına cavab verməzdən öncə biz bu terminin daha hansı sözlərlə əvəz olunduğunu, başqa sözlə desək, sinonimlərini tanımalıyıq.

"Renessans" sözü beynəlmiləl sözdür. "Renessans" sözünün dilimizdə uyğun qarşılığı intibah, dirçəliş, oyanış, qayıdış sözləridir. Hiss etmək olar ki, bu sözlərin hamısının mahiyyətində, təxminən, eyni məna durur. Elə bil, kimsə yatmışdı və yuxudan oyanır. Kimsə getdiyi yerdən qayıdır. Kimsə xəstə idi, dirçəlir. Hansısa durğunluq çağından təlatümlü, enerjili qəhrəmanlıq çağına qayıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının qəhrəmanlarından birinin dediyi "yata-yata yanımız ağrıdı, dura-dura belimiz qurudu" sözləri belə bir qəhrəmanlıq çağına qayıdışın həsrətini ifadə etmirmi?! Daha gözəl olan, daha şücaətli olan, daha alicənab olan bir çağın nostaljisi Dədə Qorqud qəhrəmanlarının canında, ruhunda yaşayır. Qorqudun öz dilindən tez-tez eşidilən "Ol zamanlar oğullar ata sözünü iki eləməzlərdi..." deyimində belə bir çağ nümunə kimi göstərilir. Əvvəlki çağ və indiki çağ. Bu ikisinin müqayisəsi bütövlükdə klassik Renessansın canının, ruhunun göstəricisidir. Renessansın ilkin şərtidir. Maraqlıdır ki, "Dədə Qorqud" dastanlarında belə bir müqayisənin relikt formasını tapmaq mümkündür. Buradan çıxış edərək İntibah ruhunun Azərbaycanda, oğuz elində öz məxəzini götürdüyü

real mənəvi zəmin vardır desək, səhv etmərik. Heç şübhəsiz bu zəmin "Dədə Qorqud" dastanlarıdır.

Aydındır ki, hər bir söz özünün işarələdiyi dəyərlər sistemini tam şəkildə əhatə etməyə çalışır. Bəs "Renessans" termini nəyi əhatə edir? Belə ümumiləşdirək: Renessans donuq vəziyyətə düşmüş mənəvi dəyərlərin oyanışını, əski bir çağa qayıdışını nəzərdə tutur. Yenidən mədəniyyətin, incəsənətin ölgün bir haldan həyata qayıdışını nəzərdə tutur. Məhz bu mənəvi Renessansın ümumi ruhunu əks edir. Bəs bu qayıdışın istiqaməti hansı tərəfə, nəyə idi? Hansı dəyərlərə doğru qayıdış təşviq edilirdi?! Hansı "yuxudan" oyanırdılar?! Haradan qayıdırdılar?! Hara qayıdırdılar?! Hansı xəstəlikdən sağalırdılar?! Avropa xalqlarının ən öndə gedən maarifçiləri, Azərbaycan xalqının qabaqcıl elm-mədəniyyət xadimləri, şairləri nəyə qayıdırdı? Hansı dəyərlərə qayıdırdı? Hansı dəyərləri öz əsərlərində təbliğ etməyə başlayırdı?! Xalq təfəkküründə bu qayıdış hansı dəyərlərin qarşılaşdırılması ilə üzə çıxırdı?!

Bu suallara cavab vermək üçün biz gərək dünya tarixinin mühüm bir dövrünə ekskurs edək. Bizə az-çox məlum olan qədim dünya tarixi necə, nə zaman, hansı dəyərlərlə başlamışdı? Antik dövr nə deməkdir?! Antik dövrün mahiyyətini nə təşkil edir?! O niyə tarixin qaranlıq bir guşəsinə atılaraq unuduldu?! Bu unutqanlıq bəşəriyyətə nə gətirdi və nə verdi?! Biz bu sualları cavablandırmadan öncə qaldırdığımız məsələnin mahiyyətinə vara bilmərik.

"Antik dövr" kimi ayrılan zaman məsafəsi böyük bir tarixi-coğrafi məkanı əhatə edirdi – Yunanıstanı və Romanı. Bu dövrdə dünya mədəniyyətinin şedevrləri yaranmışdı. Memarlıq və heykəltəraşlıqda ədəbiyyat və teatrda bu günə qədər yaşayan adlar ortaya çıxmışdı. Mütəfəkkirlərin, tarixçilərin, naturalistlərin, siyasətçilərin, ritoriklərin adları bu dövrün

şan-şöhrətini ortaya qoyan əsl sərvət, xəzinə idi. Bu antik dövr eramızdan əvvəl ədəbiyyatın və fəlsəfənin yaranması ilə başlayıb eramızın V əsrinə qədər davam etdi. Bu dövrün bədii qayəsi mifoloji təsəvvürlərin üzərində qurulmuşdu. Mifoloji təsəvvür antik dövr insanının dünyagörüşünü, həyata baxışını, ətrafa münasibətini formalaşdıran bir həyat təlimatı idi. Antik dövrün aparıcı ideoloji mahiyyətində isə bütpərəstlik dururdu. Yəni, Antik dövrdə yaşayan əksər insanlar bütpərəst idilər. Ədəbiyyat, elm, sənət tarixindən yaxşı tanıdığımız yazıçılar, şairlər, memarlar, elm adamları tək olan Allaha inanmırdılar, onlar üçün bir panteon mövcud idi. Bu panteonda müxtəlif allahlar var idi və o allahlar insanlar kimi bir-biri ilə mübahisə edirdilər, razılaşırdılar, barışırdılar, savaşırdılar. İnsanlar arasında olan bütün münasibətlər allahlara da şamil edilirdi. Sonradan müəyyən ictimai-siyasi şərait nəticəsində bu allahlar inkar edildilər. Yenicə yaranan və durmadan inkişaf edən xristianlıq bütpərəstliyin ən böyük düşməninə çevrildi. Onun siyasi ideologiyası takallahlılıq oldu.

Klassik antik mədəniyyətin fonunda biz takallahlılığını görmürük. Xristian aləminin takallahlılığı İsa peyğəmbərin doğuluşu ilə – eramızın 1-ci əsrində yarandı və o da var ki, yaranan kimi müxtəlif cəmiyyətlər tərəfindən eyni daxili rahatlıqla qəbul edilmədi. İlk xristianlar dünyanın ən müxtəlif yerlərində ən amansız təqiblərə məruz qaldı. O təqibləri isə aydındır ki, çoxallahlı olan qədim (antik) dünya insanları həyata keçirirdi. Xüsusilə, Romada xristianlara qarşı təqiblər böyük amansızlıq və vəhşiliklə aparılırdı. İnsanlar sanki mərhəmət hissini büsbütün unutmuşdular. Bu hissini yaşadığını bütpərəstlərə məhz onu əllərində və ürəklərində bayraq etmiş xristianlar yada saldı. Bütpərəstlər məhz bu hissini köməyi ilə sanki ağır qış yuxusundan oyanmağa başladılar. Zaman keçdi, xristianlığı qəbul edən qüvvələr yavaş-yavaş

çoxalmağa başladı. Nəhayət, insanların qəlbi yumşalmağa başlayırdı, onlar əzab, ağrı, izzət kimi psixoloji məqamlara alışır və bu məfhumların üzərində qurulan yeni dini qəbul etməyə hazır vəziyyətə gəlirdilər. Tarixin qəribə zarafatı! Dünənki bütperəslər bir qədər əvvəl təqib etdikləri yeni dinin ən etibarlı müdafiəçilərinə çevrilirdilər. Onların ürəkləri fizioloji məfhumdan mənəvi məfhum – qəlbə çevrilirdi. Ürəyin qəlbə çevrilməsi özü ilə dərin psixoloji və mənəvi təbəddülət gətirirdi. Niyə xristianlıq, nəhayət etibarilə, öz ağır, qeyri-bərabər mücadiləsində qalib gəldi? Bunun səbəbi nə idi?! Əsas səbəb bu idi ki, xristianlığın bütperəstlik üzərində qələbəsində çox möhtəşəm bir müttəfiqi vardı. Bu, ona, yəni, xristianlığa genetik şəkildə xas olan mərhəmət və izzət hissləri idi. Xristianlıq məhz bu hisslərin mövcudluğu nəticəsində qalib gəlməyə başladı. Bu yeni din insanlara göstərdi ki, qəlbində mərhəmət hissi olmadan sən heç nəyə nail ola bilməzsən və beləliklə, ilk xristianları vəhşicəsinə məhv edən insanların özləri yavaş-yavaş öz qurbanlarına acımağa başladı. Acıyandan sonra izzət hissi öz işini görməyə başladı. Mərhəmət edənlər və izzət çəkənlərin artıq bir gedəsi yolu qalırdı – o da xristianlığın ana ağışu kimi rahat qucağı idi.

Beləliklə, xristianlığın Qədim Roma və imperiyanın hökumətliyi etdiyi bütün yerlərdə qalib gəlməsi ilə Antik dövrün sonu gəlib çatdı. Bununla da bütperəstlik və onun tapındığı, vəsf etdiyi estetik, bədii dəyərlər qəbuledilməz oldu. Və yeni bir dövr başladı. İndi də bütperəstlər eyni amansızlıqla təqib edilməyə başlayır. İnsanlıq öz keçmişindən gülə-gülə yox, kədərlə yox, nifrətlə ayrılır.

Antik dövr bizim yadımızda insanın vəsfi ilə, əzəmətli bir yüksəkliyə böyüdülməsi, pərəstişi ilə yadda qalır. Antik dövrün mədəni məhsulu olan heykəllərə baxanda allahların

insanla eyniləşdirildiyinin şahidi olur. İnsanları da onlar Zevsi, Apollonu, Poseydonu, Afinanı və ya Afroditanı necə təsəvvür edib yaradırdılarsa, o cür görmək istəyirlər. Belə bir antik dövr elə bir insan ortaya çıxarır ki, o artıq öz həmcinsi olan insana zülm edilməsinə, onun öldürülməsinə dözmür, əqidəsi başqa olana da mərhəmət hissi ilə yanaşır. Bütün bunlar xristian dininin yavaş-yavaş qəlblərə hakim olmasına və qalib gəlib yayılmasına şərait yaradır. Deməli, eramızın III — V əsrlərinə qədər sürüb gələn bu dövr antik dəyərlərin hakimi-mütləq, dünya mədəniyyət və tarixi xronologiyasında hakim olduğu dövrdür. Daha sonra isə dünənki zavallı xristianların artıq özlərinə bənzəməyən büt-pərəstlərdən amansızcasına qisas aldığı bir dövr gəlir. Artıq özlərini son dərəcə inamlı sayan xristianlar büt-pərəstləri eyni amansızlıqla təqibə məruz qoyur, onların bütün mənəvi varidatlarını məhv edirdilər. Buna orta əsrlərin qaranlıq dövrü kimi də baxmaq mümkündür. Hər şey xristian ideologiyasına tabe olmalı, onun mənəvi-dini kriteriyalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Beləliklə, dünən öldürülənlər bu gün öldürməyə, təqib olunanlar təqib etməyə başlayırlar. Yaradılmış sənət əsərləri, elmi traktatlar, ədəbiyyat nümunələri birmənalı şəkildə məhv edilir, onları yaradan büt-pərəst müəlliflərin adı qadağan olunurdu.

Bu dövrün aparıcı dili latın dili idi. Latın dilindən başqa hansısa dildə elmi əsərlər yazmaq, oxumaq olmazdı. Sovet dövründə rus dili hansı hökmə malik idisə, orta əsrlərdə də latın dili — Roma imperiyasının dili o cür əhəmiyyətə malik idi. Eyni din, eyni dil, eyni mənəvi dəyərlər — bunlar orta əsrlər adlanan bir dövrün pasportu, vizası idi. Başqa olan hər şey məhvə düçar idi. Başqa olan nə vardısı, deməli, qanundan kənarı, deməli, kilsənin və daha dəhşətli, inkvizisiyanın nəzarətində idi.

V–XIII əsrləri əhatə edən qaranlıq orta əsrlərdən sonra

Avropa insanı, Avropa maarifçisi, nəhayət, təxminən, XII əsrin sonlarında baş verən mənəvi partlayış nəticəsində bütün o günə qədər yaşanan dəyərlərə – yasaqlara, məhdudiyətlərə, ehkamlara “yox” demək istədi. Bu insan antik dövrün rahat və sərbəst, insanın hər şeyin fəvqündə durduğu təsvir olduğu, insani dəyərlərə yüksək qiymət verildiyi bir dövrə – antik dövrə yenidən qayıtmaq istəyi idi. Bu, həmin dövrün daxili azadlığına, hisslərin möhtəşəmliyinə, həmin dövrün onları bir sənətkar kimi sıxmayan sərbəst ruhuna qayıdış demək idi. Məşhur alman şairi və dramaturqu, Hötenin müasiri və dostu Fridrix Şillerin “Yunan allahlarına” adlı bir şeiri var. Orada şair böyük bir həsrətlə yunan allahlarından danışır. Şair qüسسə içində bu dövrün Allahlarına müraciət edib onlardan soruşur: “Siz hara yox oldunuz?! Niyə dünyamızı tərək etdiniz?! Sizinlə bizim dünyamız nə qədər gözəl idi. Siz getdiniz, dünyanın gözəlliyi də sizinlə getdi”.

Son dərəcə təsirli, nostalji bir ruhda, qədim yunan allahlarının yoxluğuna təəssüf hissilə yazılmış bir şeirdir. Dünyanın qabaqcıl maarifçilərinin, qabaqcıl zəhin və ürək sahiblərinin antik dövrə münasibətinin ümumiləşdirilmiş və son dərəcə gözəl bir göstəricisidir. Eyni nisgilli əhval XIII əsrdə birinci olaraq böyük italyan mütəfəkkiri və şairi Aligyeri Dantenin yaradıcılığında özünü göstərdi. Dante bir poema yazıb adını “Komediya” qoymuşdu. O zaman “komediya” bizim anladığımız mənada komediya deyildi, komediya şeirlə yazılmış hər hansı bədii bir mətnə deyilə bilərdi. Komediya bədii əsər, məsələn, poema, şeir kimi yazılırdı və Dante də sırf bu mənada öz əsərini “Komediya” adlandırmışdı. Xüsusi olaraq onu demək lazımdır ki, Dante özü öz əsərinin adını “İlahi komediya” qoymamışdı. Ondan sonra gələn minnətdar nəsillər bu komediyanı onun möhtəşəmliyindən vəcdə gələrək belə adlandırmışdılar: “İlahi komediya”!

Dante öz əsərində o dünyada olan bütperəst yunan filosofları, dramaturqları, şairləri ilə görüşünü və söhbətini təsvir edir. Bunun təkcə özü o dövr üçün son dərəcə inanılmaz bir hadisə idi. Amma hətta Dante ilk növbədə xristian mühitinin bir övladı idi. O öz mühitinin əleyhinə gedə bilməzdi. O, xristianlığa qarşı əlində yalın qılınc çıxma bilməzdi. Və Dante məsələnin kəskinliyini yumşaltmaq naminə belə bir addım atır: Onun ölməz əsərindəki bütün bütperəst antik dövr dahiləri o biri dünyada məhz cəhənnəmdə yerləşdirilir. Bu, xristian Dantenin bütperəstliyə ümumi münasibəti idi.

Dante başqa cür edə bilməzdi. Dante antik dövrün insanları (bütperəstləri) ilə harada görüşə bilərdi?! Sanki cavab yoxdur. Və Dante dahiyənə şəkildə öz əvəzsiz üsulunu kəşf edir. Dante öz komediyasında antik dövrün məşhur adamları ilə (əslində, bütperəst dahilərlə) görüşmək naminə özünün cəhənnəmə gedişini təsvir edir. Çünki onlarla başqa yerdə görüşmək nə real, nə də virtual-dini baxımdan mümkün deyil. Onlar çoxallahlı olduqlarına görə ancaq cəhənnəmdə yerləşdirilə bilərdilər. Ona görə də Dantenin bu cəsur poeması, əslində, cəhənnəmə səyahət, cəhənnəmdə həmən insanlarla söhbətdən ibarətdir.

Bir maraqlı faktı da qeyd etməmək olmur. Cəhənnəmə bu maraqlı səyahət zamanı onu antik dövrün böyük şairi Vergili müşayiət edirdi. Nəyə görə Vergili? Nəyə görə bütperəst Vergili cəhənnəmdə deyildi?! Xristian ilahiyyatçıları niyə məhz bu şairə digər bütperəstlərə baxdıqları kimi deyil, bir qədər başqa gözlə baxırdılar?! Həqiqətən də, Vergili antik ədəbiyyatın yeganə bütperəst nümayəndəsi idi ki, xristian ideologiyası onu cəhənnəmdə yerləşdirməmişdi. Məsələ isə bundan ibarət idi. İsa peyğəmbərin doğumundan 40 il əvvəl Vergili bir şeir yazmışdı. O şeirdə şair özünün belə bir ümidini və arzusunu dilə gətirmişdi ki, 40 ildən sonra dünyanın

əsas xilasedici Messiyası doğulacaq. O vaxt messiyalar – peyğəmbərlər çox idi. 120 mindən çox peyğəmbər var idi. Bunlardan çoxu öz-özünü peyğəmbər elan edirdi. Və çoxunun da adı nə yaddaşlarda, nə də tarixdə qaldı. Vergili isə belə bir şeir yazmaqla əsl peyğəmbərin, Allah tərəfindən dünyaya göndərilmiş əsl peyğəmbərin doğulacağına ümidini təsvir etmişdi. Bu şeirin yazılışından 40 il sonra İsa peyğəmbər doğulur və sonralar xristianlar minnətdarlıqla belə düşünürlər ki, onun dünyaya gələcəyini ilk dəfə məhz Vergili söyləmişdir. Ona görə də Vergiliyə münasibət bütün orta əsrlərdə başqa büt-pərəstlərə münasibətdən fərqlənmiş və ona sanki güzəşt edilmişdi. Onun yaradıcılığı ilə bağlı kilsə tərəfindən müəyyən loyallıq nümayiş etdirilirdi.

Beləliklə, məhz dahi italyan şairi Dante XIII əsrdə Avropada Renessansın ilk qaranquşudur. Amma Renesans dövrünün başqa nəhəngləri də var idi. Artıq XV-XVI əsrlərdə onlar da yazıb-yaratmağa başladılar. İspaniyada Servantes məşhur “Don Kixot” romanını yazdı. İngiltərədə Şekspir öz pyeslərini, Fransada Rable “Qarqantua və Pantaqrue” əsərini Renessansa töhfə etdilər. Öz dram əsərləri, romanları, insan əxlaqını ucaldan təsəvvürləri ilə bu şəxslər ədəbiyyat sahəsində Renessans titanları oldular. Eyni zamanda, Renessans zamanı təsviri sənət özünün çox geniş inkişaf yoluna çıxdı. Möhtəşəm rəssamlar pleyadası yarandı ki, onlar Renessansın ən qüdrətli nümayəndələri oldular. Mikelancelo, Rafael, Leonardo da Vinçi kimi nəhəng insanların timsalında biz Renessans dövrünün əsl titanlarını görürük. Maraqlısı həm də o idi ki, bu şəxsiyyətlər bir sənət çərçivəsində qapanıb qalmırdılar. Məsələn, Leonardo da Vinçi həm böyük rəssam idi, həm də görkəmli alim idi – o, paraşüt ideyasını icad etmişdi, sualtı qayıqlar barədə hələ o dövrdə düşünməyə başlamışdı. Bu titanlar Renessansın bu günkü dünya üçün son dərəcə anlaşıqlı

estetik və etik kriteriyalarını ortaya qoyurdular. Dünya insanının nə cür olması, şəxsiyyət haqqında antik dövrdən gələn və orta əsrlərdə unudulmuş, üstündən xətt çəkilən qadağalar dolu mətləbləri zəncirdən xilas edir, bir daha ədəbiyyata, sənətə gətirirdilər. İnsanın böyüklüyünə inam və sevgini tərənnüm edirdilər. Daha doğrusu, bir daha o ideallara qayıdırdılar! Qayıdış, oyanış, dirçəliş bu şəkildə baş verirdi.

§2. Nizami va Renessans

Ümumiyyətlə, sevgi nədir? Nə üçün sevmək lazımdır?! Sevməyin cövhəri haradadır?! Sevgi ontoloji, yaxud sosial-fəlsəfi hissdir? Suallar, suallar...

Dahi Azərbaycan şairi Nizami sevginin ontoloji dəyər olduğunu deyirdi, yəni, o, təxminən, belə düşünürdü ki, yer üzündə ilk olaraq sevgi yaranıb, sonra hər şey sevginin ətrafında ortaya çıxıb, əmələ gəlib. O, sevginin yaranmasını Allahın öz yaratdığına sevgisi kimi qəbul edirdi. Biz indi Nizamiyə təsadüfən müraciət etmədik. Belə bir anlayış var — **müsəlman Renessansı**, başqa sözlə desək, Şərq Renessansı. Alimlər bu fikirdədirlər ki, qayıdış, oyanış üzərində qurulan Renessans ideyası Şərq aləmində də mövcud olub, hətta Şərqdə bu ideya Dantedən də əvvəl yaranıb. Və bu Renessansın ən böyük nümayəndəsi elə məhz Nizami Gəncəvidir. **“Nizami və Renessans” mövzusu** son dərəcə böyük bir mövzudur. Azərbaycançılıq haqqında danışanda, Azərbaycanın ədəbiyyat və elm xadimləri barəsində bilgi verəndə, Renessans əhvali-ruhiyyəli insanlardan söz açanda, ilk növbədə, əlbəttə, yada düşən böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi olmalıdır. Nizami Şərq Renessansının ən qüdrətli nümayəndəsidir, desək, səhv etmərik. Renessansa xas olan ümumbəşəri sevgi hissi, İnsana, onun böyüklüyünə ehtiram Şərq şairlərinin də ideallarından biri, bəlkə də birincisi idi. Nizamiyə görə, nəinki insan həyatının, hətta dünya yaranışının da səbəbi sevgidir və hətta Allahın dünyanı, bütün kainatı yaratmasının canında məhz sevgi durur. O özünün **“Sirlər xəzinəsi”** əsərində bu ideyanı bədii şəkildə qələmə almışdı. Eyni zamanda şair adi insan sevgisinin də ən incə nöqtələrinə varırdı və mənəsbindən asılı olmadan insan sevgisinin hansı ekstremal situasiyalarda özünü nə cür təzahür edə biləcəyini göstərirdi. **“Xosrov və**

Şirin” poemasında Nizami belə bir insani sevgini tərənnüm edir.

Sovet dövründə sosialist ideologiyasının təzyiqi ilə bir çox dəyərlər dəyişdirildi, məsələn, təxminən, eyni süjet ətrafında S. Vurğunun yazdığı **“Fərhad və Şirin”** adlı əsər meydana çıxdı. Buradakı sevgi münasibətləri Nizaminin təsvir etdiyi münasibətlərdən tamamilə fərqlənir. Nizami öz əsərində, əsasən, Xosrovun Şirini sevməsi məsələsini ön plana çəkib qabardır. Ancaq S.Vurğunun yaratdığı Fərhad obrazı yaradıcı bir şəxsiyyət, böyük bir sənətkardır. Xalq adamıdır. Nizami şah **Xosrovun timsalında məhəbbətin, sevginin həтта bir hökmdarı necə dəyişdirdiyini göstərə bilir.** Çox incə bir ştrixlə biz bunu əsərin sonunda görürük. Xosrov oğlu Şuriyyə tərəfindən yaralanır. Bu yaralı insanın qəlbi son nəfəsində su istəyir. Gecə vaxtı yanında yuxuya getmiş Şirin var. Xosrov son dəfə su içmək arzusunu yerinə yetirməsi üçün sevdiyi insanı yuxudan oyandırmğa qıymır. Xosrov elə o cür də, susuz qalaraq həyatına vida edir. Nizami məhəbbətin böyüklüyünü, insanların bir-birinə münasibətinin bu dərəcədə incə tərəflərini təsvir edir. Ola bilər ki, kimsə bunu sentimental, ağlasığmaz bir hal kimi qəbul etsin. Amma o da var ki, Renessans dövrünün insanı məhz belə ola bilərdi. Onun sevgisi hər şeydən, canından belə üstün idi. Sovet dövrünün Fərhadı Renessans dövrünün Xosrovunun fonunda qat-qat zəif görünür. Amma onu da unutmayaq ki, “Fərhad və Şirin” tamam başqa “operanın” məhsulu idi. Bu “operanın” müəllifi sosialist realizmi idi və onun renessansa, bəşəri ideallara qəti dəxli yox idi.

Renessans dövrünün, mühitinin bir xüsusiyyəti də bu idi ki, müxtəlif ölkələrdə, coğrafi məkanlarda, müxtəlif ədəbiyyat məkanlarında yaşayan insanlar sanki bir-biri ilə təmasa girmiş kimidirlər. İnsanın böyüdülməsini - insana, insani həqiqətlərə,

hisslərə verilən yüksək dəyəri, şərlə mübarizəni biz “Hamlet”lə, “Don Kixot”la yanaşı, həm də Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin əsərlərində görürük. Füzuli artıq XVI əsrdə bütün bu ideyaları canına hopdurmuş bir şəxs idi. Füzün təkcə gözəl bədii əsərlər müəllifi deyildi. O həm də dünya dəyərlərini, sufilik həyatının ən dərin mətləblərini öz içinə yığmış bir mütəfəkkir idi. “Leyli və Məcnun” poemasında Nofəl adlı bir sərkərdə Məcnunun istəklisini ona qaytarmağa kömək eləməyə hazırdır. Nofəl İbn Səlamla vuruşa başlayır və İbn Səlamın dəstəsinə tam qalib gəldiyi məqamda Məcnun neyləyir?! Məcnun başlayır Nofəlin dəstəsinə daşlamağa. Nəyə görə belə edir? Nəyə görə Məcnun az qala Leylinin vüsəlinə yetişəcəyi bir məqamda ona kömək edən Nofəlin qalib gəlməkdə olan dəstəsinə daşlamağa başlayır?! Çünki o, əslində, tərəfdarsevən yox, insansevərdir. Məcnun niyyətindən, meylindən, təbiətindən asılı olmayaraq heç bir insana zərər dəyməsini istəmir. Məcnun “öz”, yaxud “özgə”liyindən asılı olmayaraq, həmişə zəifin tərəfindədir. Zəifin tərəfində olmaq isə humanizmin ilk təzahürlərindəndir. Bu mənada Renessans humanizm dövrüdür, humanist ideyaların, yəni, insani ideyaların təntənəsi dövrüdür. Buna görə də Məcnun Nofəlin insanları, kim olurlarsa olsun, hətta ona qarşı duranlarını belə öldürməsinə razı olmur. Elə bunun özü Məcnunun insanlığa münasibətini, humanistliyini göstərir. Eyni zamanda dolayısı ilə Füzulinin insana münasibətini göstərmiş olur.

Renessans dahiləri üçün kainatın canında, əsasında, kvintessensiyasında İnsan durur. Məsələn, Mikelancelonun belə bir sənət əsəri var. O, Ata və oğulun son dəfə bir-birinə toxunuşu səhnəsini yaradıb. Sanki Ata və oğulun barmaqları son dəfə bir-birinə toxunur və bundan sonra Ata göylərə çəkilib qeyb olacaq, oğul isə yer üzündə qalıb öz missiyasını yerinə yetirəcək – insanların günahını öz üzərinə götürəcək.

Bununla Allah və Onun yaratdığı insan - öz oğlu arasında münasibətlərin qırılmasına işarə edilir. Təkcə bu freskaya deyil, bütün Antik dövr rəssamlarının əsərlərinə baxsaq, insan mənəviyyatının, insan fiqurunun, insan bədəninin əzəmətini və təntənəsini görəcəyik. Bu, Renessans rəssamının insana münasibəti idi. Digər sənət növlərində də belə hal müşahidə olunur. Ədəbiyyatı yaradanların insana münasibətində də biz bu humanist yanaşmanı görürük. İlk xristianlar onları amansızcasına təqib edən yunanların, romalıların qəlbində rəhm oyatdığı kimi, Renessans dövrünün ədəbiyyat nəhəngləri də öz oxucularının, öz dövrünün, öz ölkələrindəki xalqların qəlbinə rəhm, mərhəmət toxumu salmağa çalışırdı və bunu bacarıqla edirdi.

Füzuli, eyni şəkildə ondan bir az əvvəl yaşayıb yaradan Nəsimi, ondan da bir az əvvəl Nizami (hər birinin arasında iki əsrlik fərq olmasına baxmayaraq) eyni ilhamla insan böyüklüyünü, insan qəlbindəki hissələrin tərənnümünü təsvir etməklə insanı insana möhtəşəm şəkildə təqdim edirdilər. Bu minvalla onlar Adamı insana çevirirdilər. İnsanın həтта dindən də, xurafatdan da, ümumiyyətlə, hər şeydən üstün olduğunu bir daha ortaya qoyurdular. Renessans ideallarını Avropa renessansından əvvəl yaşadırdılar.

“Renessans özünü nədə göstərir?”, “Nə üçün biz kiməsə Renessans şairi deyirik?” kimi suallara cavab verməyə çalışaq. Bu cavablarımızla biz renessansın mahiyyətini daha dərindən öyrənmiş olacağıq.

İlk olaraq onu bir daha qeyd edək ki, renessans dahiləri bir istiqamətdə çalışmırdılar. Onlar bir neçə istiqaməti özlərində birləşdirirdilər. Onlar həm şair, həm yazıçı, həm alim, həm mütəfəkkir, həm də müəllim idilər.

Bunu Dantenin timsalında açmağa çalışaq. Dante nə etdi ki,

bütün dünyada əvəzedilməz bir şair kimi tanındı? Daha dəqiq desək, Dante buna yalnız öz ölməz poemasını yazmaqları nail oldu?! Əlbəttə ki, bu, belə deyil. Dantenin italyan mədəniyyəti, elmi qarşısında ən böyük xidməti ondan ibarət oldu ki, o, dil sahəsində konkret inqilabi dəyişmələr etdi. Faktiki olaraq Dante yeni italyan dilini yaratdı və öz poemasını bu yeni dildə yazdı. Bunu belə də demək olar. Dante öz poemasını yeni bir dildə yazmaqla yeni italyan dilini, təbii ki, arxasınca mədəniyyətini yaratdı. Bu necə baş verdi?!

O dövrün bədii, elmi və siyasi dili latın dili idi. Fransada, İspaniyada, İngiltərədə, İtaliyanın özündə latın dili yaradıcı şəxs üçün əsl mənəvi bir zindana dönmüşdü. İlk dəfə olaraq Dante “İlahi Komediya”nı artıq ancaq alimlərin dilinə çevrilmiş latınca yox, hamının dilinə çevrilməkdə olan italyan dilində yazdı. Düzdür, XIII əsr italyan dili latın dilindən bir o qədər də fərqlənmirdi. Daha doğrusu, bu dillər bir-birindən yeni-yeni fərqlənməyə başlayırdılar. Məlumdur ki, italyan dili latın dilinin içindən çıxıb. Onun qayda-qanunlarına tam riayət etmədiyi üçün italyancaya vulqar latın da deyirlər. Əslində, italyan dili küçədə, bazarda, adi adamlar arasında, evlərdə, məişətdə işlədilən, amma artıq kifayət dərəcədə dəyişdirilmiş latın dili idi. Yəni, klassik elmi latın dili ilə küçədəki latın dili (əslində, italyan dili) arasında dərin bir uçurum yox idi, fərq isə yavaş-yavaş özünü göstərməyə başlayırdı – həm leksikada (sözlərdə), həm morfologiyada (şəkilçilərdə), həm də sintaksisdə (sözlər arası əlaqədə) bu ilkin, bəlkə də, cüzi fərqlər yavaş-yavaş, illər keçdikcə iki artıq ayrı dil arasında uçuruma dönürdülər. Və o dövrdə Dantenin ədəbi-mədəni qəhrəmanlığı bu oldu ki, o öz poemasını həmin küçədəki “latın dilində”, yəni, yeni yaranan italyan dilində yazdı. Bu artıq yeni bir dil idi. Dantedən sonra bu dil bir az da cilalandı, təzələndi və dəyişdi. Beləliklə, cəsarətlə demək olar ki, Dante

yeni italyan ədəbi dilinin banisidir. Ən vacibi isə bu oldu ki, Dantenin təcrübəsi davam etdirildi. Latıncandan ayrılmanın əsasını ispan dili üçün Servantes, ingilis dili üçün Şekspir, fransız dili üçün Rable qoydu.

Eyni ədəbi qəhrəmanlığı böyük özbək şairi Əlişir Nəvai XV əsrdə özbək dili üçün etmiş oldu. Onu da Şərq Renessansının görkəmli şairləri sırasında saymaq olar. O, özbək dilini ərəb-fars dillərinin müstəmləkəsi olmaqdan xilas elədi. Öz şeirlərini, poemalarını Nəvai yeni özbək dilində (cağatay dilində) yazdı. Bu dil adi insanların başa düşə biləcəyi bir dil idi. Latın dilini orta əsrlərdə Şərqdə ərəb və fars dilləri əvəz edirdi. Ərəb-fars elementləri ilə mürəkkəbləşmiş özbək dili adi adamların ünsiyyət dili olmaqdan çıxmışdı və həm ərəb, həm də fars dilləri xalqla əlaqələrini artıq kəsmişdilər. Bu dillər ailədə, evdə-eşikdə küçədə artıq ünsiyyət vasitəsi ola bilmirdi. Bu mürəkkəbliyin içindən yeni bir dil doğulurdu. Beləliklə, Dantenin İtaliyada gördüyü işin eynisini Nəvai edirdi. O, yeni doğulan çağatay dilində, xalqın ünsiyyətdə olduğu bir dildə yazıb yaradırdı.

XVI əsrdə eyni işi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün dahi şairimiz Füzuli etdi. Xətai bu əməlin bünövrəsini qoymuşdu, Füzuli isə bu bünövrəni ucaltdı. Füzulinin bu mətləblə bağlı məşhur misraları var. Şair o dövrdəki Azərbaycan dilinin çətinliklərindən söz açır, onun ərəb-fars sözlərinin zülmü altında sanki inləməsinə etiraz kimi qitələrinin birində belə yazırdı:

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi tərkib etməyib
Əksərən əlfazi namərbuti nahəmvar olur.
Məndə tövfiq olsa, bu düşvari asan eylərəm,
Novbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur.*

Yəni, fars dilində şeir onun üçün çox yazılır ki, türk dilində şeir yazmaq çətinidir. Türk dili şeir dilini tam qəbul etməyib və əksər sözləri, ifadələri yerində deyil, onların əksəri yazıda ağır və nahamvar olurlar. Məndə bacarıq olsa, bu çətinliyi asan eylərəm. İlk bahar gələndə tikan içindən qızılıgül çıxar.

Füzuli dilin durumunu tikanlı bir vəziyyətə bənzədir. “Tikan” deyirkən şair dilimizə süni surətdə gətirilmiş ərəb-fars sözlərini nəzərdə tutur. Dildə öz yerini tapa bilməyən, amma yenə də işlədilən və bununla xalq və oxucu arasında uçurum yaradan bir qat var idi. Şair, əslində, bu misralar ilə demək istəyir ki, o, dilimiz üçün bir bahar əhvalı yaratmalıdır ki, bu cür tikanlıqdan qızılıgül çıxsın (“izhar olsun”). Və bunu Füzuli öz “Leyli və Məcnun” poemasında və qəzəllərində əməli şəkildə həyata keçirir.

Füzuli öz qəlbinin dərinliyində ideoloji ilhamını bir hökmdar kimi, bir şair kimi daim pərəstiş etdiyi Şah İsmayıl Xətəidən alırdı. Şah İsmayıl Xətai Füzulinin son dərəcə yüksək qiymət verdiyi, əsərlərində dönə-dönə “Şahi-mərdan” adı ilə vəsf etdiyi bir dövlət və ədəbiyyat xadimi idi. Xətai XVI əsrdə Azərbaycan dilini saray dili mövqeyinə qaldırmışdı. Onun sarayında Azərbaycan dilindən danışq dili kimi istifadə edilirdi, Azərbaycan dili siyasi dilə çevrilməkdə idi, ordunun dili Azərbaycan dili idi. Amma bu halı təsbit etmək üçün Xətai xüsusi bir qəral verməmişdi. O, daha ağıllı yol seçmişdi. Belə ki, Şah Xətai öz şeirlərini Azərbaycan dilində yazırdı. Bundan sonra kini cəsarət edib bu dildə yazmağı qəbahət saya bilərdi?! Özü də Xətai Azərbaycan dilinin ən asan başa düşülən variantında – təmiz xalq dilində yazırdı. Azərbaycan dilinin ağır variantı da ola bilərdi. Amma Xətai belə yazırdı:

*Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdi və laləzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.*

Özünün “Dəhnamə” poemasında Xətai öz dil meyarını özü seçmişdi. O, xalqa yaxın belə bir yolla gedirdi.

Ondan əvvəl yaşayıb-yaradan Nəsimini biz hürufilik ideyasının aparıcı ədəbi siması kimi qəbul edirik. Şair xeyli məşəqqətli bir həyat yolu keçərək öz ideyası uğrunda hətta canını belə qurban verib. Nəsimi öz fəlsəfi görüşlərinə uyğun olaraq şeirlərini ağır bədii bir üslubda təqdim edib. Amma Nəsiminin hətta elə şeirləri var ki, bu şeirlərdə Azərbaycan dilinin son dərəcə gözəl, son dərəcə adi və başadüşülən, xalqa yaxın bir simasını görürük. Məsələn, bu misralara diqqət edək:

*Aləmdə bu gün səncləyin yar kimin var?
Gər var deyirsən, de görək, var, kimin var?*

Bu misralar, elə bil, bugünkü danışiq dilimizin canlı nümunəsidir.

Bu ideyanı — mədəni-mənəvi mühitdə dil ilə xalqa yaxınlıq ideyasını və onun ağırlığını Füzuli XVI əsrdə öz çiyinlə götürdü və yaradıcılığında bunu böyük bir bacarıqla, ədəbi ləyaqətlə nümayiş etdirdi. Buna görə biz deyə bilərik ki, Füzuli bir Renessans nəhəngidir. Füzuli yalnız eşq şairi deyil, Füzuli böyük bir ideologiyanın tərənnümçüsüdür. Və ona da təəssüf etmək lazımdır ki, biz çox zaman Renessans dövrünün yüksək humanist ideyalarının fonunda Füzuliyə ancaq məhəbbət şairi kimi baxmışıq. Bu həzin və gözəl misraların şairinə daha necə baxmaq olardı ki?!

*Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-
giryanim,
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı?*

Bu və bu kimi minlərlə misra son dərəcə gözəl, həsrət dolu incə bir məhəbbət hissənin təsviridir. Füzuli burada

əvəzedilməzdir, amma gəlin düşünək: Füzuli ancaq “Şəbi-hicran” şairidirmi? Xeyir, Füzuli təkcə “Şəbi-hicran” şairi deyil. Onun böyüklüyünü yalnız bununla məhdudlaşdırmaq olmaz. Biz bununla onun Renessansa gedən yolunu kəsmiş olardıq.

Renessansın digər böyük sənətkarı Şekspiri götürək. O, ancaq məhəbbət hissələrinin tərənnümçüsü idimi? Xeyir, belə deyildi. Hamlet kimdir? Hamlet ona görə Renessansın ilk qaranquşlarından sayıla bilər ki, əmisini öldürə biləcəyi halda, onu öldürmür, özü özünü qurban verir. Çoxları bunu Hamletin cəsarətsizliyi, qorxaqlığı kimi izah edir. Amma Höteni yada salaq. Höte deyirdi ki, Hamletin zamanəsini büllur bir vaza kimi təsəvvür etsək, Hamlet həmin büllur vazaya əkilmiş palıd ağacı olar. Palıd ağacının toxumunu büllur vazaya basdıranda nə baş verir? Və yaxud nə baş verəcək?! O böyüdükcə mütləq həmmən billur qabı içəridən dağıdacaq. Həqiqətən də, Hamlet o şəkildə zamanəsinin mənəvi sərhədlərini qırıb dağıdır. Hamlet, indicə deyildiyi kimi, özü-özünü qurban verir. Bu ideya isə (özünü qurban vermək) Renessans üçün çox vacibdir. Renessans qəhrəmanlarından Don Kixot da özünü qurban verir. Düzdür, romanın sonunda o öz əcəli ilə ölür, ancaq roman boyu hərəkətləri ilə özünü rüsvay edir. Bu da özünü qurban vermək kimi bir şeydir.

Şekspirdə bütün digər qəhrəmanlar da – **komediyalarını** çıxmaq şərti ilə – özləri özlərini qurban verirlər. Qurban vermə (verilmə) situasiyası barədə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan danışan zaman qeyd etmişdik. Buradakı Təpəgöz öz müdhiş günahını sonunda başa düşüb özünü qurban vermək istəmişdi. “Dədə Qorqud” dastanındakı bu obraz, əslində, Azərbaycan ədəbiyyatında günah hissini ilk anlayan və qəbul edən obrazdır. Günahı dərk edib özünü qurban vermək bacarığı, başqasının əvəzinə ölməyə getmək bacarığı — budur Renessans dövrünün aparıcı mənəvi kriteriyası. Füzuli “Leyli-Məcnun” poemasında

Məcnunun doğuluşu zamanı hansı hissləri keçirməsini təsvir edərkən həm şair kimi, həm mütəfəkkir, həm də bir insan kimi böyük olduğunu bir daha ortaya qoyur. Şair kimi böyük olması onun obrazlarının dərinliyi deməkdir. Mütəfəkkir kimi böyüklüyü insanın ətraf mühitlə münasibətinin öz dövrü üçün adekvat təsvirini verə bilməsi ilədir. İnsan kimi böyüklüyü isə dünyanın, bütün aləmin dərini hamının əvəzinə çəkməsini arzu etməsilə, başqa sözlə, yenə də özünü başqalarına qurban vermə hazırlığı ilə ölçülə bilər. Məcnun doğulan zaman Füzuli belə yazır:

*Axır günün əvvəl eyləyib yad,
Axıtdı sirişk, qıldı fəryad.
Yəni ki, vücud damı qəmdir,
Azadələrin yeri ədəmdir.*

Böyük bir hissini tərənnümü kimi şair onu çatdırmaq istəyir ki, daxilən azad olan insanların (azadələrin!) yeri cənnətdir. Bu daxili azadlıq Renessans insanına xas olan bir azadlıqdır. Hərəkət və düşüncələrdə olan azadlıqdır. Öz mənəviyyatının, əxlaqının sənə diqtə etdiyi azadlıqdır. Füzulinin azadələri yetkin və bütöv insanlardır. Onlar bir dünyaya, bir mil-lətə, bir dinə sığmırlar. Bütün bu azadəliyin təntənəsi kimi, bu azadələrin hamısının adından Füzuli, nəhayət, yeni doğulmuş körpə Qeysin dilindən Allahına belə bir müraciət edir. Füzulinin bu müraciəti bütövlükdə azərbaycanlı əxlaqının, azərbaycançılıq mənəviyyatının Renessansa verə biləcəyi və bütün Renessans dövrünün nəbzini tutan bir mənəvi manifestdir. Yuxarıda biz bu barədə bəzi qeydlər etmişdik. Yenidən doğulmuş Qeysin Allaha müraciətindəki sonluğu bir daha misal gətirək. Bu sonluq böyük bir ideoloji xəttin əsas aparıcı leytmotividir:

*Həm ver mənə qəm yemək kəməli,
Həm aləmi qəmdən eylə xali.*

Renessansa aid şəxsiyyət olan Füzuli bu iki misranın, sevən və aşiq Füzuli isə “Şəbi-hicran”ın içindədir. Bu ideya, əslində, bütün Avropa əxlaqı üçün keçərlidir və insanın "öz – özgə" qarşıdurmasına münasibətini əks etdirir. Bu qarşıdurmanın ağırlığını kifayət qədər yumşaldır, bəşər övladını bir-birinə bir az da yaxınlaşdırır. "Mənə bütün dünyanın qəmini çiynimdə çəkmək kamalı, qabiliyyəti ver və rəngindən, irqindən, dilindən, dinindən asılı olmadan bütün aləmi, yəni, bütün insanları bu qəmdən azad elə". Müsəlman Renessansının görkəmli nümayəndəsi Füzuli əsl multikultural dəyəri bu cür təbliğ və təşviq edir.

Renessans dövrünün özəlliyi budur. Bütün aləmi qəmdən azad edib onun yükünü öz çiyinə götürmək hissi, əslində, xristianlığın banisi olan İsa peyğəmbərin hərəkətini təkrar və davam etdirir. Yəhudilərin Musası, xristianların İsa, buddistlərin Buddası, müsəlmanların Məhəmmədi dünyanın əzab dolu yükünü öz çiyinlərinə götürmək üçün dünyaya gəldilər. Xristianlığın banisi İsa peyğəmbər ona görə əzabkeş oldu ki, bütün insanların günahını öz çiyinə götürmək istədi və bunun ödəncini verdi. Onu çarmıxa çəkildilər. Onun əzabı bütün insanların günahının əvəzində idi. Füzuli də Allahdan təvəqqe edir ki, bütün insanların qəmini bir yerə yığ və mənim məhzun qəlbimə ("dili-məhzunimə") sal. Əsl Füzuli budur, Renessansın ideyası, cövhəri buradadır. Azərbaycançılığın mayası, Azərbaycan əxlaqının, azərbaycançılıq düşüncəsinin aparıcı xətti, dünya insanlarına açıq olması bütün dünyanın qəmini-kədərini, əzab-əziyyətini öz içinə yığmağı bacarması və buna hazır olmasıdır.

Qeyd etməliyik ki, hələ qədim Dədə Qorqud cəmiyyəti buna hazır olduğunu Dastanda təsvir edilən müxtəlif məqamlar ilə sübut edir. Başqasının dərdsini onun əvəzinə çəkməyin ağırlığı və bu yoldakı sədaqət, məhəbbət cəfəkeşliyi Dədə Qorqud

qəhrəmanlarını da sınağa çəkir. Dəli Domrul Allah-taalanın əmri ilə öz canı əvəzinə can axtararkən atasına, anasına müraciət edir. Və ikisindən də imtina cavabını alır. Yalnız əsl məhəbbət bu sınaqdan keçə bilər. Dəli Domrulun arvadı öz canını sevdiyi ərinə qurban verməyə hazır olduğunu bəyan edir. Burada ata-ana keçmiş, gənc arvad isə gələcəyi təmsil edir. Və gələcəyin yolu birbaşa Dədə Qorquddan Füzuliyə gedən yol olur. Azərbaycançılığın canında, qanında bu gün də yaşayan ruh olur. Bir azərbaycanlı üçün onun tolerantlığının, multikultural əhvalının canında, qanında onun bütün dünyaya sevgi və etibar üzərindən açılması durur. Xoşməramlılığı durur. Onun xoşbəxtliyi bütün dünyanın qəmini-dərdini özününkü hesab edə bilməsindədir. O bu gün özü bunu açıq şəkildə dərk etsə də, etməsə də Füzulinin azadələr dünyasının vətəndaşıdır. Bizim gücümüz də bundadır, hətta bəzən bizim zəif cəhətlərimizin də bir qisminin kökündə bu durur deyə bilərik.

Beləliklə, biz “Kitabi-dədə Qorqud”dan, Nizamidən, Füzulidən gələn və inkişaf edə-edə bu günkü multikultural hərəkətə çevrilən dəyərləri tanımalı, onlara yüksək qiymət verməyi bacarmalıyıq. Dünya xalqları ilə bizi birləşdirən bu cəhətlər hər bir azərbaycanlının həyat dinamikasının canını təşkil edir. Eyni zamanda, bu bəşəri dəyərləri biz xalqımızın gələcək nəsillərinə böyük bir əmanət kimi ötürməliyik.

VII HİSSƏ

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİ

Azərbaycan və Qərb intibahçılarının arasında müəyyən fərqlərin və oxşarlıqların mövcudluğunu biz artıq əvvəlki etüddə qeyd etdik. Azərbaycan intibahının özünəməxsus cəhətləri Füzuli yaradıcılığı nümunəsində diqqəti daha çox cəlb edir. Biz bir qədər əvvəl Füzulinin ikicə misra ilə (“Həm ver mənə qəm yemək kəməli, həm aləmi qəmdən eylə xali”) nəzərdə tutduğu əsas mətləbi — onun şair və insan missiyasını aydınlaşdırmağa çalışdıq. Qeyd etdik ki, şairin məqsədi bütün dünyanın qəmini öz çiyinlərinə yığmaqla dünyanı qəmdən xilas etməkdir. Bu, əsl İntibah əhvali-ruhiyyəsidir – insanı ideallaşdırmaq, şəxsiyyəti böyütmək, bütövləşdirmək həm Dantedə, həm Servantesdə, həm Leonardo da Vinçidə, həm Mikelanceloda, həm Şekspirdə və həm də digər İntibah nəhənglərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Onlar, həqiqətən də, nəhəng və titanik ağırlığı çiyinlərində çəkən insanlar idilər. Elə təkcə Leonardo da Vinçini götürsək, biz bunun əyani şahidi olarıq. O, yalnız görkəmli rəssam, məşhur “Monna Liza”nın müəllifi deyildi, o həm də bir şair idi, bir maarifçi idi. Elm və texnologiyanın gələcəyini (paraşütü, təyyarəni, sualtı qayığı...) fantastik uzaqgörənliklə görə bilən bir elm adamı idi. O və onun kimi onlarla, yüzlərlə intibah nəhəngləri XVI əsrə qədər İntibah dövrünə öz daxili enerjiyalarını verdilər. Onun inkişafı naminə məşəqqətlərdən keçərək uğurla çalışdılar. XVI əsrdə bu dahilərin enerjisi artıq özünün “pik” həddinə çatdı və sonrakı dövrdə get-gedə aşağı düşməyə başladı. XIII əsrdən XVI əsrə qədər İntibah artıq öz klassik dövrünü yaşamışdı. Öz adını tarixin səhifələrinə parlaq şəkildə yazmışdı.

XVI, XVII, XVIII, XIX əsrlərdə tamamilə başqa ruhda böyümüş, ancaq özlərindən əvvəl yaşayıb yaranan

şəxslərin ideallarından örnək almış, yararlanmış yeni bir nəsil yaranır. Nəsil o demək deyil ki, hökmən insan həyatının arasıkəsilməzliyilə özünü göstərsin. Nəsil iki əsr sonra da öz davamını göstərə bilər, müəyyən ədəbi şəcərəni, yaxud sənət ənənəsini davam etdirə bilər. Onu demək kifayətdir ki, bu gün müasir Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli, Nəsimi şəcərəsinə gedib çıxan sənətkarlar var və onlar məhz o məktəbin davamçıları sayılır. Sənətkar öz ruhu ilə, öz mənəviyyəti ilə özündən əvvəlki (hansı dövrə məxsusluğun əhəmiyyəti yoxdur!) hər hansı dövrdə hansı sənətkara yaxındırsa, yaradıcılığında da həmin şəcərəyə daxil edilə bilər, onu davam etdirir.

Ədəbi şəcərə – yaradıcılıq şəcərəsi ilə bağlı biz əvvəlki etüdlərin birində “mənəvi arxeologiya” ifadəsini işlətmışdik. Bir yazıçının, şairin, maarifçinin mənəvi arxeologiyasına nüfuz edəndə görürük ki, buradakı dəyərlər bəzən birbaşa məhz İntibah dövrünə gedib çıxır. Bəzən elə də olur ki, mənəvi arxeologiya bizi İntibahdan daha qədim zamanlara aparır. Əsl ədəbiyyat, əsl sənət üçün tarixin hansı nöqtəsinə pərçim olunmağın heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Tarixi nəzərdən qaçırmaq yaradıcının deyil, təhlilçinin missiyasıdır.

XVII-XVIII əsrlərin aparıcı intellektual gücü maarifçilik xəttində birləşdi. Maarifçilik öz təntənəsini Fransız Ensiklopediyasının timsalında tapdı. XVII əsrin sonunda yaradılmış bu nəhəng və möhtəşəm elmi, mənəvi, mədəni külliyyat, əslində, ilk ensiklopediya deyildi. Ondan əvvəl ensiklopediyaları ingilislər yaratmışdı, başqa ensiklopediyalar var idi. Türk məkanında XI əsrdə yaradılmış “Divani lüğət-it türk” özü də bir ensiklopediya idi. Mahmud Kaşğarının XI əsrdə yazdığı mükəmməl “Türk dillərinin divanı” adlanan bu əsərdə o dövr üçün müasir olan türk ləhcələrinin hamısı barədə, hətta xalqların dünyagörüşü, folkloru, adət-ənənələri

barədə ətraflı məlumat verilir. Biz burada türk xalqlarının dilləri, folkloru, nəğmələri, etnoqrafik dəyərləri barədə geniş bilgilər alırıq. “Divan”, əslində, öz elmi əhəmiyyətini bu gün də itirməmiş mükəmməl bir ensiklopediyadır. Amma fransız ensiklopediyasının mayası, canı-qanı tamamilə başqa bir ruhda təcəssüm edirdi. Onun söykəndiyi bünövrə, onun söykəndiyi divar, əlbəttə ki, birinci növbədə İntibah titanları, onların yaratdıqları idi. Bununla belə, Fransız ensiklopedistləri İntibah ideyalarına yeni ahənglər, yeni çalarlar verə bildilər. İlk dəfə olaraq insanın azadlıq haqqı, yaşamaq haqqı, mülkiyyət haqqı, özünəmənasibətin loyallıq haqqı kimi anlayışların şərhini fransız ensiklopedistlərinin yazılarında özünü göstərdi. Bu ensiklopediyanın əsas qayəsi bütövlükdə maarifçiliyə xidmət etmək, onu inkişaf etdirmək idi. Dünya həmin vaxtlar feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünü yaşayırdı. Fransız ensiklopediyasını zamanın özü həyata gətirmişdi desək, səhv etmərik.

Feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrü onunla səciyyələnirdi ki, yavaş-yavaş burjuaziya yaranırdı və burjuva əxlaqı bütövlükdə zadəgan əxlaqına qarşı dururdu. Bu keçid dövründə burjuvaları daha çox pul yığmaq ehtirası, banklar maraqlandırırırdı. Onlara qədim dövrün romantik qəhrəmanları və qəhrəmanlıqları mənasız görünürdü. Onlar yüksək nəslə mənsub olmağı, əzəmətli şəcərəyə daxil olmağı hətta pulla əldə edə bilirdilər və bu məqsədlə özlərinə durmadan sərmayə yığırdılar. Onore de Balzak XIX əsrin ən böyük fransız yazıçılarının biri idi. Onun bütün romanları “Bəşəri komediya” adı altında birləşir. Yeni yaranmaqda olan burjuaziyanın iç üzünü, onun zadəganlığa qarşı manipulyasiyalarını, ölməkdə olan zadəganlığın son hıçqırıqlarını Balzak öz əsərlərində son dərəcə gözəl təsvir edirdi. Hətta bir çox yazıçılar XX əsrdə də özlərini Balzakin davamçıları hesab edirdilər. Məsələn,

Tolstoy kimi dahi, Qorki kimi böyük bir yazıçı özlərini onun şagirdi hesab edirdilər.

Amma digər tərəfdən onu da qeyd edək ki, burjuaziya özü ilə həm də demokratiya gətirirdi. O, monarxiyanın kökünü baltalayır və insanların səadətə, rifaha, hüquqi azadlığa malik olma haqqı ideyalarını, bəlkə heç özü də istəmədən həyata gətirirdi. Biz fransız inqilabına burjuva inqilabı deyirik, ondan əvvəl İngiltərədə baş vermiş inqilaba da “burjuva inqilabı” deyirik. Bu inqilablar vasitəsilə müəyyən bir müddət üçün monarxiya devrilmiş olurdu. Kralları edam edirdilər. İngiltərədə I Karlın başı vuruldu, Fransada XVI Lüdovikin. Bütün bunlar dünya tarixinin müxtəlif ölkələrdə baş verməsinə baxmayaraq, təxminən, eyni ssenari əsasında, göylərdə yazılmış (Hegel!) eyni ssenari əsasında hərəkət etdiyini bir daha sübut edir. Həqiqətən də, tarixin labirintlərinə baş vurduqca bu ssenarinin göylərdə yazıl-dığına şübhə get-gedə azalır. Eyniliklər artdıqca onların eyni bir nöqtədən idarə olunması ehtimalı güclənir. Müxtəlif ölkələrdə gedən eyni proseslər heç də təsadüf ola bilməzdi.

Ensiklopedistlərin əsas məqsədi fransız xalqına, bütün insanlara azadlıq, səadət, ləyaqət kimi ideyaları gətirmək ildi. Ensiklopedistlərin bununla yanaşı, həm də bir alt məqsədi var idi. Ensiklopediyada çap olunan müxtəlif elmlərə aid məqalələr, müxtəlif ictimai-sosial istiqamətlərə dair oçerklər vasitəsilə onlar fransız insanının müasir elmlərə olan marağını təmin edirdilər. Eyni missiyanı XIX əsrdə Azərbaycanda Həsən bəy Zərdabi ilk qəzetimiz olan “Əkinçi”ni çap edərkən yerinə yetirdi.

Görkəmli şəxsiyyətlər etiraf edir ki, dünyada ensiklopediya (lüğət) və qrammatika yazmaqdan çətin bir şey yoxdur. Onu da əlavə edək ki, ensiklopediyanı vərəqləməkdən də maraqlı məşğuliyyət yoxdur.

Fransız ensiklopediyasında müəlliflər müxtəlif elmlər haqqında mütəmadi oçerklər verməklə oxucularda həmin elmə maraq oyadırdılar və o elm sahəsi ilə maraqlanan oxucu artıq dövrünün bir ziyalisına dönürdü. Ensiklopediyanın baş redaktoru və bir çox məqalələrin müəllifi Deni Didro filosof, təbiətşünas alim idi. O, həm baş redaktor, həm də iqtisadiyyat, mexanika, fəlsəfə, siyasət, din üzrə olan bütün məqalələrin müəllifi idi. Eyni zamanda Didro ətrafına xeyli peşəkar müəllif toplaya bilmişdi. Fransanın ən üzdə olan filosofları, alimləri bu möhtəşəm ensiklopediyanın yazılmasında fəal iştirak edirdilər. Onlar bu vacib nəşrin müxtəlif elmi istiqamətlərində məqalələr yazan müəlliflər kimi fəaliyyət göstərirdilər. De Alamberi, Qolbaxı, Monteskyönü, Volteri, Russonu və digər nəhəng şəxsiyyətləri misal göstərmək olar.

Fransada ensiklopediyanın nəşri, hazırlanması böyük bir ictimai hadisəyə döndü. Bütün Fransa cəmiyyəti nəfəs çəkib ensiklopediyanın nəşrini gözləyirdi. Eyni hal Rusiyada Karamzinin yazdığı “Rus dövlətçiliyinin tarixi” adlı məşhur tədqiqat nəşr olunarkən müşahidə olundu. Bu əsər də minlərlə zadəganın, alimin səbirsizliklə gözlədiyi əsərə çevrildi. Avropa, elə bilə yeni söz üçün, yeni ideya üçün qəribsəmişdi.

Fransız ensiklopediyasının hazırlanmasını (yazılmasını, tərtibini) və nəşr edilməsini çox gözəl qurmuşdular. Ensiklopediyanın elə təkcə tirajının Fransadakı başqa nəşrlərdən 4 dəfə çox olması onun vacibliyini bir daha aşkar şəkildə göstərir. Bu halın özü ona dəlalət edirdi ki, insanlar onu böyük bir maraqla gözləyir.

Yenə də Rusiyada Karamzinin nəşrini yada salsaq, deyə bilərik ki, bu böyük rus ədibi və tarixçisi I Nikolayın tövsiyəsi ilə “İstoriya Rossiyskoy qosudarstvennosti (“Rusiya dövlətçiliyinin Tarixi”)” adlı əsərini yazmağa başlayanda, o əsərin nəşrini (növbəti hissəsinin nəşrini, çünki əsər hissə-

hissə çap edilirdi) hətta aristokrat salonlarından çıxmayan, salon atmosferi ilə nəfəs alıb yaşayan rus zadəgan qadınları da səbirsizliklə gözləyirdi. Onlara çox maraqlı idi görsünlər ki, Karamzin əsərinin yeni bölməsində hansı məsələlərə toxunacaq, bu bölmədə hansısa nəslin şəcərəsi olacaq, yaxud olmayacaq?! Elə əsər var ki, onun üzə çıxmağını ancaq müəllif gözləyir. Əsər də var ki, onu müəyyən bir ictimai zümrə gözləyir. Amma əsərlər var ki, onların ortaya çıxmasını bütün cəmiyyət gözləyir. Fransız ensiklopediyası, Karamzinin ensiklopediyası (“Rusiya dövlətçiliyinin tarixi” kitabı) müəyyən mənada “Əkinçi” qəzeti bütün cəmiyyətin gözlədiyi kitab və əsərlərdən idi. Onların hər biri öz cəmiyyəti və dövləti üçün xeyli mühüm bir iş görmüş oldu. Onlar ilk təhsil ocaqları kimi yeni peşəkarlar nəslinin yaranmasına təkan verdilər.

Bu ensiklopediyalar və nəşrlər (ilk növbədə Fransız ensiklopediyası) insanlara nə gətirirdi?! İlk növbədə onlar insanlara Renessans dövrünün ruhunu gətirməyə xidmət edirdi. Renessans dövrünün insana aid azadlıqlar ruhunu, elmə maraq ideologiyasını, insanı ucaltma, insan şəxsiyyətini, onun nələrə layiq olduğunu ona göstərmə ehtirasını gətirirdi.

Bu ideyalar sözün yaxşı mənasında “yoluxucu” xassəyə malik idilər. Bu ideyalar paralel zaman və yaxın məkan olan İngiltərədə ingilis filosofları Lokk və Hobbs tərəfindən inkişaf etdirildi. Lokk yazırdı ki, insanın yaşamaq hüququ var, azadlıq hüququ var, mülkiyyət hüququ var. Daha sonralar bu ideyalar öz əksini Fransız inqilabı zamanı insanların şüurlarına artıq əbədi həkk olunmuş 3 yığcam, möhtəşəm sözdə tapdı: “Bərabərlik, azadlıq, qardaşlıq“ sözlərində. Bu sözlər və onların özlərilə gətirdiyi hiss, həyəcan, anlayışlar fransız ensiklopediyasında və o dövrün digər məşhur filosoflarının əsərlərində insanlara - cəmiyyətə ötürülən ən əsas mesajlar oldu.

Təsəvvür edin ki, bu ideyalarla hətta bir sıra böyük

ölkələrin bəzi monarxları da maraqlanırdı. Rus imperatriçası Yekaterina fransız mütəfəkkiri Volterlə yazışırdı və Volterlə onun monarxiya barəsindəki fikirləri üst-üstə düşürdü. Maarifləndirici, maarifləşmiş monarxiya anlayışını da elə onlar irəli sürmüşdülər. Ensiklopedistlər ideal idarəçiliyi məhz maarifləndirici monarxiya sistemində görürdülər. Yenə də Fransada müxtəlif ədəbi cərəyanlar həmin idealları özündə yaşadırdı. “Klassisizm” ədəbi cərəyanının nümayəndələri Kornel və Rasin fransız ədəbiyyatına antik dövr klassik ədəbiyyatın etalonlarını, ölçü və meyarların gətirirdilər. Bu, özünü daha çox dramaturgiya sahəsində göstərirdi.

Bir qədər sonrakı “romantizm” dövründə artıq Hüqo kimi bir nəhəng meydana çıxır, Stendal və Flober yazıb yaradırlar. Balzak öz realizmi ilə canlı klassikə çevrilir. Onlar da eyni ideyaları yayırlar. İngiltərədə Svift, Defo, Almaniyada “Şturm und Drang” (“Tufan və Hücüm”) cərəyanı yaranmışdı. Bu cərəyanın nümayəndələri Lessinq, Höte, Şilier böyük maarifçilik işləri görürdülər.

Mütərəqqi düşünən alimlər anlayırdılar ki, onlar Avropanı bütövlükdə nə qədər öyrənsələr də, bu yenə də birtərəfli olacaq. Şərqsiz, onun möhtəşəm və nəhəng mənəvi-mədəni xəzinəsi olmadan Avropa özü də öz bütövlüyündə görülməyəcək. Beləliklə, Almaniyadakı və ümumiyyətlə, Avropadakı alimlər bu mənada Şərqi öyrənmək, ondan mənəvi baxımdan bəhrələnmək kimi qarışıya məqsədlər qoydu. Elmdə, filologiyada qədim Hindistanı, İrani, türk aləmini, hətta Uzaq Şərq dillərini və mədəniyyətlərini, fəlsəfəsini öyrənən tədqiqatlar meydana çıxırdı. Almaniyada XIX-cu əsrin əvvəllərində meydana çıxan “romantiklər” adlanan alimlər dəstəsi müxtəlif dil ailələrini, dillərin qohumluq dərəcələrini müəyyənləşdirir, qədim ulu dili bərpa etmək üçün çalışırdılar. Humboldt, Şleyxer, Qrimm qardaşları, Şlegel və başqaları müqayisəli-tarixi dilçilik

prinsiplərini yaradırdılar, dillərin köməyilə mədəniyyətlərin ilkin mənzərəsini yaradırdılar.

Avropada gedən bu proseslərin Şərqlə aləmində də əks-sədası baş verirdi. Bu ümumi ssenari haradasa bir az ləng, haradasa bir az cəld şəkildə Şərqlə Azərbaycan mühitində də özünü göstərirdi. XVI əsrdə Renessansla vida məqamı Şah İsmayılın, Füzulinin əsərlərində öz əksini tapırdı. Şah İsmayıl dövründə Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə verilən siyasi önəm Füzulidə əyani şəkildə bədii dil quruculuğunun yüksək həddinə çatdı. Şah İsmayılın Azərbaycan dilinə münasibətinin göstəricisi bu dili dövlət dili səviyyəsinə, ordu dili səviyyəsinə qaldırması idi. O bunu nə cür edirdi? O bunu əmrlə, sərəncamla etmirdi. O daha təsiredici bir yol seçmişdi. O özü Azərbaycan dilində yazmaqla, sarayda Azərbaycan dilinin ənənələrin qorumaqla bunu edirdi. Və bu meyl, təəssüf ki, bəzi siyasi səbəblər üzündən Şah İsmayıldan sonra tənəzzülə uğradı.

Azərbaycanda Şah İsmayıldan (1487-1524) sonrakı əsr Avropanın yeni ideallarla nəfəs almağa başladığı bir əsr idi. Onun vəfat etdiyi 1524-cü il (XVI əsr) artıq Renessans dövrü ilə vidalaşma zamanı idi. Bir azdan Avropa yeni ideallarla yaşamağa başlayacaqdı, feodalizm burjuaziya ilə əvəz olunacaqdı. Şərqlə də monarxiya sisteminin maarifçiliyə verdiyi vacib töhfələr var idi. Bunların içərisində ən vacib olan mədrəsələrin (məktəblərin) inkişafı idi. Bu dövrdə Azərbaycanda mədrəsələr inkişaf edəcək, xüsusilə, Şah Abbas zamanında Şah İsmayıl davamçıları tərəfindən maarifçilik yeni bir mahiyyət kəsb edəcəkdə.

Səfəvi dinastiyasının nümayəndələri mədrəsə üsulunu böyük həvəslə inkişaf etdirirdilər, bununla əlaqədar olaraq sufi təmayüllü müxtəlif alimlər də meydana çıxırdı. Əlbəttə ki, alimlərin çoxu dövlət tərəfindən dəstəklənən şiə ruhlu alimlər idi və onlar sufi-hürufi görüşlü şairlərlə və filosoflarla mübarizə

edirildilər, amma bu mübarizənin özü də maarifçiliyin, bir növ, yeni bir mərhələyə gəlib çıxmasına stimül yaradırdı. Belə bir dövrdə mədrəsələrin inkişafı, sonra Şah Abbas vaxtında kitabxanaların yaranması, xüsusilə, dövlət nəzarətində olan, dövlət tərəfindən yaradılan kitabxanaların meydana çıxması son dərəcə böyük maarifçilik əlaməti kimi diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, bu dövr maarifçilik ideyaları ilə zəngin bir dövr kimi özünü göstərir. Şairlər yazıb-yaradırdı. Əlbəttə ki, çoxlu sayda saray şairlərinin olmasına baxmayaraq, aralarında həqiqi mənada yaradıcılığı ilə parlayan və bu “şairlər dövrü”nün yadda qalan imzaları olurdu. İki nəfəri xüsusi qeyd edə bilərik; Saib Təbrizini və Qövsü Təbrizini. XVII əsrdə Füzuli ənənələrini davam və inkişaf etdirən bu şairlər müqtədir qələm ustaları idi. Amma bir çox şairlər bu ənənələri inkişaf yox, sadəcə təkrar edirdilər. Təkrarçılıq, başqa sözlə desək, poliqonçuluq ədəbiyyata yeni heç nə vermirdi. Epiqonçu ədəbiyyat bütövlükdə ədəbiyyatın inkişafına deyil, yerində saymasına gətirib çıxarırdı.

***Ricət.** Epiqonçular bir ədəbi zümrə kimi ədəbi tənqidçilər tərəfindən həmişə tənqid edilib. Bəzən müxtəlif zamanlarda yaşamalarına baxmayaraq, bir-birini bəyənməyənlər daxil olurlar. Təkcə bizdə yox, bütün dünya ədəbiyyatında belə hadisələr var. Məsələn, Lev Tolstoy Şekspiri dramaturq kimi qəbul etmirdi. O, hesab edirdi ki, Şekspirin pyes qəhrəmanları real həyatdan uzaq, cansız və əsaslandırılmamış şəkildə təmtəraqlıdırlar. Mirzə Fətəli Axundov Füzulini bir şair kimi təqdir etmirdi. Ona görə yox ki, o, Füzulini zəif şair sayırdı və Füzuliyə böyük söz ustası kimi baxmırdı. Axundovun Füzuliyə iradı ona görə idi ki, Füzulidən sonra Azərbaycanda şairlərin böyük qismi Füzulini təqlid etməyə başlamışdı. Füzulini təqlid edərkən isə ədəbiyyat staqnasiya*

(durğunluq) rejiminə düşmüşdü. Ona görə də Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatına göstərdiyi təsiri Axundov bu cür mənfəi işarə ilə qiymətləndirirdi. Bu, Füzulidən sonra gələn şairlərin onu kor-koranə təqlid etməsi ilə bağlı olan bir qiymət idi.
Ricətin sonu.

Şah İsmayılın da daxil olduğu Səfəvilər dinastiyası XVII əsrin sonunda, XVIII əsrin əvvəllərində zəifləməyə başlayır. Bu son dərəcə təbii və obyektiv bir haldır. Hər bir dinastiya müəyyən tarixi müddət ərzində öz ömrünü sürəndən sonra məhv olmağa məhkumdur. Amma Səfəvilərin Azərbaycan mədəniyyətinə və maarifinə verdiyi qatqını da unutmaq doğru deyil. Xüsusilə, onu qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər dövründə maarifçiliyin ziyalı təbəqəsinin formalaşmağa başladığını müşahidə etmək mümkün olur. Mirzələr təbəqəsi yaranırdı, oxumuş adamlar, oxuduğunu başqalarına ötürmək istəyilə qəlbi dolu insanlar formalaşırdı. Bu dövrü, bir növ, hazırlıq mərhələsi kimi də qəbul etmək olar. “Mirzəliyin“ bariz təzahürü XVIII əsrin sonlarında, XIX əsrin əvvəllərində özünü göstərəcəkdə Bu, daxili ləyaqəti, sədaqəti ilə seçilən, dünya, onun tarixi, mədəniyyəti, xüsusilə, Şərq haqda kifayət qədər mükəmməl biliyə malik olan, xalqa, adi insanlara təmən-nasız xidmət edən, ictimai borc anlayışını şəxsi mənafe-dən üstün tutan bir ziyalı zümərəsinin yaranmasının nümunəsi idi. Mirzəliyin klassik ədəbi prototipi ədəbiyyatımızın çox parlaq bir personajı olan Mirzə Səfərdə özünü göstərir. Mirzə Səfər Ə.Haqverdiyevin eyniadlı gözəl bir hekayəsinin qəhrəmanıdır. Azərbaycanlı təbiətinin, məzəcinin, şəxsiyyətinin dərinliklərini bilmək istəyiriksə, onun sədaqətini, dost yolunda nələrdən keçə biləcəyini, şəxsiyyətini necə ləyaqətlə qorumağını öyrənmək istəyiriksə, bu nümunəvi hekayəyə müraciət etməliyik.

Mirzə Səfər dövlət qulluğunda olan bir katibdir və onun

yanına ərizələrlə gələnlər var. Mirzə Səfər kiməsə ərizə yazmaqda kömək edir, kiminsə ərizəsinə baxılmasını təmin edir. Bir dəfə belə bir hadisə baş verir. Həmişəki kimi növbədə 10-15 nəfər adam var. İşin yoğun bir vaxtıdır. Bu zaman bir nəfər də gəlir və özünü növbəsiz Mirzə Səfərin yanına verir ki, Mirzə Səfər buna kömək etsin, ərizəsini qəbul etsin. Bu adam Mirzə Səfərə amirana çəkildə belə deyir: “Mənim ərizəmi birinci qəbul et”.

Adamlar isə növbədə durublar və susurlar. Mirzə Səfər bu şəxsə deyir ki, mən sənin işini nə üçün bunlardan əvvələ salmalıyam, sən axı bunların hamısından sonra gəlmisən. Adam cavab verir: “Mirzə Səfər, sən bilmirsən məgər, mən kiməm?! Mən Həsən ağanın qohumuyam?!”

Həsən ağa şəhərin məşhur bir adamıdır. Şəhərdə onu tanımayan yoxdur. Növbədəkilər bunu eşitcək o dəqiqə bu adama “buyur-buyur” deyər yol verir. Mirzə Səfər isə bu tanışlıqdan heç də xoşhal olmur. O soruşur:

– Sən, doğrudan, Həsən ağanın qohumusan?

Kişi and-aman edir ki, bəli, mən, həqiqətən, Həsən ağanın qohumuyam.

Mirzə Səfər buna bir neçə dəfə and içdirir, kişi and içir. Qərəz, Mirzə Səfərin yoxlaması uzun çəkir. Uzun sürən bu “yoxlamadan” sonra Mirzə Səfər bu adama hamının yanında belə deyir: “Bəs belə isə gəl min mənim boynuma. Neyniyim ki, sən Həsən ağanın qohumusan? Get dayan növbədə. Növbən çatanda gəlersən. Bu adamlardan artıq deyilsən ki...”

Azərbaycanlı ziyalı obrazı, “mirzə”liyin təmsilçisi, bax, budur. İnsani bir ləyaqəti özündə cəmləyən bir azərbaycanlı ağsaqqal – budur! Sonra bu əməlinə görə Həsən ağa Mirzə Səfərdən intiqam alır, onu işindən çıxartdırır. Hamı gözləyir ki, Mirzə Səfər gedib Həsən ağadan üzr istəyəcək, amma o bunu etmir. Ləyaqətini qoruyur. Ziyalılıq və onun onun “mir-

zəlik“ləyaqət dərəcəsi Ə.Haqqverdiyevin əsərində özünü bu şəkildə göstərir.

XVI-XVII əsrlərdə maarifçilik ideyalarının Şərqdə də eyni ssenarinin başqa bir qolu kimi təzahürü, əlbəttə ki, təkcə kitabxanaların, mədrəsələrin, məktəblərin inşası ilə, sıralanması ilə məhdudlaşmırdı. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində bir mədəni-intellektual pleyada özünü göstərməyə başlayır. Dünyaca məşhur alimlər, miniatür rəssamlar nəslı yaranır, rəssamlıq inkişaf edir, dünyanı gəzən səyyahlar tərəfindən müxtəlif səyahətnamələr yazılır. Bu səyahətnamələrdən birinin müəllifi azərbaycanlı alim Zeynalabdin Şirvani idi. Biz səyahətnamələri başqa əsərlərdən hökmən fərqləndirməliyik. Səyahətnamələr müəllifin gəzdiyi ellərin, məmləkətlərin, xüsusilə, Şərq məmləkətlərinin, az qala, elmi təsvirindən ibarət olurdu. Zeynalabdin Şirvani hətta Yunanıstana qədər gedib çıxmışdı. O, İraq, Suriya, İran, Orta Asiya şəhərlərinə etdiyi səyahətlər əsasında “Cənnət Bağı” adlı səyahətnamə yazmışdı. Bu cür kitablar vasitəsilə uzaq ölkələrin, xalqların adət-ənənələri, dini inancları, ədəbiyyatları, mədəniyyətləri haqqında məlumatlar gəlib o dövrün insanlarına çata bilirdi. Bu cür səyahətlərlə və onların nəticəsində yazılan səyahətnamələrlə Azərbaycan insanının gözü dünyaya açılırdı. Bəlkə də, indi bunu təsəvvür etmək müasir insan üçün asan deyil. Çünki, dünyanı tanımağın bu gün başqa, daha asan və effektiv yolları var. Amma o dövrdə, həqiqətən də, dünya göz içinə yığılan dünya idi. Gözünlə görmürdünsə, heç nə haqda məlumatın olmurdu. Geniş əhali Azərbaycandan kənarında heç kimi, heç yeri tanıyırdı. Kimi tanıya bilərdilər əgər səyahətnamələr olmasaydı?! Hərbi yürüşlər olmasaydı, az-az adamlar bir ölkədən çıxıb başqa ölkəyə gedə bilirdi, ticarət edə bilirdi Ticarət karvanları gəlməsəydi, İpək yolu olmasaydı, Azərbaycan sakininin “ölkə” adlanan məhdud məkandan kənara çıxması imkansız

olardı. Bu karvanlar ticarəti inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də mədəni-mənəvi əlaqələrin yaranmasına və inkişafına dayaq olurdular. Maarifçilik ehtirası bu şəkildə mədrəsələrdə, məktəblərdə, kitabxanalarda gənclərin qəlbinə yeridilərkən, onlarda başqa ölkələr haqqında məlumat və biliklər formalaşdırarkən, başqa ölkələrdə mədəniyyətin, elmin inkişafı barədə təəssürat yaradarkən bir tərəfdən gənclərin elmə-biliyə yiyələnməsinin əsası qoyulurdusa, digər tərəfdən, təəssüf ki, bu maariflənmənin qarşısını alan qüvvələrin fəallaşması da təmin edilirdi. Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri və dramaturqu M.F.Axundov “Hekayəti müsyo Jordan və Dərviş Məstəli şah” adlı komediyasında məhz yuxarıda qeyd edilən məsələyə onun özü ilə gətirdiyi kolliziyaya toxunmuşdur. Azərbaycan gəncinin elmə, biliyə yiyələnməsi həvəsinə qarşı mövhumatçı qüvvələrin necə əlbir olduğunu təsvir etmişdir. Bu və bunun kimi əsərlər simvolik şəkildə Azərbaycanda həmin dövrə xas cəmiyyət daxilindəki əhval-ruhiyyəni göstərir. Müsyo Jordan Qərb ideallarını, mədəniyyətini daşıyan bir alimdir. O, botanikdir və Qafqaza otları-çiçəkləri, bitkiləri araşdırmağa gəlib. Həmin Müsyo Jordan bəlkə də o dövrdə yazılmaqda olan fransız ensiklopediyasının müəlliflərindən biridir. Görkəmli bir alimdir! Öz söhbətlərində tez-tez dostları olan fransız alimlərinin adını çəkir. Onların elmə gətirdiyi yeniliklərdən danışır. M.F.Axundov Müsyo Jordan obrazını yaratmağı ilə özünün müasir Avropa maarifçiliyinə, elminə ruhən nə qədər yaxın olduğunu göstərir. Müsyo Jordan həqiqi bir maarifçidir və gənc Şahbaz bəydə elmə, mədəniyyətə asanlıqla böyük həvəs yarada bilir. Onu təşviq edir ki, bir yerdə Fransaya getsinlər. Müsyo Jordan Azərbaycanı avropalaşmağa təşviq edən ilk elmi missionerlərdən biridir, desək, səhv etmərik. Müsyo Jordan Şahbaz bəyin əmisi Hətəmxan ağaya belə deyir:

“Sən Şahbaz bəyi mənə etibar et, mən onu aparım mədəni

və elmi cəhətdən inkişaf etmiş bir cəmiyyətə və sizə daha da inkişaf etmiş şəkildə qaytarım”. Müsyö Jordanın məqsədi insanları maarifə, elmə dəvət etməkdən, yiyələndirməkdən ibarətdir. Bu xətt Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə davam etdirilib. Eyni missiyanı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti və sonralar sovet dönəmində Ulu Öndər Heydər Əliyev yerinə yetirdi. Azərbaycan gənclərini Avropanın, Rusiyanın müxtəlif universitetlərinə göndərmək onları o ölkələrdəki elmi nailiyyətlərin işığına yaxınlaşmağa dəvət demək idi. Azərbaycan gənclərinin xaricdə aldıkları təhsil və mənəvi enerji daha sonra Azərbaycanın gələcəyi üçün vacib tələbata və amilə çevrilirdi. Azərbaycanın bir çox məşhur alimləri bu gün etiraf edirlər ki, Ulu Öndərin Azərbaycanda liderliyi dövründə çoxsaylı tələbələr, gənclər dünyanın müxtəlif ölkələrinə gedərək Qərbin sahib olduğu enerjini və intellekti mənimsəyib geriyyə öz ölkələrinə döndülər. Qərb isə Şərqdən, bu gün, demək olar ki, heç nə mənimsəmir. Bu gün bir çinli antik yunan ədəbiyyatını, italyan ədəbiyyatını əvvəlindən sonuna qədər öyrənə bilir. Umberto Eko (böyük italyan yazıçısı və alimi, “Qızılgülün adı” kimi ölməz romanın müəllifi) yazılarının birində sual edir ki, hansısa italyan alimi Konfutsinin əsərlərindən bir misal gətirə bilərmə? Bu mənada bu gün Qərb Şərqa udur. Şərq Qərbi daha yaxşı tanıyır. Amma ilk qaranquşlar Şahbaz bəylər idi və onların Qərbi tanıyıb sonra oradakı dəyərləri Azərbaycana gətirməsinə təhlükə kimi baxanlar hələ o zamanlarda vardı. Müxtəlif mövhumatçı qüvvələr bu gedişə mane olmaq üçün öz növbələrini gözləyirdi. Dərviş Məstəli şah pusquda durmuşdu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxt öz inkişafını yaşayan və indi Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasəti və yanaşması nəticəsində Azərbaycanda daha da möhkəmlənən multikulturalizm, elə bil, Cavidin balaca

Gülbaharın dilindən dediyi “bütün insanları sevirəm” ideyası ilə bu günə gəlib çıxır. VII əsrdə Oğuz igidi Qanturalın bir kafir qızı ilə evlənməsi faktı bu hissini (bütün insanları – dinindən, dilindən asılı olmadan hamını sevmənin) hələ o zamanlarda da mövcud olduğunu sübut edir. Şahbaz bəyin Müsyö Jordan ilə Fransaya getmək istəyi və avropalılara olan maraq və münasibəti də məhz multikultural bir əhvalın potensialda mövcud olduğundan xəbər verməkdədir. Ancaq mövhumat Şahbaz bəyə bu istəyini həyata keçirtməyə imkan vermir. Dərviş Məstəli şah, guya ki, Parisi cadu ilə partladır və! Şahbaz bəy səfərindən qalır. Əslində isə, Fransada burjua inqilabı baş vermişdi. Bu inqilabı kütlənin daxili enerjiasından – passionarlıqdan yaranmışdı. Və Fransa cəmiyyətinin daxili passionarlığı burjua inqilabına gətirib çıxarır. Onun əsasında təkcə dağıdıcılıq durmurdu, bu dağıdıcılıq şüurlarda da baş verirdi. Ensiklopediyadan başlayırdı. Russodan başlayırdı. Volter və Didrodan başlayırdı. Onlar beyinlərə, şüurlara yeniliklər gətirərək, insana təlqin edirdilər ki, sən hər şeydən əvvəl, özünü tanı. Öz hüquqlarını, azadlığını, səlahiyyətlərini öyrən, onlara hörmət et və başqalarını da bu cür hörmət etməyə dəvət et.

Fransa burjua inqilabı zamanı Fransa kralı XVI Lüdovik və xanımı Maria Antuanettanı gilyotinada edam etdilər. Bir insan kimi onların halına acımamaq mümkün deyil. Ancaq onlar xalqdan nə qədər aralı, uzaq idilər !.. Kralın arvadına gəlib deyəndə ki, sadə adamlar Parisdə yeməyə çörək tapmır, o, cavab verirdi ki, çörək tapmırlar, o zaman “pirojna” yesinlər. Bu, bir daha göstərir ki, mütləqiyyətlə xalq arasında nə boyda bir uçurum var imiş. Və həmin o çörək tapmayan adamlar başa düşdülər ki, onlar öz haqqlarını özləri müdafiə etməlidirlər. Bu, İngiltərədə də belə olmuşdu. Xalq anlamışdı ki, onun hüquq azadlığı, xoşbəxtlik və bərabərlik azadlığı var. Xalq

istəyirdi ki, qanun qarşısında xalq arasından olan kimsə ilə başqa bir aristokrat eyni şəkildə dayansın. Bütün inqilablarnı başlanğıcında duran əlifba budur. Bu əzəli ədalət düsturudur. Bunu insanlara kim təlqin edirdi? Bunu ensiklopediyaçıları və maarifçilər təlqin edirdilər. Öz əsərləri ilə, öz oçerkləri ilə, çıxışları ilə. Onlar bunu azadlıq haqqında, sosiologiya, siyasət, insan hüquqları haqqında düşüncələri ilə təbliğ edirdilər.

Qeyd eləmək lazımdır ki, Qərbdəki maarifçilik ideyaları Azərbaycan ərazisinə də gəlib çatırdı. Maarifçilik dediyimiz anlayışın ilkin bünövrə daşları var. Maarifçi deyəndə ilk növbədə ziyalılıq yada düşür. Müəyyən sözlər var ki, biz o sözləri bilməklə, təxminən, maarifçilik haqqında ümumi, ilkin anlayışları ifadə edə bilirik. Məsələn, Azərbaycan dilində “ziyalı” sözü var. “Ziya” sözünün mənası “ışığı” deməkdir. Türk dilində eyni mənada “aydın” sözü işlənir. Rus dilində də eyni anlamda kökündə “ışığı” mənası saxlayan “prosvetitel” sözü var.

Ümumiyyətlə, müxtəlif dillərin, özü də struktur baxımdan bir-birindən uzaq dillərin daşıyıcıları tərəfindən maarifçiliyin işığı kimi, ziya kımı qəbul edilməsi çox maraqlı bir haldır. Ümumbəşəri anlayışlar bu dəfə dil vasitəsilə müxtəliflikləri birləşdirir.

XIX əsrin məşhur alman dilşünası, nəzəri dilçiliyin banisi görkəmli komparativist Vilhelm fon Humboldtun dilin missiyası ilə bağlı maraqlı fikirləri var. Humbolta görə, hər bir dil xalqın dünya haqqında təsəvvürünün təcəssümüdür, bütün dünya bizim dilimizdə və sözlərimizdə strukturlaşıb. Hər bir dil xalqın ətrafına sərhəd çəkir ki, onu başqa xalqlardan ayırsın. Dil xalqın təfəkkürünə, dünyagörüşünə özəllik gətirir. Xalqın təsəvvürü, dünyagörüşü onun dili vasitəsilə formalaşır.

***Ricət.** Dil və xalqın dünyagörüşünün əlaqəsi ilə bağlı belə bir misala diqqət yetirək. “Evlənmək”*

prosesinə və bu prosesin dildəki təzahürünə diqqət edək. Bu proses azərbaycan dilində “evlənmək” sözü ilə təqdim edilir. Bu sözün dərininə – “arxeologiyasına” getsək, biz nəyin şahidi oluruq? Sözün kökündə “ev” anlayışı var. Deməli, biz burada ilkin olaraq evə malik olmaq, başqa sözlə, ocaq yaratmaq anlayışı ilə üzləşirik. Doğrudan da, bu proses (“evlənmək” prosesi) azərbaycanlı təsəvvüründə məhz ocaq yaratmaq-la bağlıdır.

Rus dili bu prosesi “jenitba” sözü ilə adlandırır. Bu adlandırma nəyə xidmət edir?! O hansı təsəvvürün məhsulu kimi üzə çıxır?! Bu adlandırma, əslində, insana, qadına malik olma məqamını ifadə edir. Müxtəlif dillər və müxtəlif dünyagörüşləri... Birində ev qurmaq niyyəti, digərində adama sahib olmaq niyyəti. V. fon Humboldt “Müxtəlif xalqların dünyagörüşü onların dillərində öz əksini tapıb” deyəndə məhz bu məqamı nəzərdə tutur. Düzdür, azərbaycanca da “arvad almaq” ifadəsi, beləliklə, arvada sahib olmaq təsəvvürü var. Eynilə, rus dilində də tarixən “domitsya” (evə malik olmaq) feli işlənib. Amma rus dilində bu xətt sonralar inkişaf etməyib. Azərbaycan dilindəki “arvad almaq” ifadəsi də, əslində, lorulaşdırılmış, adiləşdirilmiş bir variantdır. Bu məqamda əsas olan “evlənmək” felidir. “Evlənmək” sözünün etimologiyası isə ilkin olaraq evə, ocağa sahib olmaq deməkdir. Çünki burada sözün tərkibində məhz “ev” komponenti durur. Biz azərbaycanlılar bu cür düşünüürük. Bizim üçün evlənmək evə, ocağa malik olmaq deməkdir. Ev, ocaq bizim üçün müqəddəsdir. Biz bu münasibəti “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da aydın şəkildə görürük. Doğma elibanı qorumaq, onun uğrunda ölümü belə gözə almaq Oğuz igidlərinin qanında, canındadır. Bütün Oğuz qəhrəmanlarının dastan boyu düşmənlə çarpışmalarının əsas qayəsini bu təşkil edir. Sal-

ur Qazan evini, obasını düşmən əsarətindən xilas etmək üçün düşmənlə ölüm-dirim savaşına çıxır. Bəkil adlı bir qəhrəman elini, obasını düşməndən qorumaq üçün öz doğma oğlunu belə qurban verməyə hazırdır. Basatın Təpəgözlə mücadiləsi, Qaraca Çobanın Salur Qazanla birgə düşmən üzərinə getməsi, Beyrəyin ölüm ayağında ev-əşiyini qorumaq çabaları Oğuz əxlaqının, Oğuz dünyagörüşünün qabarıq təzahür cizgiləridir. Ev, ocaq, oba – bu anlayışlar və bu dəyərlər uğrunda tökülən qan, nəhayət etibarilə, müqəddəs Vətən anlayışının təsdiqinə, özü də dərk edilmiş təsdiqinə gətirir.

“Maarifçi” anlayışını Sovet inqilabından əvvəl “mirzə” sözü ifadə etməyə başladı. Azərbaycan-da mirzə öz beyni ilə işləyən və öz güzəranını qazanan adamlara deyirdilər. Böyük tarixçi alimlərə, şairlərə, yazıçılara insan kimi, müəllim kimi yüksək qiymət verib adının əvvəlində bu sözü işlədirdilər.

Azərbaycan ziyalılıq tarixində bu adı bir çox ləyaqətli ədəbiyyat adamı daşıyıb. Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Ələkbər Sabir, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Feyzulla Qasımsadə...

“Mirzə” sözü ziyalılığın təcəssümü kimi özündən əvvəl bu məqamda işlənən “molla” sözünü əvəz eləmişdi. “Molla” sözü təkcə dini titul kimi deyil, həm də ədəbiyyat adamlarına, oxumuş, bilici adamların adına əlavə edilirdi. Məsələn, Molla Pənah Vəqif, Molla Vəli Vidadi...

Sovet dövründə “Mirzə” sözü də öz yerini yavaş-yavaş “müəllim” sözünə verməyə başladı. Bu söz sinifdə, auditoriyada elm öyrədən, müəllimlik edən şəxsin adına əlavə edilməklə yanaşı, hörmət əlaməti olaraq artıq hər adama şamil olunmağa başladı. Bu gün müstəqillik dövründə Azərbaycan ziyalı mühitinin yeni prinsiplərlə formalaşmasının nəticəsi kimi gündəlik həyatımızda

“mirzə” sözü öz işiğini yayaraq yenidən görünməyə başlayıb. Biz bu sözü hökmən dilimizin aktiv fondunda qoruyub saxlamalıyıq. Ricətin sonu.

XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik, onun cüvətiləri özünü ilk olaraq yeni, gənc nəsildə göstərir. Hətta bir qədər yaşlı nəslin də buna loyallıq münasibət bəsləməyə başladığını deyə bilərik. M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” pyesində Şahbaz bəyin əmisi onun Fransaya getməyinə etiraz etmir. O anlayır ki, xaricə gedib təhsil aldıqdan sonra vətənə geri dönməsi Şahbaz bəydən daha çox Vətənə – Azərbaycana lazımdır. Bu cür mütərəqqi ideyalarla zənginləşən gənclik Azərbaycanda elmin, maarifin, mədəniyyətin yayılmasına xüsusi təkan verəcək.

Digər görkəmli Azərbaycan dramaturqu Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” pyesinin qəhrəmanı Fəxrəddinin də Peterburqa oxumağa getməsinə mane olmayıblar. Bu artıq XIX-cu əsrin sonlarına aid məqamdır. Deməli, əgər XIX-cu əsrin əvvəllərində Şahbaz bəyin Parisə getməsinə əngəlləyən maneələr üzə çıxırdısa və bu maneələr “son söz” deyə bilirdisə, əsrin sonlarında Fəxrəddinin Peterburqa getməyinə mane olan qüvvələr artıq yox idi. Bu, onu göstərir ki, müəyyən dövrdən başlayaraq maarifçiliyə, xüsusilə, xarici dəyərlərin ölkəyə gətirilməsinə ürkək də olsa ilıq bir münasibət yaranmışdı və ona dəstək göstərən qüvvələr var idi. Amma onu da demək lazımdır ki, bu dəstək və münasibət daha qəti və məqsədyönlü olsaydı, biz maarifçiliyin başqa təzahürləri ilə də qarşılaşardıq.

***Ricət.** M.F.Axundovun böyük ustalılıqla yaratdığı “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” pyesindən danışarkən əsərin yumorik bir sonluqla bitdiyini qeyd etdik. Amma Azərbaycanda marifçilik ehtirasının faciə ilə bitdiyi məqamlar da*

*olub. Axundov bu hadisəyə komediyanəvis kimi yanaşıb. Digər böyük yazarımız Mirzə Cəlilin “Ölülər” əsərində bu situasiya artıq tragikomediya şəklinə təqdim edilir. İsgəndər mənəviyyat işığı kimi, maarif işığı kimi Şeyx Nəsrullaha qarşı mübarizəsində faktiki olaraq əzilir, anma qeyb olmur, ölmür. Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsbəti-Fəxrəddin” pyesində isə Fəxrəddin bu mübarizədə həlak olur. Vəzirov bu məsələyə faciə məqamı kimi nəzər salır. N.Vəzirovun “Müsbəti-Fəxrəddin” əsəri tragediyalı bir sonluqla bitir və maarifçilik ideyası Fəxrəddinin ölümü ilə cəhalətə məğlub olur. Komediyaadan tragikomediyaya və ondan da tragediyaya! Maarifçiliyin Azərbaycanda XIX-cu əsrin əvvəlindən XX-ci əsrin əvvəllərinə qədər keçdiyi tarixi yol budur. **Ricətin sonu.***

Azərbaycan maarifçiliyinin, əlbəttə ki, “pik” dövrü XIX əsrdir. XIX əsrə qədər o qüvvəni hazırlayan enerjiyə məhz bu vaxt bütün gücü ilə özünü göstərmiş. Axundovun qələmə aldığı o hadisələr nə vaxta aid idi? Fransa burjua inqilabı 1792-ci ildə baş vermişdi. Bu, XVIII-ci əsrin sonlarında baş vermiş hadisə idi. Biz Azərbaycanda maarifçilikdən danışanda onu Axundovun yaşadığı və yaratdığı dövrlə bağlamaq üçün XIX-cu əsrin əvvəllərini nəzərdə tuturuq. Axundov isə Azərbaycanda özünü göstərən maarifçilik görüşlərini təsvir etdiyi hadisələrdən çıxış etsək, XVIII-ci əsrin axırlarına aparır. Çünki, onun təsvir etdiyi hadisələrin real bağlantı nöqtəsi var ki, bu da həmə 1792-ci ildə baş vermiş Fransa burjua inqilabıdır. Azərbaycançılıq və Azərbaycanda gedən maarifçilik ideyalarını Axundovla bağlamaq istəyəndə, bunun üçün onun əsərlərindən bir material kimi istifadə edəndə, biz gərək XIX-cu əsrə deyil, XVIII-ci əsrə istinad edək. Çünki, Axundov XIX-cu əsrdə yaşamasına baxmayaraq özündən əvvəlki zamanın-XVIII-ci

əsrin sonlarının maarifçilik görüşlərini təsvir edib. Fransa inqilabı dövründə Azərbaycanda nə baş verirdi, bir fransızla – yad bir dünyanın adamı ilə azərbaycanlı arasında münasibət nə cür qurula bilirdi? Bunlar hamısı Azərbaycan mentalitetini üzə çıxaran əlamətlərdir. Və bunlar XIX əsrin yox, XVIII əsrin əlamətləridir. Axundovun komediyasında təsvir etdiyi adamlar da məhz XVIII əsrin adamlarıdır. Elə bu səbəbdən də bir qədər yuxarıda deyildiyi kimi, biz Axundovdan danışanda onun ideyalarını ancaq və ancaq XIX əsrə bağlaya bilmərik. Bunları ondan daha əvvəlki dövrlə bağlamaq son dərəcə vacibdir.

XIX əsrdə Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələr öz-özlüyündə çox dramatik və faciəli idi. Arazın o tayının İran dövlətinin tərkibinə daxil edilməsi, Arazın şimalında rus imperiyasının hökmranlığının qurulması Azərbaycan mənəvi-ideoloji həyatının bütövlüyünə böyük zərbə idi. Eləcə də bir qədər əvvəl xanlıqlar dövründə onların bir-biri ilə mübarizəsi, iç savaşların Azərbaycanı birlik, bütövlük çərçivəsindən kənar saxlaması XVIII əsrin ən vacib səciyyələrindən idi. Biz indi deyə bilirik ki, Şah İsmayıl dövründə bir ictimai amal var idi – Azərbaycanın bütövlüyünə nail olmaq amalı! Şimali Azərbaycan xanlıqlarının – Qarabağ xanlığının, İrəvan xanlığının, Bakı, Şəki xanlıqlarının ən ümumiləşdirilmiş, bədii-simvolik xarakteristikasını bədii ədəbiyyat verir. Bədii ədəbiyyat tariximizin, hətta dövlətçiliyimizin mahiyyətini, onun dünyagörüşünü, amalını, qayəsini, hədəflərini izləmək üçün bizə çox şey açır. Azərbaycanın xalq şairi M. Arazın Azərbaycan xanlarından bəhs edən çox gözəl bir şeiri var. Şeirdə xanların bir-birinə mürəkkəb münasibətindən və birlikdən danışılır. Özlərinə zərər dəyməyən xanlar anlamır ki, birlik olmayanda nə qədər güclü olursansa ol, zərər vətənə tuşlanır. Onlardan yan keçən zərbə ancaq Vətənə dəyə bilər və dəyir. Şeir belə bitir:

*Səndən ötən mənə dəydi,
Məndən ötən sənə dəydi.
Səndən, məndən ötən zərbə
Vətən, Vətən, sənə dəydi...*

Azərbaycan, faktiki olaraq, həm mənəvi baxımdan, həm də coğrafi baxımdan həmişə üç böyük dövlətin — İranın, Türkiyənin, Rusiyanın döyüş meydanı olub. Bu da onun mənəviyyatına, dünyaya baxışına, ictimai-sosial hədəflərinin müəyyənlişməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Mirzə Cəlilin “Anamm kitabı” pyesi bu sosioloji vəziyyəti anlamaq üçün bədii müstəvidə çox mətləblərdən söz açır. Bu dram əsəri Azərbaycanın real şəkildə üç yolun ayrıcında durduğunu göstərən klassik bir əsərdir. C.Məmmədquluzadə əsərini ona görə «Anamm kitabı» adlandırır ki, oxucusunu belə bir adi həqiqətə inandırır: bizim bu üç yoldan birinə düşməyimiz vacib deyil. Vacib olan bizim məhz öz yolumuzu müəyyənlişdirməyimizdir. Bizim yolumuz isə anamızın kitabından keçir. Müstəqilliyimizin bərpası və yaşaması öz yolumuzun daimi olmasının əsas qarantıdır. Azərbaycanda yeni bir İntibah oldu. Oyanış, qayıdış oldu. Müstəqilliyə qayıdış! Və bizim öz yolumuz Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyini Naxçıvanda sovet imperiyasının hələ yaşadığı bir dövərdə elan edilən zaman müəyyənlişdi. Naxçıvanda elan edilən müstəqillik intibah xarakterli bir hadisə idi. Azərbaycan öz müstəqillik dövrünə qayıdırdı. Daha doğrusu, ölkəmiz müstəqilliyini bərpa edirdi. Ulu Öndərin Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi kimi ən böyük xidmətlərindən biri bu idi.

Naxçıvan Sovet məkanında ilk respublika oldu ki, Sovet İttifaqının tərkibindən rəsmi şəkildə çıxdığını bütün dünyaya bəyan etdi. Bu, Litvadan, Latviyadan da əvvəl oldu. Ulu Öndər Naxçıvan Muxtar Respublikasının Parlamentinin sədri kimi öz

dönməz siyasi iradəəsilə Naxçıvanı SSRİ-in tərkibindən çıxardı. Bu, çox böyük və cəsarətli siyasi addım idi və Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası məhz bu addım ilə başladı. Azərbaycan maarifçiliyinin, ziyalılığının beşiklərindən biri olan Naxçıvan bu addımı ilə bütün Azərbaycan üçün müstəqilliyə qayıdış yolunu hazırlamış oldu. Azərbaycan maarifçiliyinin inkişaf etdiyi, özünüdərk və müstəqillik ideyalarının getdikcə daha dərindən təsbit olduğu vətənimizdə maarifçiliyin vacib bir qolunun xüsusi formalaşmasına ehtiyac var. Bu, məsuliyyət hissidir. Azərbaycanın bu gün böyük inkişaf yoluna qədəm qoyması, tarixi ilə bu gününü uzlaşdırmağa çalışması, yaxın və uzaq perspektivlərin doğru hesablanıb müəyyənləşdirilməsi məhz cəmiyyətimizin bütövlükdə öz həyatını ölkənin gələcəyi naminə məsuliyyət hissi ilə qurma bacarığından asılıdır. Cəmiyyətin hər bir üzvü bu hissi özündə yaşatmaqla ölkənin, dövlətin inkişaf yolunun məhz bu vacib amillə şərtləndiyini bilməlidir. Bu gün şəxsi və ictimai mənafe qarşılaşmasında ictimai mənafenin üstün tutulmasına hər zamankından daha çox ehtiyac var.

Cəmiyyətin inkişafı boyunca bu iki əks, hətta bir-birilə tam barışmaz qütb eyni zamanda onun möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. İctimai hiss, prinsip etibarilə, sonrakıdır. Ondan əvvəl şəxsi mənafe özünün müxtəlif təzahür formaları ilə üzə çıxır. “Dədə Qorqud” dastanındakı müxtəlif qəhrəmanlar zaman-zaman bu iki qütbün ortasında seçim qarşısında qalırlar. Basat, Qanturalı, Beyrək, Uruz, Salur Qazan, Bəkil və başqaları ictimai mənafe anlayışını artıq adekvat dərk edən qəhrəmanlardır. Onlar şəxsi mənafedən əl çəkə bilməyənlərlə amansız döyüclərə girirlər. Qazan öz dayısı Aruz Qocanı və digər Dış Oğuz bəylərini məhz şəxsi mənafe ictimai mənafe üstün tutmalarına görə cəzalandırır. Dədə Qorqud dövründə formalaşmış bu dəyərlər, əslində, zaman keçdikcə

azərbaycançılığın inkişaf etməsinə, onun əhəmiyyətli bir mövqe tutmasına gətirib çıxarırdı.

VIII HİSSƏ

AZƏRBAYCAN XIX ƏSRDƏ

Azərbaycanın XIX əsrdəki görünüşündən bəhs etməzdən əvvəl yenə də ictimai, siyasi, coğrafi və mənəvi-mədəni kontekstə müraciət edək. Ümumiyyətlə, XIX əsrdə dünyanın mənzərəsi hansı şəkildə idi? Müxtəlif ölkələrdə nə baş verirdi? Biz bunu Avropada, Amerikada, Şərq aləmində ümumi şəkildə də olsa nəzərdən keçirməliyik. Məhz bundan sonra və bunun kontekstində biz Azərbaycanda maarifçilik, mədəniyyət məsələləri üzərində dayanmaqla hər hansı nəticəyə gələ bilirik.

Öncə belə bir sual ətrafında düşünək: siz işığın hərəkətini təsəvvür edirsinizmi?! Işıq nə cür hərəkət edir? Fiziklər açıblar ki, işıq iki cür, yəni, iki üsulla hərəkət edir: fasiləli və fasiləsiz. Biz indi bu üsulu öyrəndiyimiz məsələlərə tətbiq edərsək, Avropada, Amerikada mədəniyyətlə, siyasətlə, ictimai hərəkətlə, texniki tərəqqi ilə bağlı bir çox məqamların eyni za-manda, paralel baş verdiyini görəcəyik. Müxtəlif məkanlarda paralel baş verən hadisələr isə diskretlik təsəvvürü yaradır. Yəni, eyni vaxtda baş verən hadisələr bir-birini ardıcıl şəkildə əvəz eləmir. Burada kontiniumdan söz gedə bilməz. Və işığın diskret hərəkətinin analoquunu biz burada – Avropada və ya dünyada eyni vaxtda görülən işlərin timsalında müşahidə edirik. Digər tərəfdən, diqqəti başqa bir məqam cəlb edir. Azərbaycana çatanda, sanki baş verən hadisələr bir qədər ləngiyəcək və ahəstə bir sürət alacaq. Hadisələr bir-birini ardıcılıqla əvəz eləməyə başlayacaq. Bax, bu əvəzlənmə, paralellikdən qaçma, bir-birinin ardınca baş verən proseslər tarixi bir məcraya düşəcək. Burada diaxronik, bir-birini əvəzləyən hadisələr rejimi ön plana çıxacaq. Bu isə təcridi baxışın əmələ gəlməsini şərtləndirir. Bunlar isə artıq işığın hərəkətinin digər xassəsinə – korpuskulyar (dalğavari), yəni, kontinium, fasiləsiz

hərəkət xassəsinə aiddir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın, elmin, texnikanın, ictimai şüurun və s. inkişafı dünyada ahəngdar bir bölünmə şəklinə özünü göstərir. Avropada XIX əsrdə nə baş verirdi? Almaniyada, İngiltərədə, Rusiyada, Fransada və başqa ölkələrdə hansı hadisələr özünü göstərirdi?! Amerikada bu zaman nə olurdu?! Bunlar hamısı XIX əsrin ümumi inkişaf hərəkətini şərtləndirən və Hegelin dediyi kimi, tarixi yer üzündən Allahın zəfər marşı kimi keçdiyini təsbit edən hadisələrdir.

Avropanın ən müxtəlif ölkələrində maarifçilərin, inqilabçıların təsiri ilə gedən çox qlobal və şüurlara, beyinlərə hakim kəsilən proseslərdən sonra humanizm idealları, nəhayət ki, bərqərar olmağa başlayır. Bu, özünü həm mədəniyyət, həm elm, həm də texnika sahəsindəki inkişafda göstərir. Kral-ları edam etməkdən yorulub dincəlməmiş Avropa yenə də sakit qalmaq istəmir. O, uzun sürən müharibələrə qurşanır. Napoleon müharibələri, müxtəlif savaqlar, Amerikada milli azadlıq, istiqlal müharibəsi, daha sonra vətəndaş müharibəsi – bunlar XIX əsrin qlobal və xarakterik ictimai-siyasi səciyyələri. Amma Napoleon müharibələri həm də Avropa ölkələrinin sərhədlərinin müəyyənləşməsinə, müxtəlif qanun-qaydaların, doktrinaların qəbul edilməsinə ciddi təsir göstərir. Belə deyə bilərik ki, Hun hökmdarı Atilla zamanında baş vermiş xalqların böyük köçündən sonra ilk dəfə məhz Napoleon dövründə dövlətlərin sərhədləri və ictimai şüurda gedən bir çox proseslər bərqərar oldu. Fransa humanizm idealları artıq möhkəm və stabil oldu. Artıq heç bir hökmdar onu istədiyini kimi dəyişə bilməzdi.

Rusiyada 1860-cı illərə qədər təhkimçilik hüququ hökm sürdüyü bir zamanda Avropada buxar maşınları icad edilirdi, ilk paroxodlar, parovozlar, metrolar, sənişin qatarları meydana gəlirdi. Texniki tərəqqinin fonunda mədəniyyətdə, dində

və ədəbiyyatda müxtəlif prinsiplər və yollar, o cümlədən, romantizm cərəyanı yaranırdı.

Ədəbiyyatda romantizm cərəyanı xüsusi yanaşma tələb edir. Bu cərəyana aid edilən şairlər müxtəlif ölkələrdə yaşasalar da, eyni ideallara xidmət edirdilər. İngiltərədə Corc Qordon Bayronun adı dillər əzbəri idi Rusiyada Jukovskini, Puşkini, Lermontovu göstərmək olar. Dünyanı ancaq reallıqda olan kimi yox, həm də bu reallığın arxasında və ya dibində (eynən aysberq kimi) görmək istədiyi kimi duyan ədəbi-bədii söz ustaları meydana çıxırdı. Amma romantizm təkcə şeirdə, ədəbiyyatda deyildi, o, bir dünyagörüşü kimi eyni zamanda rəssamlıqda, memarlıqda, incəsənətdə, həmçinin elmdə də özünü göstərirdi.

Elmdə romantizmin bariz nümunəsini alman alimləri ortaya qoydular. Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, Şlegel və Qrimm qardaşları, Bopp, Şleyxer, Rask, Humboldt - bunlar dünya dillərinin təsnifatını qurdular. Avropa elminin, dillərinin bağlandığı və aid olduğu başqa sivilizasiyaları öyrəndilər. Qədim hindlilərin müqəddəs dilini – sanskriti Avropa üçün “açdılar” və bu zaman məlum oldu ki, sanskrit bir çox Avropa dilləri ilə doğmalığ əlaqələrinə malikdir. Alman, ingilis, fransız dili – bunlar hamısı sanskritlə eyni dil qrupuna daxil olan, Hind-Avropa dillərində birləşən qohum dillərdir. Bunu necə müəyyən etdilər? Qədim hindlərin müdrikliyinə müraciət edərək Şlegel qardaşları 1808-ci ildə “Über die Sprache und Weisheit der Indier” (“Hind dili və hikmətləri haqqında”) əsərini yazdılar. Bu kitab qədim hind dilinə və sanskritə diqqət yönəltdi. Eyni zamanda, Avropadan Hindistana gedən missionerlər öz sözünü deməyə başladı. İngilis missionerləri (məsələn, Counz) sanskritin Avropa dillərini öyrənmək üçün nə qədər dəyərli mənbə olduğunu və onlar arasında mövcud olan paralelləri göstərdi. Bütün bunlar müştəbeh Avropanı

inandırırdı ki, o, ancaq özündən ibarət deyil. Avropa həm də Şərqlə sıx bağlı olan bir mənəvi məkandır.

Böyük ingilis şairi lord **Kiplinq** yazırdı: “Şərq-Şərqdır, Qərb-Qərbdır. Və onlar heç zaman birləşməyəcək”. Bu, bir XIX əsr avropalının beyninə yeridilən imperiya düşüncəsi mənəvi zərrəciyi idi. Amma Kiplinq bunu hansı əsərində və necə qələmə alırdı?! Bu, çox məşhur bir misaldır və bu misalı yadımızda saxlayaq. Kiplinqin bu misraları onun bir balladasında yazılmışdı. Həmin balladada Şərqi və Qərbi təmsil edən və bir-birini sevən gənclər ayrılısalar da, balladının sonunda onlar qovuşurlar. Kiplinq sanki öz-özünü inkar edir. Bax, belə düşüncələr aləmində, Avropada texniki sıçrayışların və feodalizmdən kapitalizmə tam keçidin baş verdiyi şəraitdə, burjuaziyanın bir sinif kimi möhkəmlənməsi və ədəbiyyata, mədəniyyətə öz diqqətini yeritməsi fonunda Avropa ölkələrinin milli azadlıq **mücadilələri paralel** şəkildə alovlanırdı. O zamanlar indi bizim müstəqil ölkələr kimi tanıdığımız Yunanıstan, İtaliya hərəsi bir ölkənin müstəmləkəsi idi. Yunanıstan Türkiyəyə, İtaliya Avstriyaya tabe idi.

***Ricət.** Voyniçin “Ovod” romanını yada salaq. Bu roman İtaliyanın müstəqillik uğrunda mübarizəsini əks etdirir. Harıbalı kim idi? İtaliyanın azadlığı uğrunda vuruşan bir vətənpərvər: O, bütün İtaliyanı ayağa qaldırmışdı. Bu müharibələr silahların təkmilləşməsi, müxtəlif doktrinaların formalaşması, azadlıq hərəkatının genişlənməsi, partizan müharibəsinin alovlanması və ən əsası, mədəniyyətin bütövləşməsi proseslərinin fonunda özünü göstərirdi. Sonuncu məqama, yəni, mədəniyyət amilinə xüsusi diqqət yetirək Sual yaranar ki, İtaliyanın azad olumasında mədəniyyətin nə rolu ola bilər? Cavab belə səslənəcək: çox böyük rolu ola bilər. Belə bir*

deyim bu məqamda çox yerində səslənir: İtaliyanı Haribaldinin qılıncından daha çox Verdinin musiqisi birləşdirdi. Azadlıq mücadiləsinə qalmaq üçün öncə mədəni bütövlüyə malik olmaq, sonra bu məqamın əsasında birləşmək lazımdır. Və mədəniyyətin bu birləşdirici gücünün İtaliyada Verdi timsalında meydana çıxması İtaliyaya çox böyük şans qazandırdı. Ricətin sonu.

Amerikada azadlıq uğrunda baş verən mübarizələr, daha sonra Amerikanın öz inkişaf yolunda üzləşdiyi məhrumiyətlər, vətəndaş müharibəsi, yerli qəbilələrin nümayəndələri olan hinduların Oklahomaya köçürülməsi (Amerikada o zaman baş verən hadisələr bu gün dünyada baş verən bir çox hadisələrlə son dərəcə oxşardır) və köçürülərkən minlərlə hindunun öz həyatını itirməsi (“Göz yaşları vadisi”) kimi hadisələr tarixin vacib nöqtələridir. Hazırda bu tarixi məsələlərə dünya ictimaiyyətinin münasibəti nə cürdürsə, bir əsr öncə ermənilərin Türkiyənin müəyyən əyalətlərindən başqa əyalətlərinə köçürülməsi məsələsinə də eyni olmalıdır. Bu faktın özü bir daha onu göstərir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində və müxtəlif məkanlarda eyni proseslərin baş verməsi təbii haldır. Onlara eyni mənasibətin nümayişi labüddür.

Amerikada gedən müstəqillik uğrunda savaşın bir adı vardı – separatçılara qarşı. Amerikadan ayrılmaq istəyən Cənub ştatları var idi və onlar Şimaldakılara müharibə elan etmişdi. Bu gün Azərbaycan nə edir? Bu gün bizim də ölkəmiz seperatçılara qarşı mübarizə aparır. Amerika tarixinə hörmətlə yanaşan hər bir amerikalı bu gün Azərbaycanın Qarabağ uğrunda mücadiləsinə başa düşməli və dəstəkləməlidir. Çünki, özləri də o tarixi mərhələdən keçiblər.

Mədəniyyətin inkişafı, məktəbin-maarifin inkişafı (ilk şəhər məktəbi Bostonda 1821-ci ildə yarandı), təhsilin

müxtəlif ştatlarda yayılması, quldarlığın məhv edilməsi və qulların azad edilməsi ideyasının özü Amerikanı böyük mənəvi sıçrayışla irəli atdı. Eynilə belə bir situasiya Fransada baş verdi. İnqilablardan sonra maarifçilik, ensiklopedistlər hərəkatı (franız-ingilis ensiklopedistləri haqqında bir qədər yuxarıda bəhs etmişdik), Deni Didro, Malarme, Volter, Russo kimi filosofların fəaliyyəti ona gətirib çıxardı ki, XIX əsr artıq humanist ideallar ilə doldurulmuş bir zaman kəsiyinə döndü. İnsanlar azadlıq, səadət, bərabərlik hüquqlarını daha cəsarətli, ardıcıl və sistemli şəkildə irəli sürdülər.

Napoleon müharibələri necə başlayırdı? Onlar insanlara azadlıq bəxş etmək, insanları istibdaddan qurtarmaq adı ilə həyata keçirilirdi. Bu şəraitdə bəs Avropa üçün Şərqdə yerləşən bir “apendisit” olan Rusiyada və onun tərkibindəki xalqların arasında hansı proseslər yaşanırdı? Rusiya, əlbəttə ki, bütün bunların – mədəni, texniki inkişafın fonunda “qış yuxusuna getmiş” təsiri bağışlayırdı. 1861-ci ilə qədər Rusiyada mədəniyyətin və əsası I Pyotr tərəfindən qoyulmuş rus elminin Avropadan gətirilmiş almanların, ingilislərin, fransızların mənəvi donorluğu ilə inkişaf etməsinə baxmayaraq, bütövlükdə Rusiya bir dövlət kimi staqnasiya rejimində idi - dayanmış, yerində sayan bir rejimdə. İnkişafın qarşısını kəsən əsas amil təhkimçilik hüququ idi. Rus kəndlisi azad deyildi. Rusiyanın əsarətində olan xalqlar, o cümlədən, Azərbaycan 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiyanın tərkibinə qatıldığına görə (söhbət, əlbəttə ki, Şimali Azərbaycandan gedir) Rusiya daxilində olan inkişaf (əgər belə bir hal var idisə) staqnativ halı ilə Şimali Azərbaycana da təsir edirdi.

Biz vətənimizdə XIX əsrin başlanğıcında hansı mənzərə ilə qarşılaşırdıq?! Siyasət, mədəniyyət, maarifçilik sahəsində hansı hallarla üz-üzə dururuq?! Qeyd etməliyəm ki, Səfəvilərin, Əfşarların, Qacarların hakimiyyəti boyunca Azərbaycan

mütləq monarxiyanın əsarəti altına düşmüş vəziyyətdə olur. 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi imzalanır və nəticədə Azərbaycan Araz çayı boyunca iki yerə bölünür. Cənubi Azərbaycan şah üsuli-idarəsinin, Şimali Azərbaycan isə Rusiya mütləqiyyətinin hökmranlığı altına salınır. O tayda da, bu tayda da artıq bir-biri ilə sinxronlaşmayan inkişaf dinamikası özünü yavaş-yavaş olsa da, getdikcə daha aydın şəkildə göstərməyə başlayır. Artıq sinxronlaşmadan söhbət gedə bilməz, arada sərhədlər var, qarşıda isə, unudulmaz Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamm kitabı” əsərində təsvir olunduğu kimi 3 müxtəlif yol var. İnkişafın üç yolu bunlardır: İran, Rusiya, Türkiyə yolları.

Türkiyə yolu o zaman Avropa ilə həmahəngləşmiş bir yol idi. İran gerilik, Rusiya isə ahəngsizlik simvolu idi. Bu yollara, onların vəd etdiyi dəyərlərə baxmayaraq, böyük ədib nə təklif edirdi? O, öz yolumuzu seçməyi təklif edirdi. Ona görə də əsərinin adını “Anamın kitabı” qoymuşdu, yəni ana yolumuzun kitabı!

Biz elə bir yol seçməliyik ki, bu gün də onu rahat və müstəqil şəkildə, özü də siyasətimizi bütün dünyaya göstərə göstərə gedə bilək. Bu isə yalnız Ulu Öndərin və Prezident İlham Əliyevin vaxtında baş verdi. Məhz bu zaman Azərbaycan öz doğma, öz prinsipial, öz əbədi dəyişməz, milli dəyərlərə söykənən, bütün dünya xalqlarına qardaş gözü ilə baxmağın yolunu seçə bildi.

XIX əsrdə bütün bu siyasi-qlobal məsələlərin fonunda ölkənin aparıcı, qabaqcıl ziyalıları maarifçiliyi inkişaf etdirməklə məşğul idilər. Maarifçiliyin, ümumiyyətlə, mədəniyyətin özülü məktəblə qoyulur. Azərbaycanda məktəblərin inkişafı mədrəsələrdən başlayırdı. Mədrəsələr də, əlbəttə ki, məscidlərlə son dərəcə bağlı idi. Bu mədrəsələrdə dini-ruhani təsirin və təhsilin olmasına baxmayaraq, artıq

onlardan dünyəvi elmlərin hənirtisi gəlirdi. Bu mədrəsələr ali və orta mədrəsələrə bölünürdü. Bundan sonra yavaş-yavaş şəhər məktəbləri meydana çıxdı. İlk dəfə, təxminən, XIX əsrin ortalarında Gəncədə şəhər məktəbləri formalaşmağa başladı. Sonra “uçilişə” deyilən gimnaziyalar yarandı. Rus-Azərbaycan məktəbləri fəaliyyətə başladı. Bu özü Avropaya çıxış üçün real bir pəncərə idi. Eyni zamanda, bu maarifləndirici proseslərin qarşısında duran maneələr də yox deyildi. M.F.Axundov “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərində açıq şəkildə təşviq edirdi ki, gənclər Avropaya gedib təhsil almalı, müxtəlif elmlərə yiyələnməli və öz vətənlərinə dönüb öyrəndikləri elmlərin yayıcıları olmalıdırlar. Ancaq insanların beynində şəriət - dinin məqbul olmayan, dünyəviliyə qarşı duran mahiyyəti üstünlük təşkil edirdi və elə məhz bu da Şahbaz bəyin və onun kimi yüzlərlə gəncin Avropaya gedib-gəlməsini əngəlləyirdi. Guya ki, Parisin dağılmasını dərviş Məstəli Şah həyata keçirdi. Bir Azərbaycan komediyası gözəl şəkildə, simvolik alleqoriyalarla bu prosesi bədii kamilliklə təsvir edir. Şahbaz bəy XVIII əsrin sonlarında obyektiv və subyektiv səbəblərə görə Fransaya gedə bilmədi, bəs bunu edə bilənlərin başına nə gəldi?

XIX əsrdə Avropaya gedib elmə, maarifə yiyələnlərin öz doğma vətəninə geri qayıtdıqdan sonra öyrəndiklərini yaymaq istəyənlərin taleyi necə olurdu?! Biz bunu bilmək üçün başqa bir görkəmli maarifçi dramaturqun – Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığına müraciət etməliyik. Yuxarıdakı etüdlərdə qeyd etdiyimiz kimi, onun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsində Fəxrəddin – Avropaya gedib maartflənərək öz ölkəsinə geri dönmüş bu gənc müxtəlif tayfalar arasında gedən mübarizəyə qoşulmadığı üçün öldürülür. Buna istinadən biz belə də deyə bilərik. Getməyənlərin sonu komediya ilə bitirdi. Gedib-qayıdanların sonu isə bir başqa idi – faciə ilə nəticələnirdi.

Hadisələrin fonunda Azərbaycanda mədrəsələrin çoxalması ilə yanaşı, eyni zamanda, məktəbin mədrəsədən ayrılması prosesi başlayır, şəhər məktəbləri yaranır. Azərbaycan dili tədris dilinə çevrilir, hətta müxtəlif millətlər və xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi olur və təkcə Azərbaycan torpaqlarında deyil, hətta ondan kənar da özünü göstərməyə başlayır. Ölkə oyanmağa dil ilə başladı və indi məlumdur ki, bu dil təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda ünsiyyət vasitəsi olan bir dilə çevrildi. Bunu böyük rus şairləri, ədibləri, demokratik fikirli alimləri, maarifçiləri olan Lermontov, Bestujev-Marlinski, Tolstoy kimi dahilər deyirdi. Bestujev-Marlinskinin çox maraqlı bir fikrini yada salaq: “Azərbaycan dilinin Qafqazdakı rolunu fransız dilinin Avropadakı rolu ilə müqayisə etmək olar”

Bestujev-Marlinskinin bu deyimində fransız dilinin Avropada yayılması, müxtəlif ölkələrdə mədəniyyət adamlarının, aristokratların, burjuaların fransız dilində danışması, ən azından buna can atması Qafqaz xalqlarının Azərbaycan dilində danışmasına bərabər tutulur. Bu, çox maraqlı bir fikirdir və bu fikrin arxasında, əlbəttə ki, həqiqət durur. Yorum isə budur. Müxtəlif dillərə malik olan Qafqaz xalqları (hər biri öz dili ilə) XIX əsrdə Rusiyaya qarşı mübarizə apararkən hələ bilmədiyi rus dilindəmi bir-birilə danışdılar?! Bu, absurddur. Onlara bir ümumi, hamının anladığı və istifadə etdiyi dil lazım idi. Bestujev-Marlinski deyir ki, bu, Azərbaycan dili idi. Bunun fonunda Lev Tolstoyun Azərbaycan dilini öyrənmək üçün Peterburq Universitetinin professoru Əlimərdan bəy Topçubaşovu özünə müəllim seçməsinə təəccüblənmirsən. Bu onu göstərir ki, XIX əsrdə Azərbaycan dili artıq inkişaf eləmiş və müxtəlif xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsinə dönüşmüş bir dildir.

Bu həm də Azərbaycan xalqının bir daha dolayısı ilə

multikultural əhvala malik olduğunun özülündə dayanan faktdır. Biz bu gün Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların ləzgilərin, talışların, tatların, kürdlərin bir dil ətrafında birləşməsini görə bilirik. XIX əsrdə bu xalqların sırasına Şimali Qafqaz xalqları—balkarlar, kabardinlər, ləzgilər, avarlar, saxurlar, rutullar və başqaları daxil olub. Bestujev-Marlinskiyə görə, Dağıstan xalqlarının Azərbaycan dili vasitəsi ilə təkcə azərbaycanlılarla deyil, eləcə də bir-biri ilə ünsiyyət yaratması faktı özünü göstərir. Deməli, dil yuxuya getməmişdi. O ancaq öz daşıyıcılarına xidmət göstərmirdi. Rusiyanın qonşuluğunda elmi-texniki inqilablar dövründə maarifçilik, ədəbiyyat, incəsənət, ola bilər ki, özünü o dərəcədə, lazım olan intensivlikdə və ardıcılıqda göstərməsin, amma dil ölməmişdi, yatmamışdı, dil öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycan dili, indicə qeyd edilən kimi, təkcə dil daşıyıcılarının deyil, başqa dil nümayəndələrinin də arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilirdi. Bu, çox vacib amil idi. Sonralar bu funksiyanı məlum siyasi-ictimai, geopolitik fəaliyyət nəticəsində öz üzərinə Rusiya, daha konkret desək, rus dili götürdü.

§1. Azərbaycan “ilk dəfələri”

Yuxanda qeyd edilənlərin nəticəsində, daha doğrusu, ərəfəsində XIX əsrdə Azərbaycan ilk dəfələri baş verir. Bu “ilk dəfələr” xalqın daxili enerjiyəsinin məhsulu, onun əsrlərdən bəri formalaşan intellektual, əqli, mənəvi sərvətinin nəticəsi, təzahürü idi. Məhz XIX əsrdə Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda maarifçi qüvvələr tərəfindən qəzet nəşr edilməyə başlayır. Yenə də azərbaycançılığın inkişaf göstəricisi kimi XIX-cu əsrdə Azərbaycanda professional səviyyədə ilk hekayə, ilk dram əsəri yazılır, ilk teatr tamaşası hazırlanır. Bax, bu “ilk dəfə”lər Azərbaycanın artıq tam şəkildə bir ölkə kimi (təbii ki, vətən kimi) dərk edilməsi ilə bağlıdır. Bu “ilk dəfə”lərin bəzisinə ayn-ayrılıqda nəzər yetirək.

1828-ci ildə İsmayıl bəy Qutqaşının “Səadət xanım və Rəşid bəy” adlı hekayəsi çapdan çıxır. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir janr nəsr janrı özünün hekayə formasında təzahür edir. Doğrudur, hələ XVI-cı əsrdə Füzulinin məşhur “Şikayətnamə” əsərini də nəsr janrına aid edirlər. Amma demək lazımdır ki, bu nəsr “təmiz” nəsr sayıla bilməz. Onun strukturuna çox üzvi və ahəngdar şəkildə nəzm elementləri də daxildir. Qutqaşının hekayəsi isə janrına görə ancaq nəsr elementlərindən ibarətdir. Əlamətdar bir cəhət də odur ki, İsmayıl bəy bu hekayəsini fransız dilində yazmışdır. Belə bir faktın özü də Azərbaycan mühitindəki intellektual səviyyənin dərəcəsini göstərir.

1875-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda böyük maarifçi və ziyalı Həsən bəy Zərdabinin təşəbbüsü və redaktorluğu ilə “Əkinçi” adlı qəzet nəşr olunmağa başlayır. Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan xalqının böyük millətsevər oğlu idi. Bütün həyatı boyu çəkdiyi zəhmətin nəticəsində böyük xalq məhəbbəti qazanmışdı. Bircə onu demək kifayətdir ki, H.Zərdabi rəhmətə

gedəndə onu bütün Bakı dəfn edirdi. Və bu fakt həm də onu göstərir ki, xalq yolunda çəkilən zəhmətə xalq tərəfindən verilən qiymət var idi. Bu zəhmətin dərəcəsinə, mahiyyət və dəyərini bilən və anlayan, bunu təbliğ və təşviq edən zümrə var idi. Elə bunun özü maarifçiliyin ümumi səviyyəsinə, cəmiyyətdaxili mövqeyinə real bir işarədir.

“Əkinçi” öz gəlişi ilə nə demək istədi? “Əkinçi” qəzeti maarifləndirici bir nəşr olmaqla yanaşı, insanlara kənd təsərrüfatının müxtəlif müasir sirlərini göstərən və öyrədən bir mənbə olmaqla yanaşı, həm də millətin daxilini, ruhunu, onun tarixini, dünya görüşünü ortaya qoyan bir ensiklopediya funksiyasını yerinə yetirməyə başladı. Onun əhəmiyyəti fransız ensiklopedistlərinin Fransa və Avropa üçün gördükləri işlə ölçülə bilər. Bir maarifçi kimi H.Zərdabi öz missiyasını həm də bir sıra ictimai-siyasi məsələlərə toxunmaqda görürdü. “Əkinçi”nin nəfəsi geniş, qayəsi nurlu idi. Zərdabının qəzeti təkcə əkinçiliklə məşğul olan insanlara aid olmadı. Bu qəzet təkcə əkinçilər üçün, torpaqla əlləşən insanlar üçün maraqlı deyildi. Bu qəzetin böyük birləşdiricilik missiyası özünü göstərdi. Zərdabi oxucularını cəmiyyətin müxtəlif zümrələrini düşündürən məsələlər ətrafında bir işığın altına yığa bildi. Konkret desək, torpaqşünaslıq, tibb, hüquq məsələləri ilə yanaşı, mədəniyyətlə, ədəbiyyatla, mədəniyyətlə bağlı məqalələr verməklə bu millət fədaisi azərbaycançılığın möhkəmlənməsi, formalaşması işinə öz misilsiz töhfəsini vermiş oldu. Elə buna görə də Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan maarifçiliyinin sütunlarından birinə çevrilə bildi.

“Əkinçi” qəzeti uzun müddətli nəşr olmadı. Onun cəmi 56 sayı işıq üzə gördü. Amma o özündən sonra böyük bir yol açıb qoydu. Az sonra Azərbaycanda “Əkinçi” ənənələrini yaşadan, davam etdirən başqa qəzetlər çıxmağa başladı. H.Zərdabının qəzeti ilk qaranquş kimi özündən sonra digər milli ruhlu

qəzetlərin həyata gəlməsini şərtləndirdi. Artıq qəzetçilik fəaliyyəti Azərbaycan üçün tanış bir hadisəyə çevrilməyə başladı. “Ziya”, “Kəşkül”, “Füyuzat”, “Həyat”, “Molla Nəsrəddin”, “Kaspi”, “Şərqi-Rus” və bir sıra digər nəşrlər azərbaycançılığın taleyində öz işıqlı rollarını oynadılar.

Beləliklə, qəzetçilik sahəsində Azərbaycan öz sözünü dedi. “Əkinçi” qəzeti ilk qəzet kimi 1875-ci ildən (iyul ayının 22-dən) 1877-ci ilə qədər Həsən bəy Zərdabının redaktorluğu ilə nəşr olundu. 2015-ci il iyulun 22-də ölkə Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda bütün Şərq aləminin ilk qəzetinin 140 illik yubileyi qeyd olundu. Azərbaycanda Avropa tipli qəzetin yaranması Şərq qəzetçiliyi və ümumiyyətlə, qəzetçilik üçün yeni bir mərhələ idi. Məhz azərbaycançılığın inkişafı ona gətirdi ki, Şərqdə bu hadisə ilk dəfə məhz Azərbaycanda baş verdi. “Əkinçi” qəzetinin iki il ərzində 56 sayı işıq üzü gördü. Ayda iki dəfə, çox xırda tirajla çıxmağına baxmayaraq qəzetin nüfuzu son dərəcə böyük idi və bu nüfuz artdıqca, əlbəttə ki, tələbat da çoxalırdı.

Əkinçi qəzeti bu bölmələrdən ibarət idi.

Daxiliyyə, yəni, daxili məsələlərlə bağlı bölmədə xüsusən, elm barəsində, dünyada gedən müxtəlif proseslərlə bağlı xalqı maarifləndirmək məqsədilə yazılan məqalələr yer alırdı.

Əkin və ziraət (əkin və torpaqşünaslıq) məsələləri ilə bağlı bölmədə əkin-biçin işlərinə aid maarifləndirici məqalələr yer alırdı. Savadı olmayan və çox zaman payızda nə əkmək lazımdır, yazda nə əkmək daha sərfəli olar – bunları bilməyənlər az deyildi. Təbii, bilənlər də yox deyildi. Amma qəzet bu barədə dəqiq, elmi məlumatı verən çox güclü bir vasitəyə çevrilirdi. O, insanların biliyini unikallaşdırırdı. Və əslində, bununla qəzet universitet funksiyasını faktiki **olaraq** öz üzərinə **götürmüş olurdu**.

Böyük azərbaycan maarifçisi H.Zərdabının imza qoyduğu

“ilk”lər təkcə qəzetin nəşri ilə bağlı deyildi. Dediymiz kimi bu qəzet, eyni zamanda bir universitet, məktəb, maarifləndirmə ocağı olma funksiyasını həyata keçirirdi. Bu funksiyaya uyğun yazılar qəzetin “Elmi xəbərlər” bölməsində nəşr olunurdu. Bölmədə eyni zamanda insanın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən məqamlardan və bu məqamlardan yan keçmə üsullarından söhbət açılırdı.

Qəzet oxucusuna müəyyən tibbi biliklərin də verilməsini nəzərdə tuturdu. O zamankı Azərbaycanın real vəziyyətini təsəvvürə gətirmək, yəqin ki, çətin olar. XIX əsrdə maarifin, elmin, irfanın, mədəniyyətin son dərəcə aşağı səviyyədə olduğu bölgələrimiz var idi. Böyük bir kütləni təmsil edən insanlar cəhalət içində ancaq dini istiqamətdəki biliklər vasitəsilə dünya ilə təmas qururdular.

Geridə qalmış təsəvvürlərlə yaşayan insanlarımız az deyildi. Amma, eyni zamanda, M.F.Axundov kimi ziyalılar var idi. Eyni zamanda M.Ş.Vəzəh, H.Zərdabi, N.Vəzirov, A.A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı var idi. Bu cür ziyalılar özlərinə borc bitirdilər ki, insanların geridə qalmış qismini ziyalılığa yaxınlaşdırsınlar. İnsanların öz hüquqları barədə bildiklərini möhkəmlətsinlər. Bu mənada, “Əkinçi” qəzetinin “Elmi xəbərlər” bölməsi sahibkarlıq haqda təsəvvürləri, hüquqi məsələlərlə bağlı tövsiyələri, tibbi məsələlərlə bağlı məsləhətləri ilə insanların gözünü açmaq məqsədi daşıyırdı.

Qəzetin daha bir istiqaməti “Tazə xəbərlər” adlanan bölmədə özünü göstərirdi. Bu bölmədə ticarət xəbərləri, vilayətlərdə istehsal olunan müxtəlif mallar və onların qiymətləri barədə məlumat verilirdi.

Qəzətdə daha bir bölmə kimi “Məktubat” var idi. Bu bölmədə qəzetə müraciətlə yazılan məktubları çap edirdilər və məktublarla göndərilən sualları cavablandırırdılar. Oxucu ilə real əlaqə insanlarda ünsiyyət mədəniyyətini, soruşub

öyrənmək və bununla həyatına yenilik gətirmək imkanını reallaşdırırdı.

“Əkinçi” qəzetinin ictimai-mədəni mahiyyəti Azərbaycan xalqının özünün demokratik, ictimai, sosial-siyasi, ideoloji həyatında son dərəcə mühüm bir addımı atmağına gətirib çıxardı. Siyasi və maarifçilik xəttlərini burada xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Çar Rusiyasının tərkibində yaşayan azərbaycanlılar bu qəzet vasitəsilə informasiya bolluğuna düşürdülər. Onların ümumi şəkildə maariflənməsi belə, ictimai şüurlarının inkişafına, dünyagörüşlərinin dərinləşməsinə gətirib çıxarırdı. Sadə azərbaycanlıların dünya haqqında təsəvvürləri möhkəmlənir, dünyada gedən siyasi-ictimai proseslər barədə bilikləri formalaşır və onlar kifayət qədər ciddi və müsbət enerjili potensial siyasi-ictimai qüvvəyə dönürdülər. Bu, məsələnin siyasi tərəfi idi.

Qəzetin özü ilə gətirdiyi xüsusi maarifçilik enerjisi isə ondan ibarət idi ki, bu insanlar özləri maariflənmə-maariflənmə eyni zamanda öz övladlarına, ailələrinə, ətraflarına da maarifin işığını yaymış olurdular. Bu da çox vacib bir məsələdir. Azərbaycan insanı dünya insanına qovuşma yoluna düşürdü. Onunla eyni dəyərləri qiymətləndirə bilirdi. Çox zaman isə təəccüb edirdi ki, bu dəyərlər bir-birinə son dərəcə necə də oxşayırlar.

Ricət. Çar Rusiyası dövründə müsəlmanları əsgər aparmırdılar; nəticədə, müsəlmanlar arasından zabıt, yüksək rütbəli hərbiçilər az-az çıxırdı. Çünki Çar Rusiyası müsəlmanların orduda iştirak edəcəyinə inanmırdı. Çar Rusiyası, ən çox müsəlman ölkələri ilə – osmanlılarla, İranla müharibə edirdi. Bu səbəbdən də öz ordusunda yer ala biləcək müsəlmanlara, təbii ki, inanmırdı. Çar Rusiyasının müsəlmanlara, on-

ların loyallığına inanmaması öz bədii əksini bizim ədəbiyyatımızda da tapmışdır. Biz o dövrün mənəvi iqlimini, təsvirini bədii ədəbiyyatda açıq şəkildə görürük. Böyük yazığımız Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində azərbaycanlıların hərbi xidmətdən yayınmaq yollarını necə həvəslə axtardığı təsvir edir. Kənd sakinləri uşaqlarını məktəbə yazdırmaqdan qorxur, beləliklə, maarifə, Avropa mədəniyyətinə gedən ən əsas yolu özləri üçün qapadırdılar. Dövlət nümayəndələri, müəllimlər uşaqları məktəbə güclə gətirirdilər. Camaatın canında bu yeniliyə qarşı sanki daxili güclü bir qarşıdurma var idi.

Məktəbdən, maarifdən qaçmaq, yeniliyə özünü qapamaq, tanış olmayanı yaxına buraxmamaq – bu, özünün ən parlaq nümunəsini M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərində təsvir edilən hadisələrin timsalında tapmışdı. Biz bu barədə bir qədər əvvəl bəhs etmişdik. Əslində, iki gənc var – Azərbaycan xalqının mərifətə, işığa, məktəbə olan həvəsinin bir qütübündə bu mütərəqqi düşüncəli gənclər durur. Onlar Şahbaz bəy və Fəxrəddindir. Bunların biri bu maarifə gedən yolun komediya ilə nəticələnmiş variantıdır, o biri isə maarifə gedən yolun faciə ilə sonuclanan variantıdır. Şahbaz bəyin baş tutmayan səfəri və Fəxrəddinin baş tutan, amma faciə ilə nəticələnən missiyası. Hər ikisi ziyalanmağa, maarifə can atırdı. Birinin niyyəti komediya ilə bitir, o birininki isə faciə ilə. Amma hər iki halda biz təhsilə, maarifə, bədənə xidmətə böyük bir həvəsi, coşqunu görürük. Azərbaycançılığın real təzahürü ilə qarşılaşırıq.

Bütün bunlar onu göstərir ki, həmin ilk maarifpərvər insanlar azərbaycançılıq, vətənpərvərlik anlayışlarını daşımaqla, bir növ Azərbaycanın Prometeyləri olublar. Hətta yunan mifoloji qəhrəmanı Prometeylə bizim Fəxrəddin arasında

analogiya da aparmaq mümkündür. Prometey də yunan allahlarından biri idi. O, allahların insanlara qıymadığı odu onlardan oğurlayıb insanlara gətirmişdi. Bununla da insanlıq özünün tamam yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Prometeyi Zevsin əmri ilə bundan sonra Qafqaz dağ-arında bir qayaya zəncirləyib cəzalandırdılar.

*Prometey öncəgör deməkdir. O, baş verənləri əvvəlcədən görürdü. O öz aqibətini də əvvəlcədən bilirdi və bunu bilə-bilə özünün bu cəsarətli addımını atmışdı. Fəxrəddin – Azərbaycan Prometeyi də insanlara od, işıq gətirir, ziya gətirir. Fəxrəddin də bilir ki, bunun müqabilində onu öz vətəninə nə gözləyə bilər. Dəqiqliyi ilə bilməsə də o, bu yolun məhrumiyyətlərini təsəvvür edir, amma yenə də bu yol ilə gedir və taleyin ona hazırladığı gülləyə tuş olur. Ona görə də Fəxrəddinin böyüklüyü həmişə o azərbaycançılıq missiyasını sona qədər yerinə yetirməyindədi. Məhz belə bir şəraitdə Azərbaycan cəmiyyəti böyük məhrumiyyətlər hesabına, addım-addım inkişaf etməyə çalışırdı. **Ricətin sonu.***

Bağca bir “ilk dəfə” dramaturgiya sahəsində özünü göstərir. Biz bilirik ki, dünya dramaturgiyası öz mənşəyini qədim Yunanıstandan alır. Antik dövr dramaturqları Esxil, Sofokl, Aristofan bu janrın klassik nümunələrini yaratmışdılar. Onlardan estafeti Avropa aldı. Xüsusilə, İntibah dövründə bu janr xeyli qüvvətləndi. İngiltərədə Şekspiri, Marlonu, İspaniyada Lope de Veqanı, daha sonra Fransada Rasini, Korneli, Molyeri, Almaniyada Höteni, Şilləri, Rusiyada Aleksey Tolstoyu, Qoqolu bu məqamda yada salmaq olar. Bu janr xüsusi bir təmas məkanı kimi tamaşaçı auditoriyasını formalaşdırırdı. Bu auditoriya da öz növbəsində ictimai birliyin ilk bünövrələrindən birinə çevrilirdi. Demokratik inkişaf üçün bu, çox

vacib bir şərt idi. Dram əsəri yazmaq özü artıq mədəniyyətin əsas göstəricilərindən biri olan teatrın yaranması yolunda real addım atmaq demək idi.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dram əsərlərini (6 dram əsərini) Axundov 1850-56-cı illər arasında yazır və onların hamısı komediya janrında olur. Faktiki olaraq, Azərbaycanın Molyeri bir əsr gecikmiş şəkildə olsa da, öz missiyasını bu cür yerinə yetirir. Molyerin Fransada fransız ədəbiyyatı üçün etdiklərini Axundov Azərbaycanda Azərbaycan ədəbiyyatı üçün edir. Bundan sonra mədəniyyətin özü-özünü reflekt etmə prinsipi işləməyə başlayır. Artıq 1870-ci ildə bu dram əsərlərinin ilk qaranquşu Azərbaycanın qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərində Real məktəbin tələbələrinin yaratdığı aktyorluq truppası tərəfindən tamaşaya qoyulur. Bu tələbələr Axundovun “Vəzir-xani-Lənkəran” əsərini səhnələşdirirlər. Azərbaycan klassik teatrı həmin vaxtdan öz həyatına başlayır. Bu “ilk dəfə”nin azərbaycançılığın inkişafındakı böyük rolunu həmişə minnətdarlıq hissilə xatırlamalıyıq.

Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev bu mədəniyyət növünün millətin formalaşması yolundakı böyük təsirini anlayıb onun daha da inkişaf etməsi üçün XIX əsrdə Bakıda Bədaye (bədii) teatrının binasının tikintisinə başlayır və tikintini tamamlayıb aktyorlara bağışlayır. Bina bu gün də Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına xidmət edir. Azərbaycan Dövlət musiqili komediya teatrı bu gün Tağıyevin tikdirdiyi binada yerləşir. Tağıyevin tikdirdiyi teatr binasının fəaliyyətə başlaması Azərbaycanda ilk aktyorlar cəmiyyətinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu hadisələr təbii və sistemli şəkildə bir-birini tamamlayır.

Ricət. Bir məsəl var: balığı at dəryaya, balıq bilməsə də, Xalıq bilər. Yəni, balığa yaxşılıq elə, qaytar onu dənizə, bunu balıq bilməyəcək, amma

Allah sənin bu xeyirli əməлиндən aqah olacaq. Bu misalı bir az dəyişdirmək və belə bir məzmunə gətirmək olar. Sən balığı at dəryaya, bunu balıq da bilməlidir; Xalq da bilməlidir; hətta bunu dəryadakı o biri balıqlar da bilməlidir. Çünki, ola bilsin, o biri balıqlar da bu dünyada yaxşılığın var olmasından xəbər tutsunlar. Digər tərəfdən və daha əsası isə o ola bilər ki, bəlkə başqaları da tutduğu balığa həyat vermək istərlər. Onu qaytarıb dəryaya atarlar.

Ricətin sonu.

İlk paraxodun, ilk metronun, paravozun yaradıldığı Avropadan, Amerikadan fərqli olaraq, Azərbaycanda bu cür “ilk”lər baş verirdi. İlk qəzet, ilk teatr, ilk opera, ilk Cumhuriyyət, ilk universitet... Bu dövrdə Afrika müstəmləkələrə bölünürdü. ABŞ öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparırdı. Yaponiya öz təcridindən uzaqlaşırı. İngiltərə yeni sərvət dolu zəngin torpaqlar axtarırdı. Burların (bunlar Afrikaya köçmüş hollandlar idi) yeni vətəninə qızıl tapılmışdı və buna görə də Avropa diqqətini uzaq Afrika ölkəsinə yönəltmişdi. Döyüş texnikasına yeniliklər əlavə edilirdi. Piyadaların döyüş qayda-qanunları yeni üsullarla tərtib olunurdu. Dəmir məfillər icad olunurdu. Tüstüsüz barıt kəşf edilmişdi. İlk snayperlər artıq XIX əsrdə meydana gəlmişdi. Müharibə zamanı insanları kütləvi şəkildə qırmaq gücündə olan pulemyotlar icad olunmuşdu. İçində pulemyotları olan zirehli qatarlar yaranırdı. İlk konslagerlər və ilk rezervasiyalar qurulurdu. İlk konslagerlər XIX əsrdə yaranmasına baxmayaraq, XX əsrdə artıq konslagerlər, sanki dövlətin siyasi-ictimai atributuna çevrilir və milyonlarla insan öz həyatını bu konslagerlərdə keçirirdi. Bunlar hamısı XIX əsrin icadları idi. Belə texniki proseslərin və yeniliklərin baş alıb getdiyi dövrdə Azərbaycandakı ilk dəfələr, qeyd etmək ki, ədəbiyyat və mədəniyyət müstəvisində baş verirdi. Bir qədər

əvvəl Amerikada və Avropada yaşanan hadisələri biz işığın korpuskulyar, yəni, fasiləsiz hərəkəti fonunda izah etdik. Azərbaycanda isə biz bunun fasiləli hərəkət variantının şahidi oluruq.

Azərbaycanda bu hərəkətin əsas təkanverici qüvvəsi Azərbaycan ilk dəfələrinin maarifçilik-pedaqogika-mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən həyata keçirilməsinin özülünü qoymuş ölməz maarifçimiz M.F.Axundov olmuşdur. Bu, xüsusi bir söhbətin mövzusuudur. M.F.Axundov təkcə ilk Azərbaycan dramının, fəlsəfi povestinin müəllifi deyildi. O, Azərbaycanda ilk şəxs idi ki, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməyin mücadiləsini verdi. O, bu əlifbanın köklü reformasını hazırladı. Layihəsini tərtib etdi və hətta özü də bir neçə dəfə Türkiyəyə, İrana getdi və o ölkələrin yüksək dairələrində görüşlər keçirdi ki, latın əlifbasına keçid bir sıra müsəlman ölkələrində eyni vaxtda baş verə bilsin. Keçidin eyni vaxtda baş verməsi üçün o, həmin ölkələrin rəhbərləri ilə dəfələrlə müzakirələr apardı. Amma alınmadı. M.F.Axundov Azərbaycan tarixində həm də latın əlifbasına baş tutmayan keçid konsepsiyasının ilk müəllifi kimi qaldı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları artıq latın qrafikasına keçidin vacibliyini daha aydın dərk etməyə başladılar. Ərəb əlifbasının çətinlikləri, onun tədrisdə yaratdığı maneələr maarifçi qüvvələri – ədəbiyyatçıları, pedaqoqları, məktəbdə dərs deyən müəllimləri ciddi şəkildə düşündürürdü. Beləliklə, onlar latın əlifbasına keçidin artıq ikinci mərhələsinə qədəm qoydular.

Latın əlifbasına keçid hərəkətinin ikinci mərhələsi 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türk Xalqlarının I Qurultayında təsbit olundu. O zaman qurultayın keçirildiyi Sovet Azərbaycanına digər türk xalqlarının görkəmli elm və ictimai xadimləri də nümayəndə kimi gəlmişdi. Qurultayda birgə qərar qəbul edildi.

Ümumi fikir bundan ibarət oldu ki, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçidi tez bir zaman ərzində reallaşdırmaq lazımdır.

İlk olaraq bu qərarı Türkiyə Cumhuriyyəti həyata keçirdi. 1926-cı ildə bir gecənin içində Türkiyənin görkəmli siyasi və dövlət xadimi Atatürkün əmri ilə türklər latın əlifbasına keçdilər. Azərbaycanda qurultayın tövsiyəsinə uyğun olaraq latın qrafikalı əlifbaya 1929-cu ildə keçildi. Amma düz 10 il sonra 1939-cu ildə Stalinin qərarı ilə Azərbaycanda əlifba yenidən dəyişdi – bu dəfə latın əlifbasından kiril əlifbasına keçid baş tutdu.

Azərbaycan əlifbasının başına bu oyunların gətirilməsinin elmi və mədəni əsaslardan daha çox siyasi səbəbləri var idi. 1939-cu ildə dünya artıq kommunistlərin və qeyri-kommunistlərin dünyasına bölündüyü üçün Azərbaycanın latın əlifbasında qalması ona qardaş sayılan Türkiyə dövləti ilə mədəni-mənəvi, elmi əlaqəsinin əlifba vasitəsilə saxlanmasına imkan vermək demək idi. Bu, sovetlər üçün dözülməz fəsadlara gətirə bilərdi, ona görə də ikinci Dünya müharibəsi ərəfəsində belə “evdaxili” sahmana salma prosesi həyata keçirildi. Azərbaycan xalqının istifadə etdiyi latın əlifbası məhz bu məqamda, belə bir fürsət ələ düşmüşkən təcili dəyişdirildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, latın əlifbası təkcə romalılar və yunanlar üçün deyildi. Bu əlifba qədim keçmişdə finikiya əlifbasının bazasında yaranmışdı. Sonralar isə ta ki bu günə qədər o, bütün Avropaya xidmət göstərmişdi. Kiril əlifbası özü də, əslində, latın əlifbasının bazasında yaranmışdı. Deyildiyi kimi, finikiyalıların əlifbasını latınlar özününküləşdir-mişdilər. Latın əlifbasının bir qolu olan kirill əlifbasının özününküləşdirilməsi isə yaxın keçmişdə Azərbaycanda baş verdi. 1960-cı illərdə bu əlifbada kiril əlifbasından artıq heç nə qalmamışdı. Əlifba latın əsilli Azərbaycan əlifbasına dönmüşdü. 1960-cı, 1970-ci illərdə Azərbaycanda kiril əlifbası ilə çıxan kitab-

lara baxsaq, orada rus dilində olmayan və Azərbaycan dilinə xas olan müəyyən səslərin işarəsi olduğunu görürük. [Ö], [Ü], [Ə], [G], [C] - bu səslərin hamısı Azərbaycan əlifbasında özəl işarələrlə ifadə olunurdu. Eyni zamanda kirildə rus əlifbasındakı ikili səslər var idi ki, onlar bir işarə ilə ifadə olunurdu. Məsələn [я] = y+a. Və yaxud [ю] = y+u. Belə səsləri əlifbamızda Azərbaycan yazılışında ayrıca hər səsin öz işarəsi prinsipi ilə təsbit etmişdiklər. Beləliklə, 1950-ci illərin ikinci yarısından etibarən, bizim istifadə etdiyimiz əlifba kiril əlifbası adlanmasına baxmayaraq, deyə bilərik ki, o, maksimal dərəcədə azərbaycanlaşdırılmışdı.

Amma inqilabların, təbəddülatların, ictimai-siyasi proseslərin də öz məntiqi var. Bizdə müstəqillik dövrü ərəfəsində Sovet rejiminə olan dözümsüz münasibət özünü həm də, bir çox hallarda əsassız şəkildə, müəyyən dəyərlərin qiymətləndirilməsində göstərdi. Məsələn, sovet rejiminə qarşı elan edilmiş qəbuledilməzlik doğru olmayaraq bəzən rus mədəniyyətinə qarşı yönəlmə tendensiyası alırdı. Rusiyada yaşayan digər xalqların mədəniyyətinə qarşı yönəlirdi. Elə buradaca, xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, rejimə qarşı münasibəti xalqa qarşı çevirmək qətiyyən doğru addım deyil və o, öz residivlərini nə zamansa hökmən verir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana siyasi iqtidara qayıdıışı bir çox belə residivlərin qarşısını aldı. Azərbaycanda yaşayan digər xalqların mənafeyi siyasi və parlament sənədləri vasitəsi ilə təsbit edildi. Hətta o dövrdə təhlükə ocağı olan bir məsələ də Azərbaycandan köçüb getməyə hazırlaşan bir sıra ailələrlə bağlı idi. Bu şəxslər Azərbaycan rəhbərinə inanaraq öz qərarlarını dəyişib Azərbaycanda, başqa sözlə desək, öz vətənlərində qaldılar. Azərbaycandakı multikultural mühitin qorunmasının müəyyən tarixi əsası və mənəvi qaynaqları var. Bu mənəvi qaynaqlar bizi qədim zamanlara – Dədə Qorqud

dövrünə, ondan sonrakı şahlar dövrünə aparıb çıxarır. Şah İsmayıl Xətai, Şah Abbas, Nadir şah Əfşar, Şah Qacar Azərbaycanda yaşayan başqa dilli və başqa dinli xalqlara həmişə böyük ehtiramla yanaşıblar. Azərbaycanda elə təkcə onu demək kifayətdir ki, bu hökmdarlar zaman-zaman burada yaşayan ermənilərin torpaqlarının həcmi artırılıblar. Həmçinin onların bu torpaqlarda yaşayan gürcülərə münasibətləri də son dərəcə loyol olub. Azərbaycan hökmdarlar sülalələrinin nümayəndələri rəsmi dövlət səviyyəsində digər xalqların mənafeyini həmişə qoruyublar.

Vaxtilə Dağlıq Qarabağda obelisk – daşdan düzəldilmiş bir memarlıq abidəsi ucaldılmışdı. Həmin daş abidənin üstündə yazılmışdı ki, bu abidə ermənilərin Dağlıq Qarabağa İrandan köçüb gəlməsinin 175 illiyinə həsr edilir. Bu abidəni sonralar separatçı ermənilər dağıdıb məhv etdilər. Çünki onlara Dağlıq Qarabağa yerləşmələrinin əsl tarixinin itirilməsi vacib idi. Onun ucaldılması yox. Bəs bu abidə hansı tarixə işarə edirdi?

XIX əsrdə Çar Rusiyasının İrandakı səfiri Qriboyedov vasitəsilə erməni ailələrinin İrandan kütləvi şəkildə Qarabağa köçürülməsi təşkil olunur. Bu proses heç bir maneə ilə üzləşmir. Dağlıq Qarabağ kəndlərindəki Azərbaycan ailələri İrandan gələn erməni ailələrini normal şəkildə qəbul edirlər. Bunun və bundan doğan dramatik hadisələrin gözəl bədii nümunələrini sonralar, XX-ci əsrin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan yazıçısı və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” əsərinin, böyük ədibimiz və dramaturqumuz, “Molla Nəsrəddin” adlı jurnalı XX-ci əsrin lap əvvəllərində nəşr edən və onu nəinki Azərbaycanda, həmçinin İranda, Orta Asiyada, Tatarıstanda yayan Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesinin timsalında görürük. Eyni zamanda demək lazımdır ki, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Qurban Səidin “Əli və Nino” romanında da XX-ci əsrin əvvəllərindəki erməni –

azərbaycanlı münasibətlərinə bəzən açıq, bəzən gizli çəkildə toxunulmuşdur.

Ümumiyyətlə, azərbaycanlıların ermənilərə, ermənilərin azərbaycanlılara münasibətinin özü və ədəbiyyatda bunun inikası, əlbəttə ki, xüsusi bir mövzudur. Ətraflarındakı bütün qonşularına zaman-zaman əsassız iddialar irəli sürən ermənilər dəfələrlə yaşadıkları məkanda qanlı savaşların baş verməsinin səbəbkarı olmuşlar. Onlar özlərinə yalançı tarix düzəltməklə bu torpaqlarda qədimdən yaşamalarını sübut etməyə çalışıblar. Özlərini məzlum bir qiyafədə təqdim edərək daim başqaları tərəfindən əzildiklərini, qovulduqlarını iddia ediblər. Onlara ürəyini verən, evinin qapısını açanlara kin bəsləmiş, zaman-zaman başqalarına qətləmlər planlaşdırıb həyata keçirmişlər. Azərbaycan xalqı bu savaşlardan həmişə alnıaçıq çıxmış, qəlbində erməni qonşusuna kin-küdurət saxlamamışdır. Tolerant əxlaqa malik xalqımız bu xoş münasibətinin acı və faciəli nəticələri ilə tez-tez rastlaşsa da, yenə də gələcəyə nikbinliklə baxmış, normal insani qonşuluq şəraitində yaşamaq ümidini itirməmişdir. Bu gün Dağlıq Qarabağ kimi tarixən Azərbaycana məxsus torpağın da ermənilər tərəfindən məkrə və vəhşicəsinə işğalına baxmayaraq biz yenə də sülhsevər xalq kimi inanırıq ki, bu problem də özünün sülh şəraitində həllini tapacaq, Azərbaycan vətəndaşları öz dədə-baba yurdlarına qayıdacaqlar.

Dağlıq Qarabağda, Azərbaycanın bu ayrılmaz hissəsində yaxın gələcəkdə yenə də Azərbaycan bayrağı dalğalanacaq. Biz inanırıq ki, o zaman o məkanda azərbaycanlılarla mehriban dostluq, qonşuluq şəraitində başqa xalqların nümayəndələri də yaşayacaqlar. Bu gün Azərbaycan Prezidenti munaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün əlindən gələni edir və Azərbaycan cəmiyyəti inanır ki, bu, belə də olacaqdır. İnkişaf edən, yüksələn Azərbaycan regionda heç bir qonşu ilə müqayisəyə

gəlməyən güclü bir döviət kimi sülhün qarantı və təminatçısı olacaqdır.

Belə bir baxış var ki, qadınlara münasibət ölkənin bütövlükdə mədəni göstəricisi kimi müəyyənləşir. Azərbaycan qadınları arasında tarixən ölkə mədəniyyətinə xidmət edən bir çoxları olub. Bu görkəmli qadınlardan elə ikisinin adını çəkib onların XIX əsrdə öz ictimai-siyasi fəaliyyətləri ilə, yaradıcılıqları ilə xalqımızın tarixində necə dərin iz qoyduqlarını görə bilərik. Bunlar Heyran xanım və Xan qızı Natəvan xanımdır. Natəvan xanım Qarabağ xanının qızı idi. O, gözəl şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Heyran xanım da son dərəcə gözəl bir şairə olub. İncə ruhlu qəzəlləri, xalq ruhuna yaxın qoşmaları və bir sıra digər əsərləri var. Şuşa xanının qızı Natəvan həm camaatla münasibətində özünə böyük hörmət qazanıb, həm də o, qədim Azərbaycan şəhəri Şuşaya su çəkdiməsi ilə məşhurdur. Eyni zamanda, Natəvan Azərbaycan ədəbiyyatının klassik və son dərəcə müqədir bir nümayəndəsidir. Bəs bu qadın şairələrimiz hansı ədəbi-mədəni ənənəni davam etdirirdilər? XII əsrdə Gəncə şəhərində yaşayıb yaradan dünyaca məşhur qadın şairəmiz – Məhsəti Gəncəvinin ədəbi ənənəsini. XIX əsrdə yaşayan şairələr məhz onun ədəbi-estetik ənənələrinin davamçıları idilər.

Baxın, ziyalılıq dedikdə, ziyaldığın formalaşmağı dedikdə, mədəniyyətə, ədəbiyyata münasibət dedikdə, biz ayrı-ayrı faktları sadalamağı və onların bir-biri ilə əlaqələrini görməyi bacarmalıyıq. XII əsrdən XIX əsrə gələn yolları incələməliyik.

Azərbaycan xalqının mədəni potensialı böyükdür. Bu potensial təkcə öz milli dəyərlərini öyrənməyə yönəlməyib, bəşəri mədəni dəyərlərin də qiymətini verməyi bacarıb. Bunu sübut edən onlarla nümunədən birini misal gətirək. 1899-cu ildə Azərbaycanın provinsial şəhərlərindən biri olan Naxçıvanda ziyalılarımız toplaşmış böyük rus şairi A.S.Puşkinin

doğulmasının 100 illiyini qeyd edir və Naxçıvan şəhərinin ən gözəl küçələrindən birini Puşkinin adı ilə adlandırmağı qərarlaşdırırlar. Həmin Puşkin küçəsi indiyə qədər Naxçıvanda durur. Bu nə deməkdir?! Heç bir siyasi basqı olmadan bir Azərbaycan şəhərinin ziyalıları toplaşaraq başqa millətə məxsus bir ədəbiyyat xadiminə öz münasibətini bu cür bildirir. Bu hadisə həm də onu göstərir ki, o dövrdə – XIX əsrin axırında Naxçıvanda artıq ziyalılıq xeyli inkişaf etmişdi. Avropa təhsili alan ziyalılar çoxalmağa başlamışdı. Şahbaz bəylər artıq Avropaya gedib qayıdırdılar. Fəxrəddinləri artıq doğma vətənlərində güllə atəşi gözləmirdi. Kənd məktəbləri, rus-Azərbaycan məktəbləri inkişaf etməyə başlayırdı. Nəriman Nərimanov Azərbaycanda ilk dəfə olaraq pulsuz qiraətxana yaratmışdı. İlk Azərbaycan kitabları bu dövrdə meydana çıxırdı. Şuşada musiqi bumu yaşanırdı. Sadıqcan, Hacı Hüsü, Cabbar Qaryağdıoğlu və digər muğam ustaları nəinki muğamları ifa edirdilər, eyni zamanda bu sənətə yeniliklər gətirirdilər. Məsələn, Sadıqcan tar alətini restavrasiya edərək ona yeni simlər əlavə etmiş və ona qədər diz üzərində ifa olunan tarı sinəyə qaldırmışdı. Cabbar Qaryağdıoğlunun sorağı Bakıdan, Təbrizdən, Tiflisdən, Şuşadan gəlirdi. Musiqi vasitəsilə insanlar bir-birinə daha çox yaxınlaşırdılar.

Xalq məclisləri qurulurdu. Şifahi söz yaradıcılığının görkəmli nümayəndələri olan aşığılar – Aşıq Ələsgər, Hüseyn Bozalqanlı həmişə xalq məclislərində Azərbaycan rəvayətlərini, Azərbaycan nağıllarını, dastanlarını kənd adamları ilə, adi insanlarla bölüşürdülər. Ədəbiyyatın inkişafının bir yolu da şifahi yol idi.

Bütün bunlar XIX əsrin, xüsusən, II yarısında neft bumu ilə yanaşı güclü bir mədəniyyət bumunun da yaranmasına gətirib çıxardı. Gimnaziya yaranırdı. Bir az sonra Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycanda qızlar gimnaziyasını yaratdı. İlk teatr

və ilk həbsxana binasını tikdirdi. Sovet dövründə orta məktəb şagirdlərinə H.Z.Tağıyevi aşağılamaq, qaralamaq üçün deyirdilər ki, bu insan xalqın düşmənidir, Azərbaycanda türmə tikən adamdır. Amma dərindən düşündəndə görürük ki, “türmə” tikilməsi özü də mütərəqqi addımdır, belə ki, o zamanlar həbs olunanları başqa uzaq şəhərlərə, yad yerlərə, soyuq Sibirlərə göndərirdilər. O dövrdə inqilabi hərəkətdə iştirak edənlərin sayı durmadan artırdı. Bu dövr ilk demokratik ünsürlərin, institutların yaranması dövrü idi. İlk qəzetlər çıxırdı, ilk ictimai-siyasi mahiyyətli dərnəklər yaranırdı, imperializmə qarşı ilk gizli etirazlar açıq üsyanlara keçirdi. Bu hərəkətdə iştirak edən milli simalar çar rejimi tərəfindən həbs edilirdi, həbsxanalara düşürdü, uzaq-uzaq sürgünlərə göndərilirdi.

Bakıda həbsxana olmadığından onları başqa-başqa uzaq şəhərlərə göndərirdilər. H.Z.Tağıyev ilk həbsxananı məhz ona görə Bakıda tikdirdi ki, azərbaycanlı dustaqların Azərbaycanda saxlanmalarına şərait olsun. Hər halda bu, onun bir müsəlman kimi, azərbaycanlı kimi, vətəndaş kimi niyyətinin doğru-dürüst olmasından xəbər verirdi. O vaxtlar Çar Rusiyasına və onun həbsxanalarına inam, etibar yox idi. Orada hər cür hadisələr baş verə bilərdi. Və H.Z.Tağıyev həbsxana binası tikməklə o həbs edilənlərin Azərbaycanda qalmasına, həbs müddətinin Bakıda keçməsinə şərait yaratmışdı. Bu addımın arxasında bir çox sosial məsələlərin aradan qalxmasını görmək çətin deyil. Ailə ilə əlaqə qırılmır, insanların alışmadıqları soyuq yerlərə sürülməsi aradan götürülür və s. və i. Nə qədər paradoksal olsa da (söhbətin həbsxanadan getməsinə unutmayaq), biz bu addımı müsbət qiymətləndirməyi bacarmalıyıq.

Azərbaycandan, ümumiyyətlə, azərbaycançılıqdan danışarkən, biz Cənubi Azərbaycanı unutmamalıyıq. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda da ilk qəzetlər – “Təbriz” və “Azərbaycan”, təxminən, XIX əsrin 2-ci yarısında artıq çapdan

çıxmışdı. Bu zaman Cənubda mədrəsə sistemi ilə yanaşı, ilk yeni dəbistanlar – üsuli-cədid (yeni üsul) məktəbləri yaranırdı. Dəbistanlar mədrəsələrdən fərqli olaraq, dünyəvi elmlərin tədris olunduğu məktəblər idi. Onların yeni nəslə bütövlükdə müasir dünyanın yaşadığı meyarlara yaxınlaşdırmaq cəhdi, heç şübhəsiz ki, son dərəcə təqdirəlayiq bir əməl kimi qiymətləndirilməlidir.

O da aydındır ki, mədəni inkişaf, sənaye və müasir elmi texnologiyaların inkişafı tam olaraq sinxron şəkildə gedə bilməzdi. Burada, əlbəttə, asimmetrik irəliləyiş mənzərəsini görməmək mümkün deyil. Rusiya yavaş-yavaş yuxudan oyanıb inkişaf yoluna qədəm qoyduqca Azərbaycanda (artıq Azərbaycan da Rusiya vasitəsilə Avropaya üz tutmuşdu) Avropa hədəflərini, Türkiyə hədəflərini daha aydın şəkildə görürdülər. Amma təbii ki, bunlar systemsiz şəkildə baş verirdi. Hər nə cür olsa da, Azərbaycandan gedib Avropa və Türkiyədə elmi-mədəni və ictimai baxımdan formalaşmış geri dönmə, qazandığı maarifçilik bəhrəsini öz xalqına vermək eşqilə yaşayan insanların sayı get-gedə artırdı. Bu mədəni, emosional bum millətin daxili potensialının daha çox üzə çıxmasına, millətin canında yaşayan azərbaycançılığın bir qədər də inkişafına gətirib çıxaracaqdı. XX əsrin intibahını XIX əsrdə Azərbaycanda bu cür hazırlamağa başlayırdılar. XIX əsr Azərbaycanı bütün intellektual mənzərəsi ilə, özünün mədəni və sənaye sıçrayışı ilə XX əsrə daxil olmağa hazırlayırdı.

IX HİSSƏ

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN YENİLİKLƏRİ

Bundan əvvəlki etüdlərdə biz XIX əsrdə Azərbaycanda mədəni mühit barəsində söhbət açdıq. Bu, çox maraqlı bir mövzudur. Əslində, onu demək lazımdır ki, XIX əsr bu məsələdə əsl məhək daşı rolunu oynayır. Məhək daşına dəyəndə isə bir çox digər məqamlar ortaya çıxır. İndi haqqında danışdığımız “ilk dəfə”lərin çoxu, əslində, XIX əsrdən başlamışdı. Mənəvi həyatımızda, əcadadlarımızın məfkurəsində baş verən dəyişikliklər, Azərbaycanın sivil-dünyəvi inkişaf yoluna düşməsi prosesi XIX əsrdə xeyli möhkəmləndi.

XIX əsrdə Azərbaycan mənəvi-mədəni mühitində nə baş verdi?! İlk olaraq onu deyək ki, bu zaman Azərbaycanda mədəni mühitin ən vacib məqamlarından biri özünü göstərdi – teatr yarandı. Azərbaycanın öz Molyeri doğuldu. Azərbaycanın ilk komedioqrafı M.F.Axundovun XIX əsrdə Azərbaycan professional dramaturgiyasının əsasını qoyması bir azərbaycanlı üçün son dərəcə fəxr ediləsi məqamdır. Bu gün onun yaşayıb-yaratdığı, dünyasını dəyişdiyi Tiflis şəhərində ev muzeyi, məzarı var. Tbilisidə olan hər bir azərbaycanlı M.F.Axundovun ev muzeyini, qəbrini ziyarət etməyi özünə borc bilməlidir.

İlk komedioqrafımız təkcə ilk komediyasını yazmadı. Axundov son dərəcə böyük bir mütəfəkkir idi, o, eyni zamanda Azərbaycanın ilk fəlsəfi traktatını yazdı – “Kəmalüddövlə məktubları”nı. Axundov eyni zamanda ilk Azərbaycan povestini yazdı. Bu, “Aldanmış kəvakib” əsəridir. Axundov bütün bunlarla yanaşı, həm də bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ilk əlifba reformatorumuzdur. Bu şəxsiyyətin həyata keçirdiklərinin bir insan ömrünə sığışmasına inanmaq çox çətinidir.

O, bir maarifçi ziyalı kimi də misilsiz fəaliyyət göstərirdi. Ərəb əlifbasını latın əlifbasına çevirmək uğrunda gedən prosesi məhz M.F.Axundov başlayıb. O, əlifbanın layihəsini hazırlayıb latın hərfləri əsasında yeni əlifbanı qəbul elətdirmək üçün dəfələrlə İrana və Türkiyəyə getmişdir. Bu ölkələrin dövlət xadimləri ilə görüşüb onları bu əlifbanın vacibliyinə inandıрмаğa çalışmışdı. Axundov buna həyatını həsr etmişdi.

Axundovla gələn bu ilk dəfəni heç vaxt unutmaz. Əlbəttə ki, sonra əlifbanın dəyişmə prosesi daha geniş ziyalı kütlələrini özünə cəlb etdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maarifpərvər demokrat əqidəli ziyalıları ərəb əlifbasının ağırlığından, onun öyrədilməsi prosesində çətinliklərdən şikayət edirdilər. Bu əlifba vasitəsilə uşaqları müasir elmə asanlıqla alışdırmaq mümkün deyildi. Əlifbanın öyrənilməsi özü böyük və zəhmətli bir proses idi. Buna görə də ziyalılar əlifba islahatının vacibliyini daim vurğulayırdılar və bu proses bütün XX əsrin əvvəlindəki mədəni həyatı ehtiva etmişdi. Azərbaycanda çıxan qəzetlər və jurnallar — “Füyuzat” jurnalı, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Həyat”, “Kaspi”, “Yeni həyat” kimi qəzetlər əlifbanın dəyişmə labüdlüyündən və zəruriliyindən usanmadan yazırdılar. Elə qəzetlər var idi ki, onlar bir səhifələrini yeni, latın əlifbası ilə verirdilər. Hətta belə bir lətifə də yaranmışdı: Mirzə Cəlil bir dəfə bir məclisə gecikir. Ondən soruşurlar ki, ay Mirzə, harada qaldın, səni gözləməkdən yorulduq. Cavabında deyir ki, “pəncşənbə”nin nöqtələrini düzürdüm. “Pənc-şənbə”ni ərəb hərfləri ilə yazsaq, görərik ki, 9 nöqtəsi var. “Pənc-şənbə”nin nöqtələrini düzmək zarafatı dolayısı ilə zarafat üslubunda ərəb əlifbasının çətinliyini və qeyri-məqbulluğunu göstərirdi. Belə bir dahi insan buna vaxt sərf edərsə, görün, indi bu əlifbanı yeni öyrənən bir uşaq hansı çətinliklərlə üzləşə bilirdi.

Biz ilk teatrdan – Axundovun ilk teatr fəaliyyətindən,

dramaturgiya fəaliyyətindən söz açdıq. Amma bu da hələ işin yarısıdır. Dram əsəri yazmaqla iş bitmir. “Hacı Qara”, “Xırs quldurbasan”, “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah”, “Molla Hacı İbrahimxəlil kimyagər”, “Mürəfiə Vəkillərinin hekayəti” – bütün bunları yazmaq hələ işin yarısı idi. Əsas məsələ işin o biri yarısının boynuna düşür. Teatr tamaşa ilə yaranır. Pyes işin yarısıdır. Axundov öz missiyasını yerinə yetirdi. Öz tərəfindən ədəbiyyatımızdakı bu ədəbi boşluğu doldurmuş oldu. Tamaşa fenomeninin alınması üçün ilk Azərbaycan professional dram əsərini yazdı. Ona qədər ədəbiyyatımızda dram əsəri yox idi. Bəs azərbaycanlı ədəbi məfkurəsində nə var idi? Cəmiyyətin təsəvvüründə dram yox idisə, deyə bilərikmi ki, teatr da yox idi?! Bəli, Azər-baycanda Avropa tipində teatr yox idi, amma dini mərasim olan şəbeh var idi. İmam Hüseynin, İmam Həsənin, başqa müqəddəslərin, din xadimlərinin həyatının bir hissəsini teatrlaşdırıb müxtəlif meydanlarda tamaşa kimi oynayırdılar. Bu, xüsusilə, məhərrəm ayında baş verirdi. İnsanların dünyagörüşünə, əxlaqına təsir etməyin gücünü din xadimləri yaxşı bilirdilər. İrandan, müxtəlif dini məkanlardan kəndlərə, şəhərlərə xüsusi adamlar şəbeh çıxartmağa gəlirdilər. Şəbeh İmam Hüseynin ölüm səhnəsini canlandıran və bununla da camaatı ağlatmaq, insanların diqqətini o hadisələrə bir daha yönəltmək məqsədilə göstərilən dini tamaşalar idi.

*Necə qan ağlamasın daş bu gün,
Kəsilib yetmiş iki baş bu gün.*

Bunu ağlayaraq deyə-deyə insanlar özlərini döyür, neçə əsr əvvəl törədilmiş zülmə qarşı bu gün də biganə qalmadıqlarını bu şəkildə nümayiş etdirirdilər.

Azərbaycan cəmiyyətinin, mühitinin, əqidəsinin dərinliklərinə hopmuş şəbeh tamaşalarının əks-sədası bu günə qədər gəlir. Bəzi dindarlarımız Aşura günü özlərinə

amansızlıqla zəncir vurmaqla, başlarını yarmaqla həmin uzaq keçmişin acı hadisələrini özləri yaşayırlarmış kimi təqdim etmək istəyirlər. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Qafqazın Şeyxül İslamı Allahşükür Paşazadə cənablarının təşəbbüsü ilə bu mərasim xeyli sivil yola döndərilib. Bu gün dini və ictimai xadimlər aşura günü qan verib xəstəxanalara bu şəkildə kömək etməklə imamlarımızın xatirəsini yad etməyə üstünlük verirlər.

Başqa bir dini məqamı qeyd edək. Biz müsəlmanlar ramazan ayında pəhriz tuturuq. Bu nə deməkdir? Orucluğun mənası nədir, pəhrizi tutmaq niyə savab sayılır? Bəzi adamlar bu gün pəhriz tutmağa diet saxlamaq kimi baxırlar. Pəhrizin sağlamlığa dəxli olsa da, əsas məqsəd bu deyil. Pəhriz saxlamaqda əsas məqsəd aclıq içində yaşayanların vəziyyətini anlamaq, özünü o vəziyyətə salmaqdır. Əslində, pəhriz saxlayanların aclıq hissini duymaları sonradan onların məzlumlara şəfqət və mərhəmətlə yanaşmasına, onlara yardım etməsinə kömək edir. İnsan özü aclıq hissində sahib olmalıdır ki, ehtiyacı olana kömək əlini cəsarətlə uzatsın.

Xeyriyyəçilik məqsədində bir az sonra yenə də qayıdacağıq.

Amma indi şəbeh məsələsinə qayıtsaq, demək istədiyimiz budur ki, həmin şəbeh çıxaranlar İmam Hüseynin, İmam Həsənin zülmə qarşı mübarizəsini təsvir edə-edə bu şəkildə cəmiyyəti – insanları bir qədər də dinə yaxınlaşdırırdılar, onları dindən qopmağa qoymurdular və eyni zamanda, insanları o əzab-əziyyəti hiss etməyə çağırırdılar. Təsəvvür edin ki, şəbeh tamaşaları ağlaşmaya dönürdü. Hər kəsin topladığı meydanın bir tərəfində Şümr əlində qılıncı peyda olur, digər tərəfdə isə susuzluqdan əzab çəkən İmam Hüseyn və onun ailəsi öz faciəli aqibətini gözləyir. Müqəddəsləri suya yaxın buraxmırlar, zülm özünün yüksək həddinə çatır və nəhayətdə, Şümr onları qanına qəltan edir. Faciəvi şəkildə, iztirablı tərzdə

və məzmununda yaranan bu cür tamaşaların bir missiyası da, bir növ, dünyəvi dram əsərinə addım-addım yanaşmaq idi. Faciə janrının Azərbaycanca ilk nümunəsi olan “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərinə yaxınlaşmaq idi. M.F.Axundov öz komediyaları ilə Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını qoydu, eyni zamanda ilk Azərbaycan komediyasını yazmış oldu. Nəcəf bəy Vəzirov isə ilk Azərbaycan faciəsini yazan böyük Azərbaycan dramaturqu oldu və təsadüfi deyil ki, məhz teatra bağlılıq, teatra olan məhəbbət N.Vəzirovu və digər böyük Azərbaycan övladı, ziyalısı Həsən bəy Zərdabini ilk Azərbaycan teatr tamaşasını yaratmağa sövq etdi. Bu iki böyük şəxs ilk Azərbaycan teatr tamaşasını Real məktəbin tələbələri ilə birgə hazırladılar və bununla da Azərbaycan teatrının əsasını (XIX əsrin 2-ci yarısında) qoymuş oldular. Teatrla bağlı bu ilk dəfələr son dərəcə vacibdir. Özü də bunlar elə bir şəraitdə işıq üzü görürdü ki, bütün müsəlman Şərqiində o vaxta qədər peşəkar teatr yox idi.

Əgər Azərbaycan “ilk dəfə”lərini davam etdirsək, əlbəttə ki, ən böyük hadisələrdən biri kimi bütün Şərq aləmində ilk Azərbaycan operasının yaranmasından danışmaq lazım gəlir. 1906-cı ildə ilk dəfə Azərbaycanda Opera Teatrının binasında Üzeyir Hacıbəyovun Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması əsasında yazdığı “Leyli və Məcnun” operasının tamaşası oldu. Azərbaycan mədəni-mənəvi, hətta siyasi həyatı üçün bu, son dərəcə böyük bir hadisə idi. Aydınır ki, o vaxt Azərbaycan musiqişünasları, Azərbaycan ifaçılıq sənəti yüksək şəkildə inkişaf etməmişdi. Xalq sənətkarları var idi. Amma professional sənət yavaş-yavaş intişar tapırdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda musiqi, özü də opera musiqisi yaranır. Geniş kütlə üçün kifayət qədər yad, musiqi zövqünə uyğun gəlməyən bu sənət növünü Azərbaycana gətirənlər hətta bəzi incə ştrixlərdə belə yerli mühitin, ab-havanın çaldığı ilə

oynamağa məcbur idi. Məsələn, ilk teatr tamaşalarında aktyor oyununu ilə bağlı böyük bir problem yaşanırdı. İlk tamaşalarda qadınların səhnəyə çıxması heç cür qəbul edilə bilmirdi. Onun üçün də qadın rollarının ifaçıları kişilər olurdu. Elə həmin “Leyli və Məcnun” tamaşasında Əhməd Ağdamski adlı xanəndə Leyli rolunda çıxış edirdi. Öz doğma əmisi oğlu digər böyük Azərbaycan aktyoru və rejissoru Hüseyn Ərəblinski aktyorluq sənətini seçdiyi üçün öldürür. Bəhanəsi də bu olur ki, sən gedib arvad paltarında səhnəyə çıxmısan. Teatrı və onun özü ilə gətirdiyi bir sıra yenilikləri o zamankı qaragüruh qüvvələr qəbul etmirdi. Amma yavaş-yavaş Azərbaycan teatrı özünün möhtəşəm dövrünə qədəm qoya bildi, özünə, öz ədəbiyyatına layiq şərəfli bir ömür sürdü.

İlk opera əsərinin Bakıda tamaşaya qoyulması böyük mədəni, eyni zamanda maarifçilik işinin baş tutması demək idi. Bütün mədəni elitanın iştirakı ilə baş tutan bu tamaşada təkcə musiqiçilər yox, ədəbiyyatçılar, bütün maarifçilər, ziyalılar da iştirak edirdi. Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov haqqında Azərbaycanın görkəmli yazarı Anarın yaratdığı gözəl bir bədii film var. Bu filmdə “Leyli və Məcnun” operasının tamaşaya qoyulmasının çox geniş bədii təsviri verilir. Baxmayaraq ki, Ə.Haqqverdiyev yazıçı-dramaturq idi, o həm də həmin opera tamaşasının ilk dirijoru olmuşdu. Qori seminariyasında təhsil aldıkları müddətdə buranın tələbələrinə yüksək təhsil verməklə yanaşı, onlara musiqişünaslıq, dirijorluq və s. sənətləri də öyrətmişdilər. İndi hansı yazıçı dirijorluq edə bilər? Amma Ə.Haqqverdiyevin adı həm də “Leyli və Məcnun” kimi ağır, mürəkkəb bir əsərin ilk dirijoru kimi mədəniyyət tariximizə yazılmışdır.

İlk operanın yaranması hadisəsi bütövlükdə Azərbaycan professional musiqiçilik sənətinin inkişafına çox böyük bir təkan verdi. Bu inkişaf təkcə xanəndəlik sənəti ilə bağlı deyildi.

Muğam musiqisini səsləndirənlərin də, onlarla yanaşı, musiqi alətlərinin təkmilləşdirilməsinə böyük enerji sərf edənlərin də bu inkişafda öz payı var idi. Məgər, indi biz gördüyümüz kamança elə bu şəkildə də yaranıb? Onun həm quruluşunda, həm düzülüşündə ciddi dəyişikliklər baş verdiyini qeyd etməliyik. Musiqi alətlə hazırlayan sənətkarlar onu zaman-zaman təkmilləşdirirdilər. Ona görə də operanın yaranması kompleks şəkildə mədəni inkişafa – teatr mədəniyyətinin, musiqi sənətinin, musiqi alətləri ustalarının, aktyorluq peşəsinin, rejissor məktəbinin inkişafına da təkan vermiş oldu. Yəni, bütöv bir ordu – mədəniyyət ordusu səfərbər olunmuşdu. Azərbaycan xalqının teatral mədəniyyətə, incəsənətə belə həvəsindən ilham alıb ilk Azərbaycan milyonçuları da hərəkətə gəldi. H.Z.Tağıyev ilk Azərbaycan teatr binasının tikintisinə başladı. İndiki musiqili komediya Teatrının yerləşdiyi həmənin binanı məhz H.Z.Tağıyev tikdirmişdir. Ona görə də teatr uzun zamanlar xalq arasında Tağıyev teatri deyə adlandırıldı.

İlk dəfələrdən danışanda ilk Azərbaycan milyonçuları və onların ilk neft vedrələri də yada düşməlidir. O vaxt neft indiki kimi çıxarılmırdı. Texnologiyalar başqa idi, neftin saxlanma üsulu başqa idi. Həyatindən neft fontan vuran bir məzlum sabahın milyonçusu olurdu. Müasirləri danışmış ki, Nağıyev kimi zəngin bir adam vaxtilə çiynində su tuluğu gəzdirib həyət-həyət su satmağa çalışmış. Milyonçu olandan sonra o, ömrünün sonuna kimi bu su tuluğunu öz zəngin malikanəsindəki iş otağında gözləri önündə saxlaymış ki, fəqir illərini unutmasın. Bütün bunlar iqtisadiyyatın və nəticədə, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında öz rolunu oynamış məqamlardır.

Bu dövrün əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Kaspi”, “Həyat” kimi jurnal və qəzetlər yarandı. “Füyuzat” çox az bir müddət ərzində çıxsa

da, amma “Molla Nəsrəddin” jurnalının hətta Sovet dövründə də nəşri davam etdi. Baxmayaraq ki, öz dili, ideyaları, üslubu ilə “Füyuzat” xalqa “Molla Nəsrəddin”dən daha uzaq idi və faktiki olaraq o, “Molla Nəsrəddin” dən daha az yaşadı, belə bir sual ortaya çıxır. Nəyə görə belə oldu?

Qeyd etmək lazımdır ki, “Füyuzat” bütövlükdə, turançılıq ideallarını, türkçülüüyü təbliğ edirdi. “Molla Nəsrəddin” isə cəmiyyətdə olan naqışlıkləri əsas hədəf götürmüşdü. Adi məişət qayğılarımızdan danışır. Amma “Füyuzat” ideologiyadan söz açırdı, əslində, bünövrəni laxladır. Və elə “Füyuzat”ın bağlanması əsas səbəbi də elə həmən ideologiya oldu. Çar Rusiyası üçün “Füyuzat” daha təhlükəli idi. Mərhum görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə bu sətirlərin müəllifinə hələ sovet dövründə tələbə ikən dərslər deyərək, bu iki nəşrin məziyyətlərindən, daxili mahiyyətindən söz açırdı, onlardan hansının çar rejimi üçün daha qəbul edilməz olduğunu dərin sirlərini açırdı.

“Füyuzat” dərgisini son dərəcə görkəmli bir Azərbaycan ziyalısı – Əlibəy Hüseynzadə idarə edirdi. O, böyük türkçü alim, yazıçı, ideoloq, maarifpərvər, öz-özlüyündə görkəmli bir şəxsiyyət idi. İnkilabı qəbul etmədi və Azərbaycandan mühacirətə gedib Türkiyədə yaşadı.

1926-cı ildə Azərbaycanda yenə də ilk dəfələrdən biri kimi qeyd edə biləcəyimiz Birinci Türkoloji Qurultay keçirildi. Bu qurultaya həm SSRİ-dən, həm də xaricdən çoxlu nümayəndə qatılmışdı. Xaricdən gələnler arasında həmyerlimiz Əlibəy Hüseynzadə də var idi. Əlibəy Hüseynzadə vaxtilə Azərbaycanda turançılıq ideallarını təbliğ edən “Füyuzat” dərgisini çap edirdi. O, bu Qurultayda öz əbədi ədəbi-ideoloji rəqibi Mirzə Cəlillə görüşdü. Həmişə “Füyuzat” jurnalı ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalı bir-biri ilə dil və üslub müstəvisində rəqabət aparmışdı. Onlar bir-biri ilə barışmır, bir-birini daim

tənqid edirdilər. Onlar ideoloji-estetik baxımdan ayrı-ayrı platformalarda durmuşdular. “Molla Nəsrəddin” xalqa aydın olan bir dildə yazırdı. Məsələn, jurnalın ilk cümləsi belə olmuşdu: “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman bacı-qardaşlarım”. Bunu hamı başa düşürdü, kəndli də başa düşürdü, molla da başa düşürdü, amma “Füyuzat” bu dildə yaza bilmirdi. “Füyuzat”ın dilini çox zaman heç alim də başa düşmürdü. Bu, təxminən, “Məşədi İbad” filminin personajlarından biri olan qəzetçinin Məşədi İbadın nişan məclisində danışdığı dil idi.

***Ricət.** Birinci Tükoloji Qurultayda bu iki rəqib, Azərbaycanın taleyini hərəsi öz duyumuna uyğun görən, hər ikisi ömrünü Azərbaycan yolunda, millət yolunda fəda edən bu iki möhtəşəm şəxsiyyət bir-biri ilə görüşür, qucaqlaşır. Əli bəy Hüseynzadə Mirzə Cəlilə üz tutub etiraf edir ki, siz o zaman daha doğru yol seçmişdiniz – xalqa yaxın olmaq yolunu. Sizi daha yaxşı anlayırdılar.*

Ricətin sonu.

Türkoloji qurultay Azərbaycan ilk dəfələrinin növbəti möhtəşəm təzahürü idi. O Qurultayda dillə, mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı bir çox məsələlər müzakirə olundu. Və qurultayın qərara aldığı ən vacib məsələlərdən biri də bu oldu ki, türk xalqları ərəb əlifbasından imtina edib yeni latın əlifbasına keçsin.

Türk xalqları üçün latın əlifbasına keçidin intellektual əsası Azərbaycanda bu cür qoyuldu. Bəzi qəzet nömrələri səhifələrini hətta iki əlifba ilə çıxarmağa başlamışdı – latın və ərəb əlifbaları ilə. Azərbaycan mühiti yazıçıların və jurnalistlərin dəstəyi ilə belə bir keçidə artıq mənən hazır idi. Azərbaycanda artıq Universitet fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanda demokratik ab-hava aydın şəkildə nəzərə çarpırdı. Ondən bir neçə il əvvəl bu ab-havanı Demokratik respublika gətirmişdi. M.F.Axundovun

arzuları bir əsr sonra gerçəkləşməyə başlamışdı. Belə bir şəraitdə yeni əlifbaya keçid müəyyən hazırlıq işlərindən sonra 1929-cu ildə başa çatdı. Gənc Türkiyə Respublikası yeni əlifbaya elə həmin il (1926-cı il) keçdi. Azərbaycanda bu hadisə 1928-ci ildə reallaşdı. Nəhayət ki, Azərbaycan ziyalıları öz dərin ideoloji məqsədlərindən birini həyata keçirdilər.

Amma təəssüf ki, yeni Azərbaycan əlifbasının başının üstündə dumanlar gəzişməkdə idi. Latin əlifbasına keçiddən 10 il sonra — 1939-cu ildə Stalinin əmri ilə bir gecədə Azərbaycan əlifbası yenidən dəyişdirilərək kiril əlifbası ilə əvəz olundu. Amma yenə də bu əlifba dəyişməsi əlifba reformalarına son qoymadı.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaranması, Azərbaycan mətbuatının yeni enerjiyə ilə alovlanması, bütövlükdə teatrın (ilk teatr tamaşası 19-cu əsrdə olmuşdu), konkret olaraq, opera teatrının, operettanın, başqa dəyərli hadisələrin və nəhayət, Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulması – bütün bunlar XX-ci əsrdə Azərbaycan ilk dəfələri kimi mədəniyyətimizin möhkəmlənməsinə, vətənpərvərlik hisslərimizin güclənməsinə gətirib çıxardı. Bütövlükdə azərbaycançılıq hərəkatının inkişafına xidmət etdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bunlar son dərəcə mürəkkəb bir dövrdə baş verirdi. XX əsrin əvvəlində Çar Rusiyasında gedən siyasi-ictimai proseslər, inqilablar bir-birini əvəz edirdi və bunların fonunda Azərbaycan maarifi, cəmiyyəti ağır bir şəraitdə inkişaf etməyə, irəli getməyə çalışırdı. Əlbəttə ki, həm müsəlmançılığı, həm dinə olan sədaqəti qorumaq, həm dünyəvi elmlər istiqamətində irəliləmək, mədəniyyət sahəsində yeniliklər yaratmaq, Avropa dəyərlərinə qoşulmaq və bu fonda teatrın, qəzetin, universitetin yaranması elə də asan məsələ deyildi. Öz növbəsində bunlar bizim ziyalılarımızın çiyinlə böyük bir məsuliyyət qoyurdu və Azərbaycan maarifçiləri bu yükü ləyaqətlə daşıdılar.

İlk povest – M.F.Axundovun XIX əsrdə yazdığı “Aldanmış kəvakib”, ilk hekayə – İsmayıl bəy Qutqaşının yenə də XIX əsrin əvvəllərində fransız dilində qələmə aldığı “Rəşid bəy və Səadət xanım”, ilk fəlsəfi traktat – M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”, 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin ilk nəşri möhtəşəm Azərbaycan ilk dəfələri kimi xalqımızın inkişaf tarixinə qızıl hərfərlə yazıla bilər.

Azərbaycan həyatında baş verən ilk dəfələrdən biri kimi, özü də faciəvi ilk dəfə kimi ermənilərin Azərbaycan ərazisinə köçürülməsini də vurğulamaq yerinə düşərdi. 1828-ci ildə Rusiya imperiyası ilə İran arasında Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra Şimali Azərbaycana İrandan 10 minə yaxın erməni ailəsi köçürüldü. Bu ailələrin köçürülməsinin əsas məqsədi Rusiya – İran sərhəddi boyunca müsəlman deyil, xristian dininə mənsubları yerləşdirmək, beləliklə, İmperiyanın içində başqa dinə mənsub olanların ideoloji-mənəvi keçidinin qarşısını almaq idi. 1978-ci ildə bu hadisənin 150 illiyinə aid olan böyük bir daş abidənin üstündə ermənilər ermənicə “Marağa – 150” yazıb Qarabağda (Ağdərədə) bu hadisəni əbədiləşdirməyə çalışdılar. Sonradan həmin abidəni elə erməni separatçıları da məhv etdilər. Çünki bu real tarix və onun arxasında duran proseslərin üzə çıxması erməni seperatçılarında gərəkdir deyildi, bu, onlara Dağlıq Qarabağı zəbt etməklə bağlı məkrli planlarını həyata keçirməyə mane olurdu. Bu abidə açıq çəkildə erməni icmasının Arazın bu tayına köçürülməsinin canlı şahidi idi. Bunu bizə, hamıya unutturmağa çalışdılar. Amma biz unutmamalıyıq ki, Qarabağda yaşayan erməni ailələri, təxminən, 200 il bundan əvvəl İran ərazisindəki Salmas, Xoy, Marağa kimi şəhərlərdən rus kazaklarının müşayiətilə bizim Qarabağdakı torpaqlarımıza köçürülmüşdü. Rus kazaklarının mühasirəsində köçməklərinin bir səbəbini yerli İran xalqının köçənlərə – o zamana qədər “vətən” dedikləri məkanı qoyub gedənlərə nifrət bəsləmələri ilə

əlaqələndirmək olar. Başqa tərəfdən, səbəb o idi ki, bəzi ailələr öz doğma məkanlarından, sadəcə, köçmək istəmirdilər və İranda qalmaq üçün yolda kazaklardan qaçıb gizləndilər. Məhz bu qaçışa mane olmaq məqsədilə erməni ailələrini rus hərbciləri müşayiət edirdi. Bu, Rusiya İmperiyasının həyata keçirdiyi gizli siyasətin açıq görüntüləri idi.

Tarixi yazışmalar, diplomatların (onların içərisində görkəmli rus yazıçısı, diplomatı Qriboyedov mühüm rol oynayırdı) Rusiyaya göndərdikləri yazılar göstərir ki, həqiqətən, bir çox erməni ailələrini Qarabağa zorla köçürürdülər. Köçürülmənin əsas məqsədi, bir qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın ətrafında — Türkiyə və İran sərhəddində erməni zolağı — xristian zolağı yaratmaq idi. Çünki Çar Rusiyasının daim döyüş apardığı ölkələrdən biri də İran və Türkiyə idi və bu addım həm də gələcəkdə yerli camaata arxalanıb onlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmək üçün atılmışdı.

Azərbaycanın qısa şəkildə sadalanan bu ilk dəfələri ilə Azərbaycan vətəndaşları fəxr etməli və onları tariximizin şərəfli səhifələri kimi unutmamalıdır. Unutmamalıyıq ki, bu ilk dəfələr azərbaycançılığın inkişafının birbaşa nəticələridir və onlar olmadan bu günkü inkişaf etmiş Azərbaycanı təsəvvür etmək çətin olardı.

X HİSSƏ

AZƏRBAYCAN XX ƏSRDƏ

Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı” əsərində müəllif Azərbaycanı üç yol ayrıcına gətirərək onu, bir növ, seçim qarşısında qoyur. Azərbaycan bu pyesdə türk, rus, iran dünyaları qarşısında durmuş şəkildədir. Hansına daxil olmaq? Və bu sualın cavabı uzun müddət azərbaycanlı düşüncəsini məşğul etsə də, hətta Sovet dövründə belə bu məsələ öz həllini tapmadı. Əslində, Azərbaycanın üç yol qarşısında durduğunu göstərməklə yanaşı, eyni zamanda əsas yolun bunların heç biri olmaması, əsas yolun öz içindən, öz mənəviyyatından çıxdığına bu əsərdə dəqiq işarə var. Qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan 1920-ci ildə itirdiyi öz əsas yolunu Ulu Öndər Heydər Əliyevin prezidentliyi zamanı birdəfəlik tapdı və artıq birmənalı şəkildə bu yola qədəm qoydu. Bu yol geridönməz müstəqillik yolu idi.

Müasir dövrümüzdə Prezident İlham Əliyevin apardığı cəsarətli daxili və xarici siyasət göstərdi ki, Azərbaycanın heç bir başqa yola ehtiyacı yoxdur. Onun ən düzgün, ən böyük və ən vacib yolu öz yoludur, öz Prezidentinin, xalqının getdiyi yoldur. Bu yolu tapandan sonra biz, faktki olaraq, “Anamın kitabı”nda qaldırılan suala da cavab vermiş oluruq. Bu gün biz dünyada gedən müxtəlif prosesləri izləyirik və çaxnaşmalardan xəbərimiz var. Azərbaycan dünyanı sarsıdan bütün bu kataklizmlərdən kənardadır. Bu gün ərəb dünyasında baş verən hadisələr qan dondurur. Müharibələrin kökündə çox səbəblər durur. Onların sırasında neft, İslam dini, dini dözümsüzlük, tarixi anlaşılmazlıq və b. mühüm faktorlar kimi nəzərə çarpır.

Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrin fonunda bəs Azərbaycan nə cür görünür?! Burada vəziyyət necədir? Bizim ölkəmizdə

müsəlmanlar, yəhudilər, xristianlar bir yerdə necə yaşayırlar?! Azərbaycan bu dinlərin daşıyıcıları üçün yeganə vətənə dönə bilmişmidir?!

Tarixi-ictimai proseslər Azərbaycanda elə inkişaf etmişdir ki, burada yaşayan müxtəlif xalqlar bir ailə içində olduqlarını əsrlər boyu hiss edib bu xüsusiyyəti saxlaya bilmişlər. Bu vəziyyət dövlət tərəfindən multikultural təhlükəsizliyin bir şərti kimi qorunmaqdadır. Bu halın bu gün dövlət tərəfindən qorunmasının çox vacib bir səbəbi var. Multikultural təhlükəsizliyin əsas prinsiplərindən biri odur ki, müxtəlif konfessiyalı ölkədə bütün dinlərə eyni münasibət bəslənsin. Bu həm siyasi, həm ictimai, həm də ideoloji müstəvilərdə özünü göstərsin. Bu gün qətiyyətlə demək mümkündür ki, Azərbaycanda ayrı-ayrı din nümayəndələrinə dövlət və onun başçısı tərəfindən eyni cür münasibət göstərilir. Heç bir din o birindən üstün tutulmur. Azərbaycanda belə bir multikultural mühitin olmasının əsas səbəbi onun siyasi bütövlüyünün nəticəsidir, desək, səhv etmərik. Azərbaycan rəhbəri, ölkə başçısı dinindən asılı olmadan bütün vətəndaşlardan eyni siyasi məsafədədir.

Eyni münasibət bu gün ictimai müstəvidə də özünü göstərir. Ayrı-ayrı din nümayəndələrinin, dini rəhbərlərin ölkəmizdə bir-birinə sərgilədikləri şəxsi münasibət bu gün bir çox ölkələr üçün ibrətamiz faktdır. Birgə elmi-praktik tədbirlər, həyata keçirilən birgə projeklər, eyni milli və mənəvi dəyərlər uğrunda çalışmalar, eyni vətənə minnətdarlıqla xidmət etmək bu gün Azərbaycanda müxtəlif din nümayəndələrini birləşdirir.

Azərbaycan multikulturalizmi bu gün Almaniyada, İsveçrədə, Portuqaliyada, Bolqarıstanda, İtaliyada, Gürcüstanda, Çexiyada, Rusiyada, Türkiyədə, İndoneziyada və sair ölkələrdə xüsusi maraq oyadır və o, bir fənn kimi ali təhsil ocaqlarında tələbələrə tədris edilir. Bir çox ölkələrin liderləri, aparıcı şəxsləri, elm və mədəniyyət xadimləri qeyd

edirlər ki, Azərbaycanın multikulturalizm modelini öyrənmək, digər ölkələrdə istifadə etmək onların da cəmiyyətləri üçün son dərəcə vacib bir məsələdir. Multikulturalizmin ideoloji bazası, tarixi kökləri, Azərbaycan üçün ənənəviliyi bu gün Azərbaycan elm dairələrində, ictimai institutlarında öyrəndikcə öyrənilən və tükənməyən bir mənəvi sərvətdir.

ADR-in süqutundan sonra Sovet dövrünə keçid qanlı şəkildə baş verdi. 1920-ci ildə bolşeviklər yenicə müstəqillik yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanı faktiki olaraq işğal etdilər. Demokratik respublika öz ömrünü bitirdi. Onun ömrü cəmi 23 ay çəkdi. Bu özü də tarixin yaratdığı bir şans idi. Rusiyada mütləqiyyətin sonu çatdığı və müvəqqəti hökumət yarandığı kimi, çar Rusiyasının müxtəlif bölgələrində də demokratik respublikalar yaranmışdı. Onların da aqibəti bu cür acınacaqlı oldu. Bolşeviklər çar Rusiyasının köhnə sərhədlərini cüzi dəyişiklərlə bərpa edə bildilər.

Azərbaycan öz tarixinin Sovet dövrünü yaşayan zamanında, həmçinin, ikinci Dünya müharibəsi zamanı Sovet İttifaqının qələbəsinə çox böyük qatqı verdi. Azərbaycan nefti Dünya müharibəsində bütün mütərəqqi qüvvələrin faşizm bəlası üzərində qələbə qazanmağına misilsiz dərəcədə kömək etdi. Bu qələbə neftçilərin və ümumilikdə xalqın yuxusuz gecələri hesabına, ağır zəhməti hesabına başa gəldi. Amma bütün bunlara baxmayaraq, 1990-cı ildə, yenidən müstəqillik ruzgarı Sovet imperiyasının üzərində əsdiyi zaman Sovet ordusu sanki Azərbaycanı yenidən işğal etdi. Qanlı 20 Yanvar gecəsi ordu Bakıya daxil oldu və yüzlərlə vətəndaşımız qanlı toqquşmada həlak oldu. Yanvar hadisələri zamanı artıq heç bir dövlət qulluğunda çalışmayan adi təqaüdcü Heydər Əliyev bu qanlı faciənin səhəri günü öz əziz yaxınları ilə birgə Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gedərək Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası sıralarından çıxdığını bütün dünyaya

bəyan elədi və Sovetlərin Bakıda törətdikləri əməlləri sovet işğalı adlandırdı. Sonra o, böyük çətinliklərlə Moskvadan Bakıya, ordan da Naxçıvana – öz vətəninə qayıtdı və orada siyasi fəaliyyətini xalqın ısrarlı tələbi ilə yenidən bərpa və davam etdirdi.

Xalqın arzusu ilə Heydər Əliyev Naxçıvan Ali Məclisinə sədr seçildi. Onun sədrliyi vaxtı Naxçıvan muxtar Respublikası SSRİ-nin tərkibindən rəsmi şəkildə çıxan ilk muxtar respublika oldu. Rəsmi olaraq üçrəngli bayraq yenidən Naxçıvan Milli Məclisində ucaldıldı. Bunun özü də siyasi ilk dəfə kimi qiymətləndirilə bilər. Qədim Azərbaycan torpağı Naxçıvandan başlayaraq Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələri addım-addım bərpa edilməyə başladı. Beləliklə, Azərbaycan sovet dövründən belə təlatümlü günlər bahasına ayrılmağa başladı. Öz tarixi yolunu – Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı” pyesində sətiraltılarda göstərdiyi öz müstəqillik yolunu getməyə başladı. Müstəqillik yolu isə heç də asan, rahat yol deyildi. Amma o yol bizi bu günkü Azərbaycana – öz siyasətini müstəqil yürüdən, xalqı ilə dövlətçiliyi bir olan, köksündə milli və bəşəri dəyərləri bir yerdə qoruyub saxlayan Azərbaycana gətirdi. Bu yolun gələcəyi böyük, faydası misilsiz idi.

“Dədə Qorqud” dastanlarında düşmənlərlə mübarizə apara-apara öz simasını, mənliliyini, özünəməxsusluğunu – dinini, adət-ənənələrini, dilini, ətrafa münasibətini qoruyub saxlayan Oğuz qəhrəmanları da öz yolunu – el-obasını gələcəyə aparmağın üsulunu düşündülər. Onlar bunu təhtəşüri şəkildə edirdilər. Bu yola düşmək onlar üçün müstəqillik yoluna düşmək demək deyildi. Bu yola düşməkdən söhbət gedə bilməzdi. Onlar üçün bu yolu, müstəqillik yolunu qorumaqdan söhbət gedə bilərdi. Onların daxili azadlıqlarının qarşısında əngəl ola biləcək maneələri dəf etməkdən söhbət gedə bilərdi. Bu qəhrəmanlar Azərbaycanı üç yolun ayrıcında görmüdürlər.

Onlar üçün bir yol vardı. Bu yol onların daxili azadlıq yolu idi və daxili azadlıqları onları o düşüncənin astanasına gətirirdi ki, öz ətraflarında olan nə vadısa – dağı, daşı, çayı, meşəni, onların gedib qayıda biləcəkləri hər yeri azad görmək istəyirdilər.

XI HİSSƏ

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN

1920-ci ildə Azərbaycanda bolşevik inqilabı nəticəsində Sovet rejimi “süngülər üstündə” hakimiyyətə gəldi. Bu rejim Azərbaycan Demokratik Respublikasını tarixin keçmiş səhifələrinə atdı. Qısa müddət yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan Demokratik Respublikası millət və xalq üçün çox böyük faydalı işlər görməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu və təbii ki, 2 il belə sürməyən yaşama müddəti ərzində həm iqtisadi, həm də siyasi sahədə tam şəkildə buna nail ola bilmədi.

Sovet hakimiyyətinin bütün köhnə Rusiyaya daxil olan ərazidə bərqərar olması bütövlükdə böyük bir siyasi kontekstin labüd nəticəsi idi Bu siyasi kontekst nədən ibarəti idi?! Çar Rusiyasının ərazisinə daxil olan torpaqlar, o cümlədən, Azərbaycan, Gürcüstan, yeni yaradılmış Ermənistan, Orta Asiya respublikaları və başqa vilayətlər, quberniyalar Rusiya ətrafında yenidən birləşdirilirdi. Nahaqdan deyil ki, bolşevizmin lideri Leninə “rus torpaqlarının birləşdiricisi” kimi siyasi bir ad vermişdilər. Bu proses Azərbaycandan da yan keçmədi. Belə ki, Azərbaycan formal da olsa, müstəqil respublika kimi Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Əlbəttə, bu, heç də asan, qansız-qadasız bir şəkildə baş vermədi. Lakin Sovet dövrü salnamələrinə baxarsaq, orada bu prosesin son dərəcə rahat, mülayim şəkildə baş verdiyi bildirilir. Hətta bəzi mənbələrdə bu birləşmənin Azərbaycandakı kommunist liderlərin Leninə müraciət etməsi əsasında baş tutduğu göstərilir və bolşevik hökumətinin qurulması xalqın istəyi, qurtuluşu kimi təqdim olunurdu. Həqiqətdə isə, əlbəttə ki, bu belə deyildi.

Bolşevik istilasını ilə əlaqədar Azərbaycanın ayn-ayrı qəzalarında, bölgələrində üsyanlar və qırğınlar baş verirdi. Xalq bolşevik-daşnak birləşmələri tərəfindən həyata keçirilən

azərbaycanlara qarşı soyqırım siyasətinin əleyhinə öz sözünü deyirdi. Bolşevik hərbi dəstələri erməni daşnakları ilə birləşib 1918-ci ildə Bakıda qırğınlar törətmişdilər. Amma qırğınlar yavaş-yavaş soyqırımı çevrilirdi. Onlar yalnız Bakıda deyil, Şamaxıda, Göyçayda, Qubada və başqa bölgələrimizdə də yerli müsəlmanlara, hətta müsəlman olmayan azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirirdilər. Bu cür soyqırımına məruz qalan Azərbaycan xalqı öz ziyalıları, kəndlisi, məktəblisi, qadını, uşağı, qocasıyla birlikdə yenidən nəhəng bir inqilab dalğasının altına düşürdü və bu inqilab dalğası Azərbaycanı uzun bir müddətə, təxminən, 70 illik bir müddətə öz ağışına almış oldu.

Sovet rejiminin əsas ideologiyası zor və güc vasitəsilə Azərbaycanı öz istəyinə tabe etmək idi. Eİə bir dövr gəldi ki, hətta sülh ideyasını da Sovet hökuməti güclə, məcburiyyətlə başqa millətlərə və dövlətlərə aşılamağa, təlqin etməyə başladı. Bu məqam Sovet ideologiyasının sanki əsas mahiyyətini təşkil edirdi. Sovet dövrü çox xaotik bir dövr idi. Onun baş qərargahı olan Rusiyanın özünün vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Birinci Dünya müharibəsi bitsə də, Rusiya başqa ölkələrlə müharibə vəziyyətində idi, hətta başqa ölkələrə (məsələn, Almaniyaya) güzəştə getdiyi vilayətlər də var idi. Amma nahaqdan Lenini çar zamanından qalma rus torpaqlarını bir araya yığan şəxs adlandırmırdılar. Bu torpaqların heç də hamısı rus torpaqları olmasa da, onlarla bir yerdə başqa xalqların vətəni olan Azərbaycan, Gürcüstan kimi ölkələri də 1922-ci ildə süni şəkildə SSRİ yarananda zor gücünə bu süni quruluşun içinə qatdılar, tərkibinə daxil etdilər.

İstər-istəməz belə bir sualdan yan keçmək mümkün olmur. Bəs necə oldu ki, məhrumiyyətlər və əzablar bahasına yaranan böyük bir ölkə - Sovetlər İttifaqı, təxminən, 70 ildən sonra dağıldı? Əslində, bunun minlərlə səbəbi ola bilər. Bu

məqamda Sovetlər birliyinin daxilində baş verən iqtisadi, siyasi, ictimai böhranları yada salmaq olar. Amma ən əsas və dərinədəki siyasi-ideoloji səbəblərdən biri bu idi ki, SSRİ-də müxtəlif xalqlar yaşayırdı və bu xalqlar çox zaman öz inkişaf dərəcəsi, tarixi potensialı nöqtəyi-nəzərindən bir-birindən son dərəcə uzaq idilər. Yakutlar, çukçilər, buryatlar bir tərəfdən və təsəvvür edin, latışlar, azərbaycanlılar, gürcülər və estonlar digər tərəfdən. Bütün bu xalqlar bir qanunla, bir üsulla idarə edilirdi. Bu, mümkün idi mi? Bu, mümkün ola bilməzdi və SSRİ-nin dağılmasının əsas səbəblərindən biri məhz bu siyasi disqarmoniya idi. Böyük bir coğrafi ərazidə yaşayan bu müxtəlif xalqların mədəniyyət səviyyələri, tarixi inkişaf mərhələləri bir-birinə uyğun gəlmirdi. Bəli, Fransada da bir-biri ilə yanaşı yaşayan xalqlar var. İsveçrədə, İngiltərədə də bu halla qarşılaşmaq mümkündür. Amma onlar haradasa oxşar, bərabər dəyərlərə malik olan xalqlardır və onları haradasa eyni konstitusiya altında birləşdirmək, onların həyatını bir istiqamətə yönəltmək mümkündür. Amma bir ucu Uzaq Şərqdə, o biri ucu Baltıyanı ərazidə olan böyük bir quruluşu idarə etmək elə də asan məsələ deyildi. İstər-istəməz, həmin SSRİ-nin süqutuna gətirən faktorlar arasında bu faktor çox önəmli yer tutur.

Bolşevik inqilabının ilk illərində isə hər şey son dərəcə romantik görünürdü. Fransız inqilabının romantikası xalqa bərabərlik, azadlıq, eynihüquqluluq gətirmişdi, ən azından bu dəyərləri xalqa bəxş etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bunu bolşeviklər də qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Hətta onlar Avropanın digər ölkələrinə qədər, Türkiyəyə qədər inqilabı aparmaq istəyirdilər. Amma bu, baş tutmadı. Yeni qurulan gənc Türk Respublikası öz siyasi-hərbi məqsədlərini həyata keçilmək naminə Rusiyadan istifadə etdi, əlaqələr yaratdı, silah-sursat və digər məmulatlar idxal etdi, ancaq sonradan sosialist

alyansına qoşulmadı. Çünki bütün dünya liderləri, o cümlədən, türk liderlər başa düşürdü ki, cəmiyyətdəki müxtəlifliyi eyni qaydalarla idarə etmək mümkün deyil. Almaniya, Fransa, İngiltərə və digər inkişaf etmiş burjuva dövlətləri də inqilabı qəbul etmədilər. Onlar sosializmi böyük bərabərlik kimi dərk edib bu modeli həyata keçirməyə çalışdılar.

SSRİ üçün bu dövrün ağır dövr olması ilə yanaşı, öz üstünlükləri də var idi. Bu dövr sovet imperiyasında kütləvi savadsızlığı ləğv elədi. Amma bütün bu inkişaf sovet mədəniyyəti, Sovet ədəbiyyatı çərçivəsində baş verirdi və az qalmışdı ki, sovet dili (rus dili) deyilən bir qələbin içərisində də baş versin. Belə bir şəraitdə 20-30-cu illərdə millət özünəməxsusluğunu intuitiv olaraq qorumağa məhkum idi. Ya sən özünəməxsusluğunu qoruyacaqdın, ya da sənənin dilin, mədəniyyətin, dünya görüşün, psixologiyaya adına “sovet” deyilən ümumi bir mənəvi basqının içində əriyəcəkdi. Hamı ərimədi, amma əriyənlər oldu. Bu gün Rusiyada yaşayan elə millətlər var ki, öz dillərini zorla xatırlayırlar. Amma sürətli siyasi və iqtisadi inkişaf bu ölkələrdə də güclü mənəvi inkişafa gətirdi. Ukraynalılarda, belaruslarda sonradan əks təsir başladı, onlar öz dillərinə, tarixlərinə, mənliklərinə qayıtdılar. Bu kontekstdə Azərbaycan öz ziyalı potensialı sayəsində özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayan ölkələrdən biri oldu. Bu, çox qiymətli və vacib bir məqamdır.

Bakıda 1926-cı ildə təşkil olunmuş Türk xalqlarının I qurultayının da əsas məqsədlərindən biri (daha çox bunu altməqsəd adlandırmaq olar) türk xalqlarının ümumi bir əlifba əsasında birləşməsini təşkil etmək idi. Azərbaycanda latın qrafikalı əlifba uğrunda mübarizə XIX əsrdə Axundovla başlamışdı. Yəni, bizdə belə bir mənəvi potensial var idi. Latın əlifbasının üstünlüyü, ərəb əlifbasından uzaqlaşmağın savad və siyasət nöqtəyi-nəzərindən vacib olmağını bizim

alimlərimiz və ziyalılarımız yaxşı başa düşürdülər. XX-ci əsrin əvvəllərində baş verən əlifba mücadiləsinin və xüsusilə, Türk xalqlarının qurultayının qərarları sayəsində 1928-ci ildə Azərbaycan latın əlifbasına keçdi. Bundan başqa, Türkiyə türklərinin də yeni əlifbası öz başlanğıcını 1926-cı ildəki Türk xalqlarının qurultayından alır. Bu qurultayda alınan qərar Atatürk tərəfindən anındaca yerinə yetirildi. Latın əlifbasına keçid türk xalqlarının birləşməsinə, bir-birini oxumasına, anlamasına, nəhayətdə, əqidə birliyinə xidmət edəcəkdi. Azərbaycanda çıxan hər hansı bir nəşr var idisə, onu Qazan tatarı, Kiçik Asiya və Orta Asiya türkü də oxuya biləcəkdi və bu şəkildə bütün türklərin mənəvi birləşməsinə, bir az da dərinə getsək, siyasi birləşməsinə səbəb olacaq bir mənzərə ortaya çıxırdı. Bu isə Sovetlər birliyi üçün son dərəcə qorxulu bir məsələ idi. Ona görə də Stalin artıq ölkənin rəhbəri kimi özünü rahat və möhkəm hiss edəndən sonra İkinci Dünya müharibəsinin başlanma təhlükəsindən sanki istifadə edərək SSRİ məkanındakı türk mənşəli vətəndaşların mədəni-siyasi birliyinin qarşısını almaq üçün 1939-cu ildə bir gecənin içində bütün türkdilli respublikalarda latın əlifbasına keçid prosesini qadağan etdi və artıq kiril əlifbasına keçidi həyata keçirmiş respublikada – Azərbaycanda 1939-cu ildən etibarən kiril əlifbasına keçid reallaşdı. Azərbaycan 1990-cı ilə qədər, təxminən, 50 ildən çox bir vaxt ərzində kiril əlifbasında yazıb oxumağa başladı.

Əlifba ətrafında gedən reformalardan başqa Azərbaycan ziyalısı daha hansı durumlara düşürdü? 30-cu illərdə artıq yenə də sovet ideologiyasının tələbi ilə Azərbaycanda və eləcə də digər respublikalarda müxtəlif yaradıcılıq qurumları yaratmağa başladılar. Bəstəkarları bir quruma daxil edib Bəstəkarlar İttifaqı yaratdılar, ədəbiyyatçıları başqa bir quruma daxil edib Yazıçılar İttifaqı yaratdılar. Eləcə də memarlar, həkimlər,

müəllimlər, aşıqlar... Bütün bu qurumlar ziyalılığı hissələrə parçalamaq, bir-birindən uzaq salmaq məqsədi güdüdü.

40-cı illərdə Azərbaycanda Elmlər Akademiyası yarandı. Bu, Azərbaycanda ayrı-ayrı şəkildə mövcud olan elmi istiqamətləri özündə birləşdirən böyük bir elm fabrikanı idi. Və bu proyekt on illər üçün Azərbaycan elminin ən müxtəlif sahələrdə inkişafını şərtləndirdi. 30-40-50-ci illərdən başlayaraq müxtəlif elmi istiqamətlər üzrə professional alimlər hazırlanmağa başladı.

Daha sonrakı 50-ci və 60-cı illər ağır sovet rejiminin quluncunun sındığı bir dövr oldu. Ölkə, elə bil, ağır yuxudan oyanmağa başlamışdı və müstəqillik, azadlıq ideyaları artıq havada uçuşmağa başlamışdı. 20-30 il də gəlib keçəcəkdə və insanlar öz ölkələrinin, vətənlərinin azadlığı yolunda canlarını qurban verməkdən çəkinməyəcəkdilər. 1990-cı ilin 20 yanvarı bu ideyanı qızıl hərflərlə Azərbaycan tarixinə yazdı.

SSRİ ideoloji-siyasi robot kimi hərəkət edən bir dövlət idi. 1930-cu illərin repressiya mühitində Bakıda yaşanan bütün siyasi hadisələr — insanların bir-birinin üzünə durması, bir-birindən danos yazması, bir-birinə xəyanət etməsi və etməməsi — bütün bunlar vətəndaşları Sovet rejiminin ya quluna, ya da düşməninə çevirirdi.

Stalinin 1953-cü ildə ölümündən sonra, bütün SSRİ-ni bir mülayimləşmə havası bürüməyə başladı. Bir çox repressiya olunmuşlar bəraət aldı. Məsələn, 50-ci illərdə 37-ci il repressiya qurbanlarından biri olan Hüseyn Cavid ölümündən sonra bəraət aldı. Amma buna baxmayaraq, böyük şairin, dramaturqun nəşi hələ də uzaq Sibirdə qalmışdı. Ulu Öndərin Azərbaycan cəmiyyəti, mədəniyyəti qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də Hüseyn Cavidin nəşinin Uzaq Sibirdə tapılması və vətəninə gətirilib doğma Naxçıvanda torpağa tapşırılması oldu. Buna qədər sovet dövlətində heç bir repressiya qurbanının nəşi

öz vətən torpağına qaytarılmamışdı. Bu hadisənin özünü də Azərbaycan ilk dəfələrindən biri kimi qəbul etmək olar. Böyük siyasi cəsarət, insani müdriklik tələb edən bu addımın SSRİ məkanında analoqu yox idi. Ulu Öndərin bu xidməti repressiya qurbanı olmuş bir şairin alışıb yanan ruhuna təskinlik damlaları səpələmək idi. Bütün millətin qəlbindən ağır bir daşın götürülməsi idi. Hüseyn Cavidin nəşinin vətəninə qaytarılması Ulu Öndərin hələ İmperiya dağılmamışdan sovet rejimi ilə mücadiləsinin bir parlaq səhifəsi idi.

60-cı illər artıq Azərbaycanda hansısa dəyişikliklərin labüd olması intizarını daha da qabartdı. 50-cı illərdə Azərbaycan yazıçıları Azərbaycan dili ilə bağlı müəyyən fəaliyyət göstərdilər. Azərbaycanın xalq yazıçısı, görkəmli alim və yazıçı, o zaman Ali Məclisin Sədri olmuş Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilinin dövlət dili olması məsələsini ortaya qoydu. Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Rəhimov isə iqtisadi müstəqilliyin qazanılması yolunda öz sösunü dedi. Azərbaycan qazının Azərbaycandan kənara verilməsindən əvvəl ondan ölkə daxilində istifadə edilməsi məsələsini İttifaq səviyyəsində qaldırdı. Bu şəxslər və bunlara qoşulan digər vətənpərvərlər azərbaycançılıq əhvali-ruhiyyəsini gücləndirməyə başladılar. Amma onlara siyasi-ideoloji təzyiq olundu və rejim artıq siyasi repressiya eləmək mümkün olmadığından mənəvi repressiyaya başladı. Bu insanlara qarşı siyasi repressiya etməyə ona görə imkan yox idi ki, onlar, faktiki olaraq özlərindən heç nə “icad” etmədilər, onlar, sadəcə, SSRİ konstitusiyasında yazılan maddələri həyata keçirmək istəyirdilər. Deməli, öz haqlarını tələb edirdilər. Konstitusiyada yazılırdı ki, Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dili olmalıdır və onlar bunun reallaşmasını tələb edirdilər. O zamanlar rus dilini bilməyən iş belə götürmürdülər. Ulu Öndər Heydər Əliyev o vaxtlar – 60-cı illərin axırında respublikanın rəhbəri kimi Bakı

Dövlət Universitetində olarkən çıxışını Azərbaycan dilində etmişdi. Bu, SSRİ miqyasında görünməmiş hadisə idi. Bir respublikada Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi ölkənin əsas tədris ocağında çıxışını rus dilində deyil, Azərbaycan dilində edir və cəmiyyət bunu alqışlarla qarşılayır. Demək, insanlar öz dilinə, tarixinə, mənəviyyatına geri qayıtmaq həsrətində idi. Beləliklə, biz görürük ki, yeni intibah ideyaları cəmiyyəti bürümüş bir hala gəlib.

Bu şəkildə Heydər Əliyev 60-cı illərin axırında hakimiyyətə gəldiyi zaman siyasi və eyni zamanda mənəvi bir dönüşün başlanğıcını qoydu. İnsanların əxlaqi-hüquqi-mənəvi prinsiplərlə yaşamaşını əsas tələb kimi önə sürdü. Birinci, özü bu tələbə riayət etdi, ikinci, hamıdan buna riayət etməyi tələb etməyə başladı. Eyni zamanda Ulu Öndər Azərbaycan siyasi-ictimai mühitini təmizləməyə başladı. Ona qədər müxtəlif hakimiyyət strukturlarına gətirilən insanlar bir çox hallarda azərbaycanlı olmurdu. Yerlilərə aşağı təbəqəyə xas insanlar kimi baxanlar var idi. Heydər Əliyev özü o zamanlar Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində (DTK) rəhbər vəzifədə işləyən ilk azərbaycanlılardan idi. Hələ o zamandan o, DTX-nı daxildən təmizləməyə başlamışdı. Bu təşkilatda azərbaycanlıların sayını artırır, başqa millətdən olub Azərbaycanı sevməyənləri oradan uzaqlaşdırmağa başlayır. Bu xidmətə soxulmuş bir sıra adamlar ürəklərində Azərbaycana bəslədikləri nifrət və qəzəbi daimi açıq şəkildə nümayiş etdirmişdilər. DTK-nın sədri kimimühüm bir vəzifəyə irəli sürülən general Heydər Əliyev bu adamlara qarşı əsl mübarizəyə başladı. Daha sonra – siyasi hakimiyyətə gələndən sonra isə Heydər Əliyev daha böyük bir əzmlə Azərbaycana həqiqi milli siyasi ab-hava gətirdi.

Azərbaycan məkanca Rusiyanın bir quberniyası ilə müqayisə olunacaq qədər kiçik respublika idi. Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu sayəsində SSRİ-nin lideri L.İ.Brejnnev

Bakıya gəldi. Brejnevın Bakıya gəlişi o demək idi ki, Azərbaycana ya sənaye, ya iqtisadi, ya da başqa istiqamətli hansısa güzəştlər olunacaq, yatırım ediləcək. Məsələn, Bakı Məişət Kondisionerləri Zavodunun tikilməsi və bu kimi başqa sənaye obyektlərinin açılması məhz rəhbərlər arasında şəxsi münasibətlər vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Zaman göstərdi ki, həmin o sənaye obyektləri, zavodlar bu gün də fəaliyyətdədir və onlar Azərbaycana son dərəcə lazımdır. Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi bu idi. Heydər Əliyev o vaxt Azərbaycan üçün nə etmişdisə, onun bəhrəsini biz bu gün görürük. Onun böyük dövlət adamı kimi miqyasını Sovetlər İttifaqında artıq hamı bilirdi. Belə ki, yeni sovet lideri Yuri Andropov Sov. İKP MK-nın Baş katibi seçilib hakimiyyətə gələn kimi Heydər Əliyevi Moskvaya rəhbər vəzifəyə apardı, çünki, onun hadisələrin mahiyyətinə düzgün yanaşmasını, işgüzarlığını, buna görə də təkəcə Azərbaycana deyil, bütün Sovetlər İttifaqına lazım olduğunu gözəl bilirdi. Elə bu səbəbdən Heydər Əliyevi Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosuna üzv seçdilər. O zaman bütün SSRİ-nin müqəddəratını Siyasi büro üzvləri həll edirdi. 10-12 üzv və üzvlüyə namizədlər var idi. O insanlar təkəcə Sovetlər birliyinin deyil, bəlkə də, bütün dünyanın böyük bir hissəsinin taleyini həll edirdilər. Sosialist düşərgəsinin müqəddəratı onlardan asılı idi. Onlardan biri, bəlkə də, birincilərindən biri Azərbaycanın böyük oğlu Heydər Əliyev oldu.

Heydər Əliyev Moskvada işlədiyi gərgin vaxt boyunca Azərbaycanı unutmadı və həmişə Azərbaycana öz kömək əlini uzatdı. Bu, həm sənaye, həm iqtisadiyyat, həm də mədəniyyət sahəsində özünü göstərirdi. Hər dəfə Azərbaycana gələndə özü şəxsən gedib təsərrüfat sahələrində əməkçi insanlarla görüşüb, onların dərdinə hayan olurdu. O, xalqın sevimlisinə çevrilmişdi. Bu, Heydər Əliyevi digər ölkələrin liderlərindən yaxşı

mənada fərqləndirirdi. Ancaq Azərbaycan xalqının belə bir can yananının, havadarının olması Sovet dövlətinin başında duranları, əlbəttə ki, narahat edirdi. Elə buna görə də ona qarşı mənəvi təxribat aparılırdı.

SSRİ-nin dağılmasını qarşısına məqsəd qoyan Mixail Qorbaçov yüksək hakimiyyətə gələndən sonra Heydər Əliyevə qarşı mənəvi təxribat daha da gücləndi və Heydər Əliyev, guya ki, səhhətinə görə bütün vəzifələrindən azad edilib istefaya göndərildi. Heydər Əliyev istefaya göndəriləndən çox qısa bir müddət sonra (sanki onun bu vəzifədən getməsinə səbirsizliklə gözləyirdilər!) Dağlıq Qarabağ məsələləri başladı. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılara qarşı üsyanlar və separatçılıq baş qaldırdı. Erməni seperatçıları SSRİ liderləri sırasındakı havadarlarına və ilk növbədə məhz M.Qorbaçova arxalanaraq Dağlıq Qarabağın Ermənistanə verilməsini tələb etməyə başladılar. Heydər Əliyevin artıq Mərkəzi hakimiyyətdə olmaması bu adamların əl-qolunu əməlli-başlı açmışdı. Proseslər bu şəkildə inkişaf etməyə başlayanda Ulu Öndər hər şeydən təcrid olunmuş bir şəkildə Moskvada yaşayırdı. Bu zaman Azərbaycan xalqının tarixində son dərəcə qanlı bir hadisə baş verir – 1990-cı il Qanlı Yanvar hadisəsi xalqımızın sinəsinə dağ kimi çəkildi. Dağlıq Qarabağın Ermənistanə verilməsinə qarşı çıxmaqdan başlayan və tədricən milli azadlıq mübarizəsinə çevrilən hərəkət güc yığmağa başladı. Bakıdakı Azadlıq meydanı bu hərəkətin sönməyən məşəlinə çevrilmişdi. Belə gecələrin birində milli qüvvələri (bu isə yüz minlərlə insandan ibarət idi) Azərbaycanın baş meydanı olan Azadlıq meydanında toplaşmış öz hüquqlarını tələb edərkən Sovet rejimi Qorbaçovun əmri ilə Bakıda Qanlı Yanvar qırğını törətdi. Bakıda Dağlıq Qarabağın geri verilməsi tələbi SSRİ-dən çıxmaq tələbi ilə əvəz olunan zaman SSRİ rəhbərliyi kütlənin ehtişamından qorxaraq öz ölkəsinin bir bucağına – Böyük

Vətən müharibəsində canını, qanını, enerjisini, nəhayət, neftini heç bir təhlükəyə məhəl vermədən qələbəyə doğru yönəldən bir ölkənin paytaxtına tank yeritdi. Yüzlərlə insan şəhid oldu. Onların isə heç bir günahı yox idi. Onlar, sadəcə, Azərbaycanın bir dövlət kimi müstəqil yaşamasını tələb edirdilər. Elə buna görə də 1990-cı ilin 20 Yanvar günü Bakının küçələrində avtobus əvəzinə tanklar şütüyürdü. Sovet ordusu, elə bil ki, bir düşmən şəhərini zəbt etmişdi.

Belə bir zamanda təqaüddə və siyasi təzyiqlə altındakı olan Ulu Öndər böyük bir siyasi dəyanət göstərdi və ən yaxın ailə üzvləri ilə birlikdə Azərbaycanın Moskvadakı Daimi nümayəndəliyinə gəldi. O, Bakıya qoşun yeridilməsi və dinc əhalinin məhv edilməsi ilə bağlı dünya jurnalistlərinin qarşısında bütün Sovet rəhbərliyini ittiham etdi. Bu çirkin əmələ etiraz olaraq Sovet İttifaqı KP sıralarından çıxdığını bəyan etdi. Bu hərəkəti ilə o zaman adı təqaüdcü olan Heydər Əliyev bütün dünya siyasətini titrətdi. Bundan sonra Heydər Əliyev Böyük bir çətinliklə Moskvadan vətənə qayıdır.

O dövrdə Sovet imperiyası məkanında anlaşılmaz bir siyasi vəziyyət hökm sürürdü. Siyasi qüvvələr Heydər Əliyevin Azərbaycana dönüşünü ləngitməyə, bunun qarşısını almağa çalışırdılar. Çünki onlar yaxşı bilirdilər ki, Heydər Əliyev şəxsiyyəti Azərbaycan siyasi üfüqlərində yenidən parlarsa, Azərbaycanın müstəqilliyi artıq əbədi və real olacaq. Azərbaycan bundan sonra bir daha SSRİ-nin tərkibində qalmayacaq. SSRİ isə hələ var idi və onu qorumağa çalışan qüvvələr də son günlərini yaşamalarına baxmayaraq az deyildi. Ona görə də Heydər Əliyevin bu qayıdışın ilk mərhələsində Azərbaycan siyasi hakimiyyətinə gəlməsinin qarşısını almağı bacardılarsa da, xalq yenə də başına gələn bəlalardan qurtuluşunu və yeganə nicat yerini Heydər Əliyev şəxsiyyətində görürdü. Xalq qəti əmin idi ki, Ermənistan-Azərbaycan

qarşıdurmasında, Azərbaycanın o zaman təkləndiyi çox pis bir durumda yeganə xilaskar kimi ölkəyə yalnız Heydər Əliyev liderlik edə bilərdi.

Beləliklə, Heydər Əliyev Moskvadan Bakıya, oradan da Naxçıvana gəlir və nəhayət, naxçıvanlıların - xalqın təkidli tələbi ilə Naxçıvan Ali Sovetinin Sədri olmağa razılıq verir. Bu, Heydər Əliyevin siyasətə və xalqa xidmətə möhtəşəm qayıdışı kimi dəyərləndirilə bilər. O, bütün SSRİ məkanında ilk olaraq, Azərbaycan Demokratik Respublikasının üçrəngli bayrağını Naxçıvan Milli Məclisində rəsmi olaraq qaldırır, beləliklə, Sovet Azərbaycanının və İmperiyanın bayrağını rədd edir. Bu addımın Sovet imperiyasının hələ yaşadığı bir dövrdə atılmasının mənəvi yükü nəhəng idi. İnsanlar dünyanı həyəcan və təşvişdə saxlayan bir imperiyanın mənəvi çöküntüsünü öz gözlərilə görməyə başladılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman ölkədaxili vəziyyət son dərəcə ağır idi. Azərbaycanı daxili siyasi münaqişələr boğmaqda idi. Belə bir gərgin və mürəkkəb şəraitdə – Ermənistan Azərbaycan münasibətləri son dərəcə kəskinləşdiyinə, xalq vətəndaş müharibəsi qarşısında durduğuna görə Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya dəvət edilir, yenidən Azərbaycan hakimiyyətinə qaytarılır. O, Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçilir və seçildiyi günün səhəri Gəncəyə qiyam etmiş əsgərlərin yanına gedir, oradakı üsyankar hərbiçilərlə görüşür. O zamankı hakimiyyətin nümayəndələrindən heç biri cəsarət edib Gəncəyə gedə və qiyamçılarla görüşə bilmirdi. Heydər Əliyev isə bunu edir. O, qiyamçılarla bir ağsaqqal kimi dil tapır və hadisələrin sonrakı faciəvi inkişafın qarşısını, əslində isə, vətəndaş müharibəsinin qarşısını almış olur.

Azərbaycanda vətəndaş müharibəsinin rüşeymlərini biz “Dədə Qorqud” dastanında da görürük. İç Oğuzla Dış Oğuzun

qarşıdurmasını və bundan doğan faciəli nəticəni xatırlasaq görürük ki, Qalın Oğuz daxilində çəkişmələr həmişə xalqın, cəmiyyətin inkişafının qarşısını almağa yönəlib və oğuzdaxili münasibətləri son dərəcə gərginləşdirib. Düzdür, bu gərginliyin ömrünün uzun, ya qısa olmasını biz bilmirik, çünki Dastandan bu hadisə bir xoşagəlməz hadisə kimi izi qalmadan keçir.

Ricət.** Amma hər necə də olsa, münaqişənin kökündə Oğuz bəylərinin bir-birinə qarşı barışmaz münasibətinin durduğunu görməmək olmur. Dış Oğuz bəyləri tərəfindən yaralanıb qanına boyanmış Beyrək ölüm ayağında Salur Qazanı köməyinə çağırarkən deyir ki, Qazan özünü tez mənə çatdırsın. Əgər çatdırmasa, Aruz oğlu Basat gəlib mənim evimi-əşiyimi məhv edəcək. Basat da Oğuz cəngavəridir. O, Təpəgöza qalib gəlmiş qəhrəmandır. Amma o, Dış Oğuzdandır. Beyrəyin təlaşı Dış Oğuzun öz qisasçılıq ruhunu tərək edə bilməməsinə söykənir. Qəhrəmanlararası bu münasibət, biz gördüyümüz kimi Dastan mətninin gizlinlərində qalır və öz davamını tapmur. Amma onu özünün müxtəlif şaxələrində xeyli maraqlı səmtlərə yönəltmək də mümkünsüz deyildir. **Ricətin sonu.

Dastanda konfliktin faciə ilə bitməsinin qarşısını almaq mümkün olmur. Oğuz elləri qarşı-qarşıya durarkən baş sərkərdə Salur Qazan Oğuzun mənafeyi və birliyi xətrinə hətta öz doğma dayısı Aruz Qocanı belə qurban verməkdən, daha doğrusu, öldürməkdən çəkinmir.

Qarşı-qarşıya durmağın labüd olaraq faciəvi sonluqla bitəcəyini bildiyinə görə bu dünyagörmüş, tarixi dəyərləri yaxşı mənimsəmiş müdrik insan – Heydər Əliyev Azərbaycanın canını bürümüş alovları təmkin və cəsarətlə söndürməyə başlayır. Nəhayət, buna nail olur və güclü, unitar Azərbaycan

dövlətini qurmağa başlayır.

Ölkədəki sabitlik bərqərar olandan sonra Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici əlaqələrini gücləndirməyə başlayır. O, qonşu dövlətlərlə parçalanmış münasibətləri nizamlayır və dünyaya Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu sübut edir. Bu gün, əslində, dünya xalqları Dağlıq Qarabağın kimə məxsus olduğunu çox gözəl bilir. Amma məsələ münaqişənin sülh yolu ilə həlli idi. Elə bir geopolitik vəziyyət yaranmışdır ki, məsələnin yalnız sülh şəraitində həll olunması vacib idi. Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz ölkəsinin iqtisadi-siyasi-hərbi inkişafı fonunda məsələnin Azərbaycan tərəfindən hərbi yolu ilə həll edilə biləcəyi təqdirdə yenə də bunu etmirdi, sülh yoluna üstünlük verir, bu yolu vacib sayırdı. Bununla Azərbaycan Prezidenti dünya ictimaiyyətinə, müasir bəşəri mənəvi dəyərlərə hörmətini bir daha nümayiş etdirirdi.

Azərbaycan xalqının Ümummillə Lideri Heydər Əliyevin yuxarıda qeyd etdiyimiz kımı, xalqın və dövlətin tarixinə düşmüş bir neçə xilaskar qayıdışı olub. Bu böyük insan son dərəcə cəsarətli, müdrik, daxilən zəngin və gözəl bir şəxsiyyət idi. Onun hər qayıdışı insanlara, vətənə böyük fayda gətirib. Onları bir daha nəzərdən keçirək. Sovet İttifaqı çərçivəsində siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqdan sonra Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən siyasi qayıdışı baş verdi. Bu, siyasi aləmdə çox nadir bir hadisə idi. Bunu onun birinci qayıdışı saymaq olar.

2000-ci ildə Bakıda güclü zəlzələ baş verdi və yenidən zəlzələ baş verməsi təhlükəsi var idi. Heç kim, heç bir cihaz zəlzələnin davam edib etməyəcəyini göstərə bilmir. Heydər Əliyev bu zaman artıq Azərbaycanın prezidenti idi. O, heç bir təhlükəni nəzərə almadan şəxsi cəsarət nümayiş etdirdi və gecə yarısı yenidən iş yerinə qayıtdı. Bu qayıdışla da çaşqınlıq

içində olan əhalinin ümidini sönməyə qoymadı. İnsanların dərdinə hayan olduğunu, onlarla bir yerdə olduğunu nümayiş etdirdi. Bu, böyük bir cəsarət, xidmət, vətənə, millətə sevgi nümayişi idi. Xalq bu hərəkəti bu cür də qəbul etdi. Heydər Əliyev göstərdi ki, ölkə başçısı nəyin bahasına olursa-olsun hər bir situasiyada xalqın yanında olmalıdır. Bu, onun daha bir qayıdışı idi.

Üçüncü qayıdış isə belə oldu. Prezident Heydər Əliyev Respublika sarayında gənc zabitlərlə görüşdü. Görüş zamanı çıxış edərkən onun halı qəfildən pisləşir. Onu səhnədən, tribunadan uzaqlaşdırırlar. Hamı dərin bir həyəcan içindədir. Həkimlər onun yenidən tribunaya qayıtmasına, nitqini davam etdirməsinə etiraz edirlər. Amma onlar nə qədər mane olmağa çalışsalar da, Ulu Öndər gənc zabitləri, eləcə də, bütün ölkəni intizarda qoymur, səhhəti bahasına olsa da, yenidən tribunaya qayıdır və öz nitqini tamamlayır. Bu onun növbəti qayıdışı idi.

Və nəhayət, Ulu Öndər Heydər Əliyevin ən möhtəşəm qayıdışı bu gün Prezident İlham Əliyevin nümunəsində özünü göstərir. Möhtəşəm siyasi fəaliyyətə, xeyirxah ictimai mövqeyə, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olan Prezident İlham Əliyev öz-özlüyündə Azərbaycan üçün Heydər Əliyevin ən möhtəşəm qayıdışıdır.

Bu gün Azərbaycan güclü siyasi, iqtisadi, mədəni inkişaf yoluna qədəm qoymuş özünəinamlı bir dövlətdir. Azərbaycanda bu gün dünya tərəfindən qəbul və təqdir edilən multikultural dəyərlər uğurla inkişaf etdirilirsə, bunun əsasında Heydər Əliyevin böyük səy və zəhmət hesabına saldıdığı siyasi yol durur. Çünki, cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycanda sistemli multikulturalizm siyasətinin banisi məhz Heydər Əliyevdir. Azərbaycan multikulturalizmi ədəbi-bədii-mədəni cəhətdən özünü tutmuş bir dəyər idi. Heydər Əliyev onu sistemli siyasi müstəviyə gətirdi. Onun yaşamının davamlılığını qanunların

dilinə köçürdü. Konstitusiyə maddələrinin dili ilə ifadə etdi. Azərbaycanda yaşayan millətlər - dilindən, dinindən asılı olmayaraq, hamı eynihüquqlu elan edildi. Heydər Əliyev Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqlar arasında heç bir fərq qoymadan onların hamısını bizim milli-mədəni sərvətimiz elan etdi.

Azərbaycançılığın inkişafı naminə görülmən ən vacib işlərdən biri kimi sistemli şəkildə xalqlarımızın mədəni-ədəbi-elmi-siyasi xadimlərinin, hadisələrinin yad edilməsini, xatirələrinin əbədiləşdirilməsini, gənc nəslin vətən, bayraq, himn ətrafında sıx birləşməsini göstərmək olar. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bu sırada birinci yer tutur desək, səhv etmərik.

Təcrübə göstərir ki, Qədim Oğuz dünyasının dəyərləri, münasibətləri, səciyyələri bu və ya başqa şəkildə bu gün də yaşamaqdadır. Bu günkü azərbaycanlıların gənc nəsli bilərəkdən, yaxud bilməyərəkdən bu ənənələri davam etdirir. Salur Qazan dəyanəti, Burla Xatun, Banıçiçək sədaqəti, Beyrək, Buğac sadiqliyi, Basat, şücaəti, Bayındır xan müdrikliyi, Şirşəmsəddin, Qanturalı, Dəli Domrul, Bəkil, Qaraca Çoban vətənpərvərliyi bu gün də yüz minlərlə azərbaycanlı qəlbində, özü də artıq milli mənsubiyyətindən asılı olmadan hər bir azərbaycanlı ruhunda öz mövcudluğunu qoruyub durur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bu gün də bizim hamımızın mənəvi həyatında yaşamını davam etdirir. Onun dəyərlər sistemi bu gün də bizi eyni mənəvi oriyentirlərə yönəldir. Dədə Qorqud müdrikliyi bu gün də bizim yaşlı, gənc liderlərimizin fəaliyyətində özünü biruzə verir, əsrlərdən bəri ağır, əzablı, amma şərəfli bir yol gələn azərbaycançılığın möhkəmlənməsini, inkişafını təmin edir.

Bu gün azərbaycançılığın məhək daşı olan multikulturalizmi Azərbaycanın dövlət siyasəti elan edərək böyük cəsarət və böyük ləyaqətlə Heydər Əliyev yolunu

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev davam etdirir. Əslində, biz hamımız bir yerdə Heydər Əliyev yolunu davam etdiririk və sabah da gələcək nəsillər böyük əzm və ruh yüksəkliyi ilə bunu edəcəklər. Çoxmillətli, amma bir ürək, bir beyin və bir amala, bir bayrağa, bir himnə, bir prezidentə bütün varlığı ilə sahib olan Azərbaycanın gözəl günü və gözəl gələcəyi naminə bunu edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI*

1. *Kitabi-Dədə Qorqud*. “Öndər”, Bakı, 2004.
2. *Azərbaycan nağılları*. 5 cildə. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005.
3. *Azərbaycan dastanları*. 5 cildə. “Lider”, Bakı, 2005.
4. *Nizami Gəncəvi*. *Sirlər Xəzinəsi*. “Adiloğlu”, Bakı, 2011
5. *Nizami Gəncəvi*. *Xosrov və Şirin*. *Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu*, Bakı, 2004.
6. *Nizami Gəncəvi*. *Leyli və Məcnun*. “Elm və təhsil”, Bakı, 2012.
7. *Nizami Gəncəvi*. *Yeddi Gözəl*. “Lider”, Bakı, 2004.
8. *Nizami Gəncəvi*. *İsgəndənamə*. “Çaşıqolu”, Bakı, 2004.
9. *Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr*, 3 cildə, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005.
10. *İmadəddin Nəsimi*. *Seçilmiş əsərləri*. “Altun İritab”, Bakı, 2005.
11. *Xətai*. *Seçilmiş əsərləri*. “Poliqrafiya şirkəti”, Bakı, 2005.
12. *Məhəmməd Füzuli*. *Seçilmiş əsərləri*. “Çaşıqolu”, Bakı, 2005.
13. *Saib Təbrizi*. *Seçilmiş əsərləri*. “Öndər”, Bakı, 2004: ^
14. *Qövsü Təbrizi*. *Seçilmiş əsərləri*. “Lider”, Bakı, 2005. J
15. *Molla Pənah Vəqif*. *Əsərləri*. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2004;
16. *Abbasqulu Ağa Bakıxanov*. *Seçilmiş əsərləri*. “Avrasiya Press”, Bakı, 2005.
17. *Mirzə Şəfi Vazeh*. *Nəğmələr*. “Şərq-Qərb”, Bakı,
18. *Mirzə Fətəli Axundzadə*. *Əsərləri*. 3 cildə. “Şərq- Qərb”, Bakı, 2005.
19. *İsmayıl bəy Qutqaşınlı*. *Əsərləri*. “Lider”, Bakı, 2005.
20. *Həsən bəy Zərdabi*. *Seçilmiş əsərləri*. “Azəməşr”, Bakı, 1960.
21. *Aşıq Ələsgər*. *Əsərləri*. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2004, *Nəcəf bəy Vəzirov*. *Əsərləri*. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005.
22. *Cəlil Məmmədquluzadə*. *Seçilmiş əsərləri*. “Kitab klubu”, Bakı, 2017.
23. *Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev*. *Seçilmiş əsərləri*. 2-ci ildə. “Lider”, Bakı, 2005.
24. *Mirzə Ələkbər Sabir*. *Həyatı və əsərləri*. “Qismət”, Bakı, 2003.
25. *Nəriman Nərimanov*. *Seçilmiş əsərləri*. “Lider”, Bakı, 2004.
26. *Cəfər Cabbarlı*. *Seçilmiş əsərləri*. “Çaşıqolu”, Bakı, 2004.
27. *Abdulla Şaiq*. *Seçilmiş əsərləri*. 3 cildə. “Avrasiya Press”, Bakı, 2005.

*Bu siyahı ancaq bədii ədəbiyyatla çərçivələnmişdir. Azərbaycançılığın mənəvi inkişaf xəttini elə belə də müəyyənləşdirmək olar.

28. *Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərimi. "Yazıçı", Bakı, 1985.*
29. *Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. "Çaşığolu", Bakı, 2004.*
30. *Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2005.*
31. *Yusif Vəzir Çəmənəminli. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. "Avrasiya Press", Bakı, 2005.*
32. *Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. "Avrasiya Press", Bakı, 2008.*
33. *Qurban Səid. Əli və Nino. "Qanun", Bakı, 2010.*
34. *Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. "Şərq-Qərb", Bakı, 2005.*
35. *Məmməd Səid Ordubadi. Əsərləri. 8 cildə. "Azəməşr", Bakı, 1965.*
36. *Süleyman Rəhimov. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. "Azəməşr", Bakı, 1976.*
37. *Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2005.*
38. *Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. "Şərq-Qərb", Bakı, 2005.*
39. *Mirzə İbrahimov. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. "Şərq-Qərb", Bakı, 2005.*
40. *Əli Vəliyev. Seçilmiş əsərləri. "Avrasiya Press", Bakı, 2005.*
41. *Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. "Vətən", Bakı, 2015.*
42. *Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. "Öndər", Bakı, 2005.*
43. *İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. "Çaşığolu", Bakı, 2005.*
44. *Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. "Lider", 1 Bakı, 2004.*
45. *İsa Hüseynov. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə. "Avrasiya Press", Bakı, 2009.*
46. *Anar. Seçilmiş əsərləri. "Lider", Bakı, 2004.*
47. *Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. "Çinar Çap", Bakı, 2005.*

Xarici müəlliflər

1. *Homer. İliada. Odisseyə. "Lider", Bakı, 2004.*
2. *Antik ədəbiyyat antologiyası. 2 cildə. "Avrasiya Press", Bakı, 2006.*
3. *Mahmud Kaşğarlı. Divani: Lüğət-i-Türk. "Ozan", Bakı, 2006.*
4. *Dante Aligyeri. İlahi komediya. "Öndər", Bakı, 2004.*
5. *Migel de Servantes. Lamançlı Don Kixot. "Öndər", Bakı, 2004.*
6. *Fransua Rable. Qarqantua və Pantaqruel. "Öndər", Bakı, 2005.*
7. *Lope de Vega. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2007.*
8. *Jan-Batist Molyer. Komediya. "Gənclik", Bakı, 1995.*
9. *Vilyam Şekspir. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2009.*
10. *Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərləri. "Öndər", Bakı, 2004.*

11. *Yohan Volfqanq Qöte. Qərb-Şərq divanı. "Şirvannəşr", Bakı, 2008.*
12. *Yunis Əmrə. Əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2009.*
13. *Onore de Balzak. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərib", Bakı, 2006.*
14. *Fridrix Şiller. Seçilmiş əsərləri. "Öndər", Bakı, 2004.*
15. *Conatan Svift. Seçilmiş əsərləri. "Gəndik", Bakı, 1983.*
16. *Daniel Defo. Robinzon Kruz. "Öndər", Bakı, 2004.*
17. *Corc Qordon Bayron. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2006.*
18. *A.A.Bestujev: Marlinski. Molla Nur. "Yazıçı", Bakı, 1988.*
19. *Aleksandr Sergeyeviç Puşkin. Seçilmiş əsərləri. 2 cild. "Avrasiya Press", Bakı, 2006.*
20. *Mixail Yuryeviç Lermontov. Seçilmiş əsərləri. "Öndər", Bakı, 2005.*
21. *Vasili Andreyeviç Jukovski. Nağıllar. "Gənclik", Bakı, 1971.*
22. *Lev Nikolayeviç Tolstoy. Seçilmiş əsərləri. 14 cild. "Azəməşr", Bala, 1975.*
23. *Dostoyevski F.M. Seçilmiş əsərləri. 3 cild. "Şərq-Qərb", Bakı, 2009.*
24. *Stendal. Qırmızı və Qara. "Qanun", Bakı, 2014.*
25. *Flober. Madara Bovari. "Qanın", Bakı, 2014.*
26. *Qoqol. Seçilmiş əsərləri. "Avrasiya Press", Bakı, 2006.,*
27. *Qrimm qardaşları. Nağıllar. "Gənclik", Bakı, 1988. j*
28. *Tofiq Fikrət Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2006.*
29. *Voyniç. Ovod. "Şərq-Qərb", Bakı, 2006.*
30. *Qorki Maksim. Seçilmiş əsərləri. 2 cild. "Avrasiya Press", Bakı, 2006.*
31. *Nikolay Kun. Qədim Yunanıstanın mif və əfsanələri. Ij "Mütərcim", Bakı, 2012.*
32. *Tolstoy L.N. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2006.*
33. *Nazim Hikmət. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2006.*
34. *Rəşad Nuri Güntəkin. Çalıquşu. "İşiq", Bakı, 1985. İ*
35. *Xorxe Luis Borxes. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", > Bakı, 2014.*
36. *Eko U. Qızılgülün adı. "Qanun", Bakı, 2012.*

MÜNDƏRİCAT

Giriş	7
Müəllifdən	9

I Hissə

AZƏRBAYCANÇILIQ – İNTUISİYADAN HƏYAT TƏRZİNƏ DOĞRU.....	12
§1. Azərbaycan nədir?.....	12
§2. Azərbaycan dili	19
§3. “Azərbaycan” sözünün mənşəyi.....	25
§4. Azərbaycanda multikulturalizm.....	34
§5. “Anamın kitabı” və yaxud üç yolayrıcında.....	41
§6. “Vətən” nədir?.....	44

II Hissə

HƏR XALQIN ANA KİTABI.....	57
§1. Rəqəmlərin tarixi və duyğuların tarixi.....	57
§2. Qızıl almanın sirri.....	63
§3. Ptolomey və Kopernik.....	67
§4. Salur quşu və Salur Qazan.....	70
§5. Basat kimdir?.....	82
§6. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və biz.....	88

III Hissə

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANI – AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN ƏSAS QAYNAĞI.....	95
§1. “Kitabi-Dədə Qorqud” – həyat və azərbaycançılıq dərsləri.....	97
§2. Dastanda dövlətçilik rüşeymləri.....	116
§3. “Kitabi-Dədə Qorqud” – möhtəşəm quruluş.....	123

IV Hissə

"DƏDƏ QORQUD" DASTANI

VƏ YUNAN MİFOLOJİ MOTİVLƏRİ.....127

V Hissə

XALQIN TARİXİ . Vətən... Vətən.....145

VI Hissə

AZƏRBAYCAN VƏ İNTİBAH DÖVRÜ.....167

§1. Azərbaycançılıq və Renessans.....169

§2. Nizami və Renessans.....178

VII Hissə

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİ.....190

VIII Hissə

AZƏRBAYCAN XIX ƏSRDƏ.....214

§1. Azərbaycan "ilk dəfələri"224

IX Hissə

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN YENİLİKLƏRİ.....242

X Hissə

AZƏRBAYCAN XX ƏSRDƏ.....254

XI Hissə

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN.....259

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....276

“ADA” Universitetinin oxuculara təqdim etdiyi “Azərbaycançılıq və Kitabı-Dədə Qorqud Dastanı” kitabı universitetin “Azərbaycanşünaslıq” kursunda 2014-cü ildə müəllif tərəfindən deyilmiş mühazirələr əsasında tərtib edilmişdir. Müəllif Azərbaycan, azərbaycançılıq və azərbaycanşünaslıq anlayışları, azərbaycançılığın bir məfkurə, siyasi hərəkət, mənəvi məkan kimi əhəmiyyəti barədə söhbət aparır. Kitab digər təhsil müəssisələrində də “azərbaycançılıq” məfkurəsinin tədrisində dəyərli vəsait kimi istifadə oluna bilər.

“ADA” Universitetinin qonşuluğunda 2013-ildə açılan Dədə-Qorqud parkı və burada ucaldılan “Kitabı Dədə-Qorqud” abidəsi (heykəltaraş Görüş Babayev).

